

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَّآلِ مُحَمَّدٍ وَّعَجِّلْ فَرَجَهُمْ

تاریخ (۲)

از بعثت پیامبر اسلام ﷺ تا پایان صفویه

رشته ادبیات و علوم انسانی

راهنمای معلم

پایه یازدهم
دوره دوم متوسطه

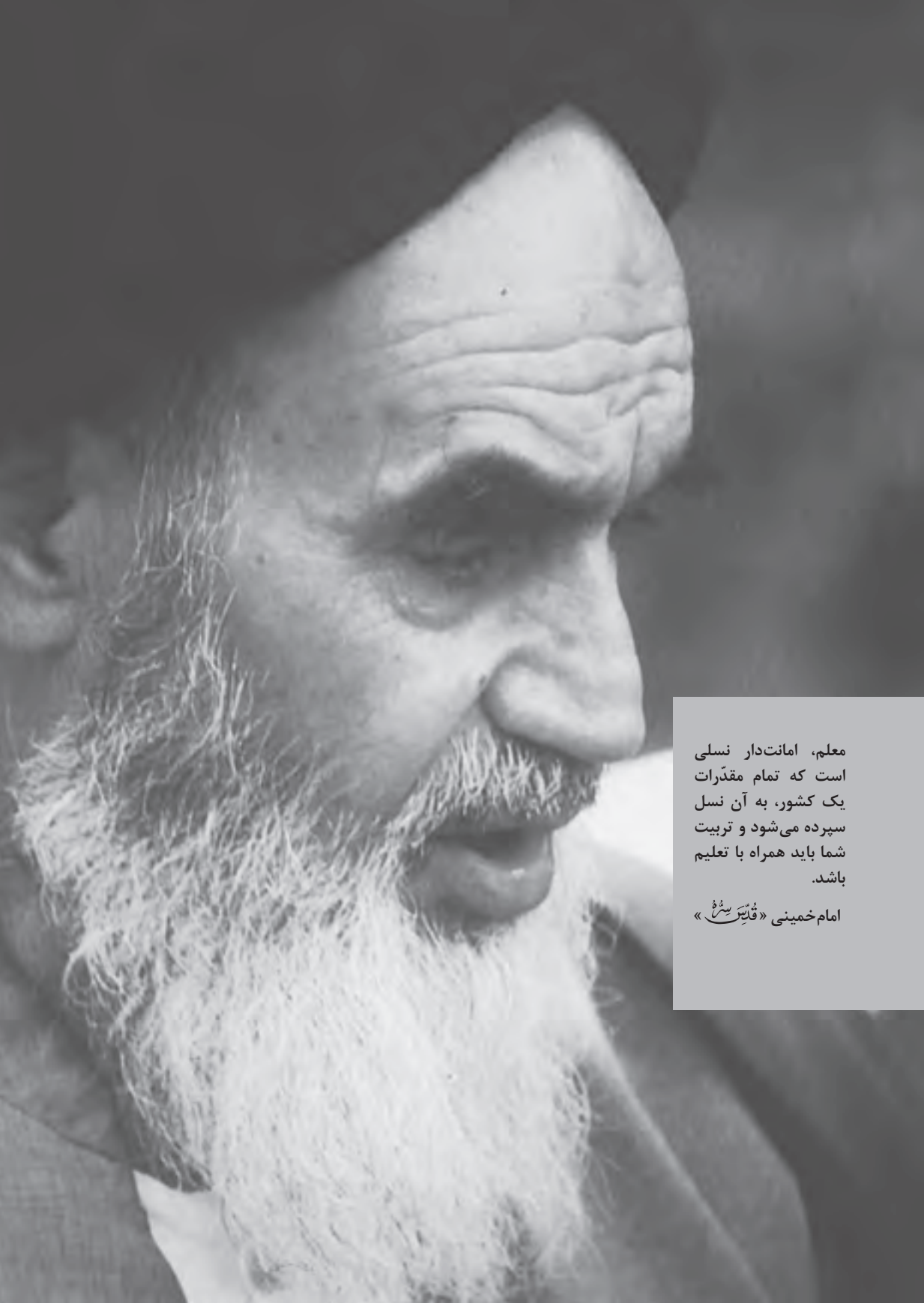

وزارت آموزش و پرورش
سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

- نام کتاب: راهنمای معلم تاریخ (۲) - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۱۳۸۵
- پدیدآورنده: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
- مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف: دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
- شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف: عباس پرتوی مقدم و طیبه حمزه‌بیگی [مبحث راهبردهای یاددهی - یادگیری] (اعضای گروه تألیف) با همکاری حشمت‌الله سلیمی - سعید فرمانی (ویراستار)
- مدیریت آماده‌سازی هنری: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- شناسه افزوده آماده‌سازی: احمدرضا امینی (مدیرامورفنی و چاپ) - جواد صفری (مدیرهنری) - شهزادقنبری (صفحه‌آرا) - زهره برهانی‌زرنندی، مرضیه اخلاقی، فاطمه‌صغری ذوالفقاری، مریم شریفی، فاطمه پزشکی و راحله‌زادفتح‌اله (امورآماده‌سازی)
- نشانی سازمان: تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن: ۸۸۸۲۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۹۲۶۶۰۸۸۳۰، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹
وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir
- ناشر: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران: تهران - کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (داروپخش)،
تلفن: ۴۴۹۸۵۱۶۱-۵، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹
- چاپخانه: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»
- سال انتشار و نوبت چاپ: چاپ اول ۱۳۹۸

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۰۵-۳۴۱۱-۳

ISBN: 978-964-05-3411-3

معلم، امانت‌دار نسلی
است که تمام مقدرات
یک کشور، به آن نسل
سپرده می‌شود و تربیت
شما باید همراه با تعلیم
باشد.

امام خمینی «فائز بشره»

کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز از این سازمان ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

فهرست

بخش اول : کلیات

۲	مقدمه
۵	مبانی برنامه درسی تاریخ
۶	منطق برنامه درسی تاریخ
۷	رویکرد
۱۰	شایستگی های درس تاریخ
۱۱	مفاهیم و مهارت ها
۱۲	راهبردهای یاددهی - یادگیری

بخش دوم : راهنمای تدریس دروس تاریخ ۲

فصل اول : تاریخ شناسی

۲۳	درس ۱ : منابع پژوهش در تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی
۲۸	درس ۲ : روش پژوهش در تاریخ : بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک

فصل دوم : ظهور اسلام، حرکتی تازه در تاریخ بشر

۳۴	درس ۳ : اسلام در مکه
۴۰	درس ۴ : امت و حکومت نبوی در مدینه
۴۸	درس ۵ : تثبیت و گسترش اسلام در دوران خلفای نخستین
۵۲	درس ۶ : امویان بر مسند قدرت
۵۹	درس ۷ : جهان اسلام در عصر خلافت عباسی

فصل سوم : ایران، از ورود اسلام تا پایان صفویه

۷۱	درس ۸ : اسلام در ایران؛ زمینه های ظهور تمدن ایرانی - اسلامی
۷۸	درس ۹ : ظهور و گسترش تمدن ایرانی - اسلامی
۸۹	درس ۱۰ : ایران در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی
۱۰۰	درس ۱۱ : حکومت، جامعه و اقتصاد در عصر مغول - تیموری
۱۱۱	درس ۱۲ : فرهنگ و هنر در عصر مغول - تیموری
۱۱۶	درس ۱۳ : تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفوی
۱۲۳	درس ۱۴ : تاریخ فرهنگ و تمدن در عصر صفوی

فصل چهارم : اروپا در قرون وسطا و عصر جدید

۱۲۸	درس ۱۵ : قرون وسطا
۱۳۳	درس ۱۶ : رنسانس و عصر جدید

بخش سوم : سنجش و ارزشیابی

۱۴۰	سنجش و ارزشیابی
۱۴۰	انواع سنجش
۱۵۵	آزمون های کوتاه پاسخ
۱۵۸	طرح پرسش از فعالیت ها
۱۶۰	مآخذ کاوشگری دانش آموز
۱۶۴	مآخذ دانش افزایی دبیر و دانش آموز

خداوند بزرگ و بی‌همتا را شاکریم که به ما توفیق بخشید تا کتاب راهنمای معلم تاریخ ۲ را به رشته تحریر درآوریم. این کتاب از سه بخش اصلی تشکیل شده است.

بخش اول کتاب، اختصاص به شرح و تبیین اجزا و عناصر برنامه درسی تاریخ از قبیل منطق، رویکرد، شایستگی‌ها و راهبردهای یاددهی-یادگیری دارد. علاوه بر آن، شایستگی‌ها، مفاهیم و مهارت‌های خرد و اساسی کتاب تاریخ ۲ را نیز پوشش می‌دهد. یقیناً آشنایی شما دبیران محترم با برنامه درسی تاریخ، به‌طور فوق‌العاده‌ای شما را در طراحی آموزشی و پیشبرد و تحقق شایستگی‌های قصدشده آن برنامه، یاری خواهد رساند.

در بخش دوم، شیوه تدریس کتاب تاریخ ۲، به‌صورت درس به درس تشریح شده است. در این قسمت علاوه بر بیان اهداف و انتظارات، شبکه مفهومی هر درس نیز طراحی و ترسیم شده است. اهداف، محور و ستون فقرات برنامه درسی به‌شمار می‌روند و تمامی فعالیت‌های یاددهی - یادگیری به محوریت آن باید انجام شود. شبکه مفاهیم درس‌ها نیز به گونه‌ای ترسیم‌کننده نقشه یادگیری و جهت‌نمای تدریس محسوب می‌شود. در این بخش همچنین راهنمایی‌ها و دستورالعمل‌های لازم برای اجرای فعالیت‌های کتاب ارائه شده است. با توجه به رویکرد کاوشگری برنامه درسی تاریخ و تأکید آن بر ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی و یادگیری مادام‌العمر، فعالیت‌ها جزء کلیدی طراحی آموزشی به‌شمار می‌روند و از طریق اهتمام و توجه به آنها، شایستگی‌های قصدشده، قابل تحقق خواهند بود.

به منظور تسهیل و تعمیق فرایند یاددهی - یادگیری، جدول‌هایی از فرمانروایان سلسله‌های حکومتی و رویدادهای مهم دورانشان در پایان راهنمای تدریس درس‌های مختلف درج شده است. این جدول‌ها را برای مطالعه در اختیار دانش‌آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید که نمودار خط زمان یک سلسله یا یک دوره تاریخی مشخص را ترسیم کنند.

یادآوری می‌شود بخش مهم دیگری از ملحقات و ضمایمی که اثربخشی سودمندی در آموزش و یادگیری کتاب درسی تاریخ ۲ دارد، شامل عکس‌ها و نقشه‌های تاریخی و قطعه‌های صوتی و ویدئویی و نیز بی‌دی اف مقاله‌های علمی و آموزشی و مباحثی از کتاب‌های مرجع تاریخی است که امکان ارائه آنها از طریق این راهنما میسر نبود، اما به منظور استفاده و بهره‌برداری شما بزرگواران و دانش‌آموزان عزیز، این اطلاعات روی پورتال گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی به نشانی: dept.talif.sch.ir-History، بخش گنجینه تاریخ ۲ بارگذاری شده‌اند.

بخش پایانی این راهنما، اختصاص به موضوع مهم و اساسی روش ارزشیابی کتاب درسی تاریخ ۲ دارد. در این قسمت انواع آزمون‌ها به بحث گذاشته شده و برای هر گونه آزمون، نمونه پرسش‌های استاندارد و منطبق با اهداف آموزشی درس‌ها و کتاب و نمونه سؤالات غیراستاندارد و نامنطبق با اهداف و رویکرد آموزشی کتاب معرفی شده‌اند.

بخش اوّل

کلیات؛ برنامهٔ درسی تاریخ

مقدمه

در برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، یازده حوزه تربیت و یادگیری به عنوان نقشه راه تعلیم و تربیت تعریف شده است. حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی یکی از این حوزه‌هاست که درس تاریخ را نیز شامل می‌شود. حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی به مطالعه کنش‌ها، روابط و تعاملات انسانی می‌پردازد و در پی تقویت و پرورش کنش‌های مطلوب و متناسب با نظام معیار اسلامی و برقراری رابطه مثبت و سازنده با محیط‌های اجتماعی و طبیعی، حول محور رابطه با خداست. رسالت اصلی این حوزه، تحقق تربیت مدنی و آماده کردن یادگیرندگان برای درک موقعیت، ارتقای هویت فردی و جمعی و مشارکت آگاهانه و مسئولانه در زندگی اجتماعی از طریق ایجاد فرصت‌ها و تجربه‌های یادگیری مهم، معنادار، یکپارچه و مسئله‌محور است.

برنامه درسی حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی با تمرکز بر فرایند کاوشگری، درصدد ایجاد موقعیت‌هایی برای دانش‌آموزان است تا آنان را قادر سازد، روش‌های متعددی را برای شناخت محیط‌های اجتماعی و طبیعی و تجزیه و تحلیل پیوستگی‌ها و تعامل متقابل این محیط‌ها کشف کنند و به کار گیرند. این حوزه، از طریق تقویت روحیه کنجکاوی، ارتقای پرسشگری، توسعه مهارت‌های کاوشگری و مآلاً، بسط تفکر انتقادی، به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا جوامعی را که در آن زندگی می‌کنند، اعم از محلی، ملی و جهانی و نیز حقوق و مسئولیت‌هایشان را بهتر بشناسند و به‌طور مؤثر و سازنده‌ای در عرصه زندگی اجتماعی مشارکت و همکاری کنند. این برنامه همچنین به دنبال ایجاد موقعیت‌هایی است که طی آن، دانش‌آموزان بتوانند به شیوه‌ها و الگوهای شکل‌دهنده کنش مردم و جوامع، به اقتضای

دیدگاه‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های متفاوت در زمان و مکان‌های مختلف بی‌بیرند و هویت خویش را در پیوند با تاریخ، میراث فرهنگی، محیط طبیعی و زمینه‌های خاص خود شناسایی کنند. علاوه بر اینها، حوزه مذکور موقعیت‌هایی را ایجاد می‌کند که طی آن فراگیرندگان بتوانند به روابط متقابل ساکنان کره زمین با یکدیگر و نیز با محیط اطراف خود توجه کنند و شیوه‌هایی را برای حل مسائل و چالش‌های محیطی و توسعه پایدار پیشنهاد دهند.

قلمرو حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی شامل روابط و تعاملات درونی و بیرونی محیط‌های انسانی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در پیوند با مکان و محیط طبیعی است و محتوا، فرایندها و روش‌های خود را از دانش‌های تاریخ، جغرافیا، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، حقوق، اقتصاد، روان‌شناسی، مردم‌شناسی، مطالعات فرهنگی و... کسب می‌کند.

در دوره اول ابتدایی، «شایستگی» و محتوای مرتبط با حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی از طریق تلفیق با سایر حوزه‌ها ارائه می‌شوند. شایستگی‌ها و محتوای این حوزه در دوره تحصیلی دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم)، به شکل «تلفیق درون حوزه‌ای» و در دوره اول متوسطه (پایه‌های هفتم، هشتم و نهم) به صورت «تجمع درون حوزه‌ای» و در قالب درس مطالعات اجتماعی عرضه می‌شوند؛ اما در دوره دوم متوسطه، شایستگی‌ها و محتوای مورد نظر به صورت نیمه‌تخصصی و در قالب درس‌های مستقل ارائه می‌شوند و درس تاریخ یکی از این درس‌هاست.

جدول عنوان و ساعت تدریس درس تاریخ

ساعت تدریس هفتگی	پایه تحصیلی	عنوان درس		دوره تحصیلی/ رشته تحصیلی	
	چهارم	در قالب تلفیق درون حوزه‌ای	مطالعات اجتماعی	دوم ابتدایی	۱
	پنجم		مطالعات اجتماعی		
	ششم		مطالعات اجتماعی		
۳	هفتم	در قالب تجمیع درون حوزه‌ای	مطالعات اجتماعی	اول متوسطه	۲
۳	هشتم		مطالعات اجتماعی		
۳	نهم		مطالعات اجتماعی		
۳	دهم	تاریخ ۱		دوم متوسطه/ رشته ادبیات و علوم انسانی	۳
۳	یازدهم	تاریخ ۲			
۲	دوازدهم	تاریخ ۳			
۲	دهم	تاریخ اسلام ۱		دوم متوسطه/ رشته علوم و معارف اسلامی	۴
۲	یازدهم	تاریخ اسلام ۲			
۲	دوازدهم	تاریخ ۳			
۲	یازدهم	تاریخ معاصر		دوم متوسطه/ رشته‌های علوم تجربی و ریاضی و فیزیک	۵
۲	دوازدهم	تاریخ معاصر		دوم متوسطه/ رشته‌های فنی و حرفه‌ای و کار دانش	۶

مبانی و منطق

واژه تاریخ در لغت به معنای تعیین زمان است. درباره ریشه و وجه اشتقاق این واژه اختلاف نظر وجود دارد. برخی آن را واژه اصیل عربی دانسته‌اند و گروهی دیگر گفته‌اند این لغت تبار عربی ندارد، بلکه واژه‌ای مُعَرَّب و مأخوذ از واژه «ماه روز» فارسی است. شمار دیگری نیز تبار این واژه را به زبان‌های دیگری منتسب کرده‌اند. واژه تاریخ در قرآن کریم به کار نرفته است، اما چندین واژه مانند: خبر، حدیث، قصص، عبرت، نبأ، قرون و اساطیر در قرآن آمده که حاوی معنا و مفهوم تاریخ‌اند.

تاریخ در اصطلاح بر دو معنا و مفهوم متمایز دلالت دارد:

۱ **رویدادهای گذشته:** یعنی مجموعه وقایع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و طبیعی که در زندگی انسان‌های هزاره‌ها و قرون گذشته و یا به گونه‌ای در پیوند با زندگی آنان به وقوع پیوسته است. در واقع این رویدادها شامل دستاوردهای مادی و معنوی بشر و به عبارت دیگر، مجموعه اندیشه‌ها، گفته‌ها و کردارهای انسان در گذشته، می‌شود.

۲ **مطالعه و بررسی وقایع گذشته:** یعنی معرفتی حاصل شده از بررسی رویدادهای گذشته، آنچنان که در اسناد و نوشته‌های وقایع‌نگاران و آثار باستانی منعکس شده‌اند. تاریخ در این معنا عبارت است از درک رویدادهای تاریخی، آنچنان که در ذهن مورخ شکل می‌گیرد و پرورده می‌شود و به رشته تحریر درمی‌آید.

بنابراین، واژه «تاریخ» هم به «علم تاریخ» و هم به موضوع آن اطلاق می‌شود.

مبانی برنامه درسی تاریخ

برنامه درسی تاریخ دارای مبادی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی زیر است:

الف) مبانی هستی‌شناختی

- تاریخ جریانی زنده و پویاست که وضعیت کنونی را ساخته و به سوی آینده در حرکت است.
- انسان در تاریخ موجودی صاحب اراده و اختیار است و اساساً تاریخ چیزی جز سرگذشت رشد و تعالی مادی و معنوی انسان‌ها نیست.
- تاریخ عبارت از سلسله رویدادهایی است که میان آنها روابط علی و معلولی وجود دارد.

ب) مبانی معرفت‌شناختی

از منظر معرفت‌شناسی، برنامه‌درسی تاریخ، محصول نگاهی جامع، متوازن و متعادل به رویدادهای گذشته است و علم تاریخ را صرفاً به حوزه‌ی سیاسی - نظامی و شرح زندگانی و اقدامات فرمانروایان و صاحبان قدرت محدود و محصور نمی‌کند، بلکه گذشته‌ی تاریخی را در تمام وجوه سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی‌اش، از دو بُعد فردی و اجتماعی بررسی می‌کند. از چشم‌انداز این برنامه، عینیت و ذهنیت به یک اندازه اهمیت دارند و معرفت تاریخی محصول ارتباط روشمند و منطقی مورخ و رویداد و تعامل مستمر حال و گذشته تلقی می‌شود. نه مورخ بی‌انگه و اعتنا به واقعیت و شواهد و مدارک تاریخی قادر به شناخت خواهد بود و نه واقعیات تاریخی بدون اعمال تفکر، تأملات ذهنی و عقلی و استفاده از روش علمی مورخ، خود به سخن درمی‌آیند و رازهای سربه‌مهر خود را عیان می‌کنند.

بر این اساس، تاریخ علمی است که :

- متکی بر منابع، مدارک، شواهد و داده‌های معتبر و متقن است و از صافی‌گزینش، پالایش و نگاه انتقادی مورخ عبور کرده است.
- به تمامی شئون زندگی فردی و جمعی انسان گذشته (فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد) به شکلی متعادل و متوازن توجه دارد.
- مبتنی بر روش‌شناسی علمی و الگوی تحلیلی - تفسیری است.
- از نظم منطقی، مضمونی و محتوایی برخوردار است و مجموعه‌ای منسجم، معنادار و مسئله‌محور را شکل می‌دهد.
- به دور از پیش‌داوری، غرض‌ورزی، تعصب و تصلب است.

منطق برنامه‌درسی تاریخ

گفتیم تاریخ عبارت از دانش و درکی است از تجربیات مهم و سرنوشت‌ساز بشر در گذشته و فرایندی که به وسیله آن، فعالیت‌های انسان پیشین، گزینش، بررسی و تحلیل می‌شوند؛ بنابراین، تاریخ داستان گذشته نیست، بلکه کوششی برای بازسازی و تفسیر عناصری از گذشته است که برای مورخان جالب و بااهمیت تلقی می‌شوند.

درس تاریخ از زمان (گاه‌شماری)، نظم و ترتیب تاریخی (کرونولوژی)، تغییر و تداوم و علت و معلول، فهمی متناسب با سن و رشد ذهنی فراگیرندگان ارائه می‌دهد. آموزش تاریخ دانش‌آموزان را قادر می‌سازد رویدادها و تحولات گذشته‌ی جامعه خود و سایر جوامع را بررسی و آثار و پیامدهای گوناگون آنها را ارزیابی

کنند. آنان همچنین یاد می‌گیرند که نقش و میزان اثرگذاری شخصیت‌ها را در روند رخداد‌های تاریخی تحلیل کنند. دانش‌آموزان از طریق مواجهه با ابعاد و عناصری از تاریخ محلی، ملی و جهانی، فهم خود را از جامعه و کشور خویش و سایر جوامع و کشورها گاه‌شماری می‌بخشند تا بتوانند جهانی را که در آن زندگی می‌کنند، بهتر بشناسند و هویت و موقعیت فردی و جمعی خویش را بهتر درک کنند.

دانش‌آموزان با مطالعه رویدادهای گذشته، علاوه بر کسب دانش و درک مفاهیم تاریخی، استعدادها و مهارت‌های کاوشگری‌شان را شکوفا می‌سازند و اعتلا می‌بخشند. و نیز یاد می‌گیرند پرسش‌های مناسب طرح کنند، به جست‌وجوی شواهد و مدارک برخیزند، آنها را بسنجند و ارزیابی کنند، دلیل بیاورند و دیدگاه خود را وسعت بخشند و نیروی قضاوت خود را تقویت کنند.

دستیابی دانش‌آموزان به درکی منسجم و متعادل از تاریخ، علاوه بر اینکه آنان را در درک موقعیت و هویت فردی و جمعی‌شان یاری می‌دهد، باعث ایجاد اعتمادبه‌نفس و مسئولیت‌پذیری در آنان نیز می‌شود. انس و آشنایی با تم‌ها و موضوع‌های تاریخی، احساس همدلی عمیقی را در ذهن و ضمیر فراگیرندگان نسبت به انسان‌ها و تعاملات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی‌شان با یکدیگر برمی‌انگیزد.

علاوه بر این، از آنجا که اغلب مدارک و متون تاریخی به زبان فارسی نگاشته شده، آموزش تاریخ، فرصت‌ها و ظرفیت‌های در خور توجهی در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهد تا از رهگذر آشنایی با متون تاریخی، دانش و مهارت خود را در قلمرو زبان و ادب فارسی تقویت کنند و دریافت‌های خود را از رویدادها و تحولات تاریخی، و به‌طور کلی تجربیات گذشته بشری، با زبان معیار فارسی توصیف، تفسیر و تحریر کنند.

رویکرد

رویکرد، روح حاکم بر برنامه درسی و جهت‌گیری کلی آن را نشان می‌دهد و بالطبع در تمام اجزا و عناصر برنامه (هدف‌ها، محتوا، روش‌های یاددهی – یادگیری، شیوه‌های ارزشیابی پیشرفت تحصیلی، و ویژگی‌ها و صلاحیت‌های حرفه‌ای مربیان) نمود و حضوری مؤثر دارد. رویکرد برنامه درسی تاریخ در دوره متوسطه دوم بر پایه **هویت‌جویی (هویت‌یابی)** تعریف شده است.

اساسی‌ترین مسئله و دغدغه بشر در طول تاریخ، جست‌وجوی هویت و کیستی خود بوده است. انسان‌ها با طرح پرسش از هویت، در پی آن بوده‌اند که ضمن بازنمایی ویژگی‌ها، امتیازات و توانایی‌های خود، وجوه تمایزشان را از دیگر هم‌نوعان تبیین کنند. تاریخ بستر اساسی برای بروز، ظهور، استمرار و تحول هویت است. از این رو، علم تاریخ ابزار مناسبی برای شناخت آگاهانه هویت به ویژه در بُعد جمعی آن است. معرفت

تاریخی، به‌عنوان معرفتی که پیوند عمیقی با شناخت گذشته فردی و اجتماعی جامعه دارد، بخش مهمی از هویت و اصالت هر جامعه را صورت‌بندی می‌کند. علم تاریخ، هویت انسان‌ها را در معرض شناخت و سنجش قرار می‌دهد و هرچه این طومار درهم پیچیده بیشتر گشوده می‌شود، به همان اندازه هویت آدمیان نیز آشکارتر می‌شود. تا انسان نداند که بوده، نمی‌تواند بداند کیست و تا موقعیت خود را فهم نکند و نداند چگونه به جایی که اکنون هست رسیده، قادر نخواهد بود بداند به کجا می‌رود.

از منظر این برنامه، هویت مقوله‌ای چند لایه و در عین حال دربردارنده عناصری ایستا و پویاست. لایه‌های زیرین هویت ماهیتی جوهری دارند و حاوی مؤلفه‌هایی بنیادین هستند که در تاریخ استمرار و تداوم می‌یابند؛ اما لایه‌های سطحی، خاصیتی پویا دارند، ناظر بر بودن و شدن هستند، متأثر از شرایط و نیازهای زمانه متحول می‌شوند، و در معرض بازتعریف و بازتولید قرار می‌گیرند. از این رو، هویت دو مفهوم بنیادین «تداوم تاریخی و تحول تاریخی» را بازتاب می‌دهد که اولی مؤلفه‌های جوهری را نمایندگی می‌کند و دومی ناظر بر مؤلفه‌های سیال و تحول‌یابنده است.

جهان‌بینی و مبانی فکری انسان‌ها لایه‌های زیرین هویت آنان را می‌سازد؛ زیرا جهان‌بینی و هستی‌شناسی یک جامعه است که ابعاد متعدد زندگی اجتماعی از قبیل فرهنگ، سیاست و اقتصاد آن اجتماع را تعیین می‌بخشد، به آن جهت می‌دهد و یا دست‌کم بر آن تأثیر می‌گذارد؛ بنابراین، از طریق توجه و اعتنا به این پایدارترین مؤلفه هویتی می‌توان گذشته ایرانیان را فهم و موقعیت آنان را در مقاطع متفاوت تاریخی رصد کرد. به عبارت دیگر، رویکرد هویت‌جویی به شناخت صحیح و عمیق گذشته رهنمون می‌شود.

رویکرد هویت‌جویی پیوند وثیقی با رویکرد فرهنگی – تربیتی دارد؛ زیرا فرهنگ یا عناصر فرهنگی، در مقایسه با سایر وجوه زندگی اجتماعی، پیوستگی و هم‌بستگی بیشتر و کامل‌تری با حوزه بینش و نگرش دارند. از این رو، در تاریخ ایران، عناصر فرهنگی نسبت به دیگر عناصر، دوام و پیوستگی محسوسی داشته‌اند.

الگوی هدف‌گذاری، انتخاب و سامان‌دهی محتوای آموزشی در درس تاریخ دوره دوم متوسطه، با تصریح و تأکید بر مؤلفه‌های هویتی و کارکرد تاریخی آنها، طراحی و تدوین می‌شوند. این رویکرد، رسالت کتاب درسی و معلم را به انتقال مجموعه‌ای از اطلاعات جزئی و منفصل تاریخی به شکلی پراکنده، نامنسجم و فاقد معنا، منحصر و محدود نمی‌کند و ضرورتی نمی‌بیند که بی‌توجه به نیاز مخاطبان، توصیفی حداکثری از وقایع غالباً سیاسی – نظامی حسب زمان وقوع، عرضه کند. بلکه می‌کوشد محتوا را به گونه‌ای هدفمند گزینش، طراحی و سامان‌دهی کند که مجموعه‌ای منسجم و معنادار از توصیف و تحلیل (البته با رعایت نظم و توالی تاریخی) را تشکیل بدهد. در واقع شاکله محتوا که ناظر بر مؤلفه‌های هویتی ایرانیان و نقش و کارکرد تاریخی آنهاست، باید دربردارنده روایتی جامع، متعادل و متوازن (حاوی تمامی جنبه‌ها و جهات تاریخی) از تاریخ ایران و اسلام با محوریت مفهوم هویت باشد. این روایت جامع باید مخاطب را به شکلی هدف‌دار و

روشنمند به مطالعه و تفکر در تاریخ، آن هم فراتر از زمان و مکان رسمی آموزش، ترغیب کند. رویکرد هویت‌جویی، دانش‌آموز را عنصری فعال تلقی می‌کند که در سایهٔ هدایت و راهنمایی‌های معلم و سرنخ‌هایی که محتوای آموزشی ارائه می‌دهد، نسبت به هویت تاریخی خود علاقه‌مند می‌شود و به جست‌وجوی آن همت می‌گمارد. در این رویکرد، هدف و محتوای ارزشیابی، سنجش میزان و حجم انباشتِ ذهنی دانش‌آموز از نام‌های مختلف، واژه‌ها، عبارات‌ها و سطرهای کتاب درسی نیست، بلکه ارزیابی کمّ و کیف علاقه و کوششی است که او از خود نشان می‌دهد.

ویژگی‌های این رویکرد را در چند نکته می‌توان خلاصه کرد:

- ۱ می‌خواهد به یک مسئلهٔ اساسی و نیاز مهم، یعنی موضوع هویت پاسخ دهد.
- ۲ مبنایی برای درک صحیح و عمیق تاریخ فراهم می‌آورد.
- ۳ در روند برنامه‌ریزی و توسعهٔ فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تأثیر شایان توجهی دارد.
- ۴ با رویکرد برنامهٔ درسی ملی هماهنگی و انطباق کاملی دارد.

شایستگی‌های درس تاریخ

شرح هدف	دوره تحصیلی
با کاوش در گذشته، جنبه‌هایی از میراث فرهنگی و تاریخی را در سطوح محلی و ملی شناسایی و نسبت به آنها احساس تعلق و تعهد می‌کند.	دوم ابتدایی
مهارت‌های کاوشگری را به منظور درک و فهم فرایند تکوین، تداوم و تحول زندگی اجتماعی در گذشته و تجزیه و تحلیل الگوها و روابط آن به کار می‌گیرد.	اول متوسطه
از طریق بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک، گذشته جوامع بشری و به ویژه تحولات تاریخ ایران، اسلام و جهان را تجزیه و تحلیل می‌کند و از نتایج آن برای برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، درک و تعالی هویت و بسط تعامل فرهنگی و اجتماعی بهره می‌گیرد.	دوم متوسطه

شایستگی‌های درس تاریخ پایه یازدهم

با جست‌وجو، گردآوری، بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک تاریخی، گذشته جوامع بشری و به ویژه رویدادهای مهم تاریخ اسلام، ایران و جهان را در فاصله بعثت پیامبر گرامی اسلام ﷺ تا پایان عصر صفوی تجزیه و تحلیل می‌کند و از نتایج آن برای برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، درک و تعالی هویت و بسط تعامل فرهنگی و اجتماعی بهره می‌گیرد.

۱ با مطالعه و تحلیل شواهد و مدارک مربوط به گذشته جوامع بشری (به ویژه تحولات تاریخ ایران و اسلام) پیوند میان زندگی اجتماعی در گذشته، حال و آینده و تأثیر آن را در شکل‌گیری هویت ملی و تعامل فرهنگی بررسی می‌کند.

۲ محتوای آموزشی، موقعیتی فراهم خواهد آورد که دانش‌آموزان با بررسی و مطالعه شواهد و مدارک، رویدادها و تحولات مهم تاریخ صدر اسلام، ایران در سده‌های نخستین و میانه اسلامی و اروپا در قرون وسطا و جدید را با تأکید و توجه بر جنبه‌های فرهنگی و تمدنی، تحلیل و نتایج و پیامدهای آن را بررسی می‌کنند.

مفاهیم اساسی و خرد کتاب تاریخ ۲

■ مفاهیم اساسی

زمان، تداوم و تغییر؛ علت و معلول؛ شواهد و مدارک.

■ خرده مفاهیم

گاه‌شناسی (کرونولوژی) رویدادهای مهم و سرنوشت‌ساز تاریخ اسلام، ایران و جهان؛ علل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات مهم تاریخ اسلام، ایران و جهان (جنبه‌های کلیدی زندگی جوامع گذشته)؛ میراث و دستاوردهای فرهنگی و تمدنی ایران، اسلام و جهان؛ منابع، مدارک و مآخذ دست اول و دوم تاریخ ایران و اسلام.

مهارت‌های اساسی و خرد کتاب تاریخ ۲

■ مهارت‌های اساسی

کاوشگری در برخی از موضوع‌ها و پدیده‌های مهم و سرنوشت‌ساز تاریخی؛ شناسایی و کشف روابط علی و معلولی و تحلیل رویدادهای سرنوشت‌ساز تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی؛ تعلق و افتخار نسبت به میراث فرهنگی و تمدنی ایران و اسلام.

■ خرده مهارت‌ها

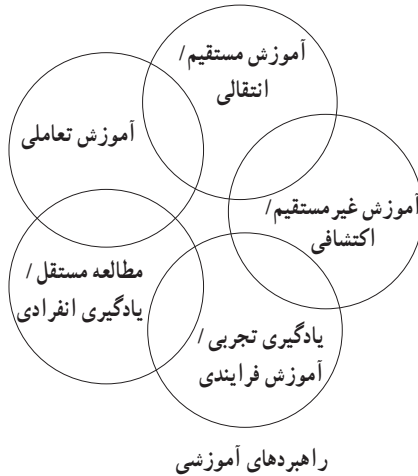
جست‌وجو، شناسایی و گردآوری شواهد و مدارک تاریخی؛ تنظیم رویدادهای مهم تاریخی براساس زمان وقوع و نمایش آنها روی نمودار خط زمان؛ ارزیابی و تحلیل علل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات مهم تاریخی از طریق بررسی روابط علی و معلولی آنها؛ درک تعاملات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جوامع گذشته و ارزیابی تأثیر گذشته بر نگرش‌ها و رفتار مردمان و جوامع امروزی؛ احساس همدلی و قدردانی نسبت به میراث تاریخی در گستره محلی تا جهانی.

راهبردهای یاددهی – یادگیری

راهبردهای یادگیری یکی از عناصر اصلی برنامه درسی محسوب می‌شوند. در برنامه‌های درسی، بر پایه هدف‌های مورد نظر، راهبردهای یاددهی – یادگیری مناسب انتخاب و به کار گرفته می‌شوند. در واقع این راهبردهای آموزشی هستند که رویکرد معلم را در دستیابی به هدف‌های یادگیری معین می‌کنند. به عبارت دیگر، راهبردها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی‌اند که معلم برای نیل به هدف‌های یادگیری از آنها بهره می‌برد.

راهبردهای آموزشی به چند گونه قابل تقسیم‌اند؛ از جمله:

- راهبردهای آموزشی مستقیم (انتقالی)
- راهبردهای آموزشی غیرمستقیم (اکتشافی)
- راهبردهای آموزشی تعاملی
- راهبردهای آموزشی فرایندی
- راهبردهای مطالعه مستقل

هر یک از این راهبردها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی را شامل می‌شوند. برای نمونه، راهبرد آموزشی غیرمستقیم شامل روش‌های آموزشی حل مسئله، مطالعه موردی، کاوشگری، مفهوم‌سازی و... می‌شود.

در ادامه چند نمونه از روش‌های متناسب درس تاریخ عرضه می‌شود.

۱- روش تدریس مبتنی بر پیش‌سازمان‌دهنده

در این روش یادگیرنده ترغیب می‌شود به اینکه میان دانش جدید خود با دانش قبلی‌اش ارتباط برقرار کند. در این فرایند معلم با سازمان‌دهی دقیق مواد آموزشی و تجربه‌های یادگیری، زمینه‌ای فراهم می‌آورد برای اینکه دانش یادگیرندگان صورت معناداری پیدا کند. آزوبل در کتاب «روان‌شناسی تربیتی از دیدگاه شناختی» تأکید می‌کند که در این روش سه هدف دنبال می‌شود:

- تدارک چارچوب نظری یا مفهومی برای یادگیری‌های آتی
- ایجاد ارتباط میان گنجینه اطلاعات کنونی و اطلاعات حاصل از یادگیری‌های جدید
- ایجاد پلی بین ساخت شناختی پیشین و ساخت شناختی در حال ظهور

«پیش‌سازمان‌دهنده» خلاصه‌ای از اطلاعات کلامی یا تصویری است که از محتوای مورد نظر دیدی کلی ارائه می‌کند و مبین مفاهیم عمده‌ای است که در واقع چتری برای یادگیری مفاهیم جدید محسوب می‌شوند. در واقع پیش‌سازمان‌دهنده به مثابه «داربستی» عمل می‌کند که اطلاعات تفصیلی را می‌توان به آن ارتباط داد یا وصل کرد.

معلم با این روش مطالب جدید را با مطالب آموخته شده قبلی دانش آموز پیوند می دهد.

مراحل تدریس

۱ ارائه پیش سازمان دهنده

مثال: معلم تاریخ قصد دارد مطالبی درباره جنگ عراق و کویت ارائه دهد. ابتدا به موضوعها و دلایلی که معمولاً به جنگ بین دو کشور (در حالت عمومی) منجر می شوند، اشاره می کند؛ مانند: ایدئولوژی، سرزمین، دسترسی به راه های تجاری و... سپس از دانش آموزان می خواهد که بگویند چه علل و عواملی باعث جنگ میان کویت و عراق شد.

۲ ارائه مطالب درسی جدید

در این مرحله، مطالب درسی جدید به شیوه سخنرانی، بحث، فیلم و... ارائه می شوند. استفاده از این شیوه موجب می شود، ساخت شناختی دانش آموز به مفاهیمی که از قبل آموخته بوده است، پیوند بخورد و براساس آن یادگیری معناداری شکل بگیرد.

۳ تحکیم سازمان شناخت

معلم در فرایند یاددهی - یادگیری، به منظور تثبیت آموزش، مثالها و نمونه های متنوعی ارائه می کند. در واقع سعی می کند ارتباط مفاهیم جدید را با زمینه شناختی دانش آموزان تقویت و تثبیت کند.

انواع پیش سازمان دهنده

■ توضیحی: وقتی مفهوم اساسی بسیار انتزاعی است و نمی توان به راحتی آن را با دانسته های قبلی دانش آموزان پیوند زد، از این نوع سازمان دهنده استفاده می شود. در واقع این دسته از سازمان دهنده ها برای مطالب نا آشنا داربست ذهنی مناسبی ایجاد می کنند.

■ مقایسه ای: از این روش وقتی استفاده می شود که مفهوم برای دانش آموز نسبتاً آشنا باشد. در این صورت دانش آموز بین مفاهیم جدید و مفاهیمی که قبلاً آموخته است، ارتباط برقرار می کند. در این فرایند از دانش آموزان خواسته می شود تا نحوه ارتباط بین مطالب جدید و پیش سازمان دهنده را بیان کنند، مثال های بیشتری ارائه دهند و مطالب اساسی درس را در قالب تفکر خود بیان کنند.

محاسن الگوی پیش سازمان دهنده

۱ جریان یادگیری را بهبود می بخشد.

۲ یادگیری را معنادار می سازد.

۳ قابلیت یادگیرنده را برای یادگیری افزایش می دهد.

۴ یادگیری مطالب نا آشنا را تسهیل می کند.

۵ روابط میان مفاهیم اساسی درسی را مشخص می‌سازد.

۲- روش تدریس مبتنی بر کاوشگری

در این روش، تدریس با ارائه یک مفهوم نسبتاً پیچیده آغاز می‌شود و دانش‌آموزان، ضمن استفاده از راهبردهای تفکر و هم‌فکری با یکدیگر، موفق به درک آن مفهوم می‌شوند. روش تدریس کاوشگری فرایندی تعاملی است؛ یعنی معلم و دانش‌آموز طی آن به همکاری و هم‌اندیشی با هم می‌پردازند و معلم به صورت کنترل‌شده این فرایند را هدایت می‌کند.

مراحل روش تدریس کاوشگری

- ۱ مواجه ساختن دانش‌آموزان با مسئله
  - ۲ برانگیختن و هدایت دانش‌آموزان برای گردآوری اطلاعات مناسب
  - ۳ به کار بستن اطلاعات گردآوری شده
  - ۴ تحلیل داده‌ها و قاعده‌سازی
  - ۵ بازیابی فرایند کاوشگری و اصلاح نتایج کسب شده
- دانش‌آموزان از طریق کاوشگری یاد می‌گیرند دقیق باشند، موقعیت‌ها را تحلیل و تفسیر کنند، در جست‌وجوی یافتن زیرساخت‌های فکری باشند و موفقیت‌های خود را احساس کنند. در این روش محتوا در اختیار دانش‌آموزان قرار نمی‌گیرد، بلکه دانش‌آموزان خود تولیدکننده محتوا هستند. علاوه بر این، نتایجی که دانش‌آموزان اعلام می‌کنند قطعی نیست و موقتی تلقی می‌شود و لازم است دانش‌آموزان بدانند که ممکن است نتایج اصلاح شوند.
- نقش معلم در پرورش مهارت‌های مربوط به هر یک از گام‌های یادشده اهمیت دارد. لازم است معلم در ذهن فراگیرندگان نگرش مثبتی نسبت به یادگیری ایجاد کند. فضایی که معلم برای یادگیری ایجاد می‌کند، در شکل‌گیری نگرش آنان نسبت به یادگیری نقشی اساسی دارد. این فضا باید به گونه‌ای باشد که فراگیرندگان را به تفکر مستقل، اشتیاق به یادگیری و احترام به دیگران برانگیزد.

۳- روش تدریس مبتنی بر بحث گروهی

این روش تدریس نیز از دسته روش‌های تدریس «دانش‌آموزمحور» است و در پی تحقق هدف‌های زیر است:

- آماده‌سازی دانش‌آموزان برای مشارکت در فرایند یادگیری

- ایجاد انگیزه در دانش‌آموزان
  - ترغیب دانش‌آموزان به تحلیل انتقادی مفاهیم، مهارت‌ها و نگرش‌ها
  - ترغیب دانش‌آموزان به منظور ارائه راه حل‌های خلاقانه برای مسائل
  - پرورش مهارت‌های همکاری و هم‌فکری
- انواع بحث‌های گروهی: در این نوع بحث، معمولاً معلم به‌عنوان رهبر گروه برگزیده می‌شود و گاهی یکی از اعضای شرکت‌کننده در بحث، رهبر گروه می‌شود. در برخی موارد امکان دارد گروه بدون رهبر مشخصی اداره شود. گاه نیز در فرایند کار، رهبری برای گروه انتخاب می‌شود. معمولاً گروه بدون رهبر نمی‌تواند تکالیف ارائه شده را به خوبی هدایت کند.
- برخی مسئولیت‌های رهبر گروه عبارت‌اند از:
- مدیریت جلسه که شامل تدارک امکانات لازم برای بحث، تقسیم زمان، کنترل وقت، جمع‌بندی بحث و... است.
  - بیان هدف و روند بحث که شامل توضیح درباره‌ی آغاز، ادامه و پایان بحث است.
  - آغاز بحث و تلاش برای حفظ انگیزه طی بحث که شامل جهت دادن به جریان بحث و حفظ آن در ارتباط با هدف بحث است.
  - ترغیب اعضا به کار و گفت‌وگو، و کنترل رفتار آنان که شامل ایجاد تعادل برای مشارکت افراد در بحث است.
  - نتیجه‌گیری از بحث که شامل نتیجه‌گیری از مطالب ارائه شده و گزارش کار ارائه شده است.
- تعداد افراد گروه: مطلوب‌ترین تعداد برای بحث، بین سه تا هفت نفر است. در صورتی که تعداد بیشتر از این باشد ممکن است افراد کم‌حرف به صحبت کردن رغبت نشان ندهند و علاوه بر آن، کیفیت بحث پایین می‌آید.

مراحل تدریس بحث گروهی

- الف) انتخاب موضوع بحث: در انتخاب موضوع بحث باید این معیار را در نظر بگیریم که موضوع به تحلیل و بررسی نیاز داشته باشد و بتوان درباره‌ی ویژگی‌های متفاوت آن بحث کرد؛ به‌گونه‌ای که از طریق این بحث، سطح درک و فهم دانش‌آموزان نسبت به آن موضوع افزایش پیدا کند.
- ب) یافتن زمینه مشترک و تقویت آن برای بحث: معمولاً این زمینه مشترک با یک مطلب خواندنی ایجاد می‌شود، ولی علاوه بر این می‌توان از ابزارها یا رسانه‌های دیگری نظیر برنامه‌های تلویزیون، فیلم آموزشی، گردش علمی و... استفاده کرد.

پ) بیان هدف بحث: در این مرحله می‌کوشیم هدف بحث برای دانش‌آموزان مشخص و براساس آن فعالیت گروه‌ها تنظیم شود. بیان هدف و نوشتن آن روی تخته کلاس از انحراف فرایند بحث پیشگیری می‌کند، جریان بحث را آسان می‌سازد و بحث‌ها سامان یافته‌تر ادامه می‌یابند.

ت) تنظیم آرایش کلاس: در این مرحله با جابه‌جا کردن دانش‌آموزان، صندلی‌ها را به گونه‌ای آرایش می‌دهیم که دانش‌آموزان با یکدیگر تعامل بهتری داشته باشند.

ث) هدایت و کنترل جریان بحث: در این مرحله تلاش می‌کنیم وارد جریان بحث شویم و از گفته‌ها و بحث‌های دانش‌آموزان یادداشت‌برداری کنیم. لازم است زمان‌بندی بحث را کنترل کنیم و در فرایند بحث در کنار گروه‌ها قرار گیریم تا به پرسش‌های احتمالی آنها جواب دهیم و اگر لازم باشد با طرح سؤال مناسب به هدایت بحث بپردازیم.

۴- روش تدریس پرسش و پاسخ

این روش به روش سقراطی معروف است. در این روش، سقراط نخست اندیشه‌ای را رویاروی دیگران قرار نمی‌داد، بلکه می‌کوشید عقیده و دانش کسانی را که با آنان در حال گفت‌وگوست، بسنجد و با نشان دادن نادرستی آنها به خودشان، آنان را به اندیشیدن و جست‌وجو برانگیزد.

در این روش، معلم شاگردان را به تفکر درباره‌ی مفهومی جدید یا بیان مطلبی تشویق می‌کند و ضمن جلب توجه آنان به مطلب یا درس جدید و تدریس آن، مستقیماً مطالبی را بیان نمی‌کند، بلکه با طرح سؤال‌های منظم، فعالیت ذهنی دانش‌آموزان را در مسیر مطالب و مفاهیم جدید راهبری می‌کند تا به این ترتیب خود آنان به کشف مفاهیم جدید توفیق یابند. این روش برای مرور مطالبی که قبلاً آموخته شده‌اند، ارزشیابی میزان درکی که شاگردان از مفهوم درس دارند، و نیز پرورش قدرت تفکر آنان بسیار مؤثر است.

در کلاس‌های پرجمعیت، معلم باید ترتیبی اتخاذ کند که همه‌ی شاگردان در جریان فعالیت‌های آموزشی قرار گیرند و فعالانه به اندیشیدن و پرسیدن وادار شوند.

هدف اساسی از کاربرد این روش یادگیری، تحریک تفکر، استعدادها، توانایی‌ها، علاقه‌ها؛ تقویت قدرت استدلال؛ سنجش و داوری؛ استفاده از تجربه‌ها و معلومات قبلی؛ و بالاخره ایجاد احساس اعتماد به نفس در دانش‌آموزان است.

مراحل تدریس پرسش و پاسخ

الف) بیان و شرح هدف: به منظور درک بهتر دانش‌آموزان، هدف کلی و اصلی درس شرح داده می‌شود. هدف را باید با استفاده از واژه‌های ساده و عاری از ابهام توضیح داد تا مانع تفسیرهای مختلف از آن شود.

ب) پرسش و پاسخ: تلاش می‌شود با پرسش‌های مداوم، دانش‌آموزان به دادن پاسخ‌های مناسب وادار شوند. تذکر این نکته ضروری است که نباید همه پرسش‌ها را معلم مطرح کند، بلکه دانش‌آموزان نیز باید به پرسیدن ترغیب شوند.

پ) جمع‌بندی و سازمان‌دهی پایانی: آموخته‌های دانش‌آموزان از رهگذر پرسش و پاسخ جمع‌بندی و نتیجه بحث معلوم می‌شود.

۵- روش تدریس مبتنی بر همیاری (یادگیری مشارکتی)

یادگیری از طریق همیاری راهبردی است که دانش‌آموزان را در قالب گروه‌های منسجم و پایدار برای کار و تعامل با یکدیگر برمی‌انگیزد. کار گروهی بخش اصلی تحقق هدف‌های یادگیری در کلاس‌های درس است. یادگیری از این طریق مسئولیت‌پذیری شخصی را در میان تعاملات گروهی پرورش می‌دهد. معلم از نقش دانای کل خارج می‌شود و نقش تسهیل‌کننده یادگیری را بر عهده می‌گیرد. در این روش، دانش‌آموزان به صورت گروهی یاد می‌گیرند، ولی پیشرفتشان به صورت انفرادی سنجیده می‌شود. تعداد اعضای گروه در کلاس درس می‌تواند بین چهار تا هشت نفر تغییر کند.

یادگیری از این طریق، کلاس درسی با ماهیت اجتماعی ایجاد می‌کند که در آن، دانش‌آموزان به هم‌بستگی‌هایی دست می‌یابند که در اثر آن قادر به دنبال کردن هدفی مشترک می‌شوند. اغلب اعضای گروه در این مورد که دیگر اعضا محتوای درس را فراگیرند، احساس مسئولیت از خود نشان می‌دهند.

کار گروه زمانی خاتمه می‌یابد که همه اعضای گروه بر محتوای درس تسلط پیدا کنند. به علاوه، زمانی که اعضای گروه نسبت به یادگیری یکدیگر احساس مسئولیت می‌کنند و می‌کوشند مطالب را به یکدیگر بیاموزند، یادگیری انفرادی اتفاق می‌افتد.

یادگیری به این شیوه، مهارت برقراری ارتباط را در دانش‌آموزان افزایش می‌دهد. البته میزان اثرگذاری آن بستگی زیادی به مهارت‌های زیر دارد:

- تعبیر و تفسیر واژگان و جمله‌ها به منظور درک و فهم بهتر
- ارائه و دریافت بازخورد
- دادن فرصت به دیگران برای بیان ایده‌ها
- خودداری از اجبار اعضای گروه به پذیرش یک نظر

روش‌های یادگیری از طریق همیاری

۱ گروه‌های دانش‌آموزی با تقسیم موفقیت^۱ (STAD): در این روش، هر گروه یادگیری را، چهار تا شش نفر با توانایی‌های متفاوت از نظر کارایی تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر، در هر گروه یادگیری یک دانش‌آموز موفق، دو، سه یا چهار دانش‌آموز متوسط و یک دانش‌آموز ضعیف قرار داده می‌شود. پس از گروه‌بندی، دانش‌آموزان ترغیب می‌شوند که به یکدیگر در یادگیری کمک کنند. در پایان کار معلم از دانش‌آموزان سنجش انفرادی به عمل می‌آورد.

۲ گروه بازی — مسابقه^۲: این روش شباهت زیادی به روش قبلی دارد، با این تفاوت که آزمون به‌جای پایان مطالعه، در حین فعالیت به عمل می‌آید. برای دانش‌آموزان فعالیت‌ها یا بازی‌هایی طراحی می‌شود و دانش‌آموزان در فرایند انجام آن از یکدیگر سؤال می‌کنند. اگر دانش‌آموزی از یک گروه نتواند به سؤالی پاسخ دهد، دانش‌آموز دیگری کوشش می‌کند پاسخ آن را بگوید.

۳ باهم‌آموزی: در این روش از دانش‌آموزان خواسته می‌شود با همکاری اعضای گروه به تولید محصولی مشترک دست بزنند. برای مثال، روزنامه دیواری تهیه کنند. در این روش، کار گروه ارزشیابی می‌شود.

۴ یادگیری انفرادی مبتنی بر کمک گروه^۳: نخست گروه‌هایی از دانش‌آموزان با توانایی‌های متفاوت تشکیل می‌شوند. معمولاً تعداد اعضای هر گروه چهار نفر است. گروهی که پس از پایان کار با مطالعه، عملکرد مطلوبی داشته باشد، امتیاز می‌گیرد. در این روش بر خلاف سایر روش‌ها، یادگیری از طریق همیاری با یادگیری انفرادی تلفیق می‌شود.

کنترل کار یادگیری اعضا با استفاده از برگه پاسخ‌نامه آنها انجام می‌شود و در صورت وجود مشکل برای حل آن اقدام می‌کنند. آزمونی که به منظور سنجش یادگیری هر مبحث به عمل می‌آید، به صورت انفرادی است. در این روش هر عضو گروه مسئولیت کنترل فعالیت‌ها و هدایت فرایند پیشرفت یادگیری را بر عهده دارد و بیشتر وقت کلاس به ارائه محتوا از سوی گروه‌های کوچک دانش‌آموزان تخصیص داده می‌شود.

۵ روش جورچین: در این روش دانش‌آموزان به گروه‌های شش‌نفری تقسیم می‌شوند. سپس به هر عضو از اعضای گروه مقدار معینی از محتوا یا متن درس داده می‌شود. اعضای گروه متن دریافتی را به صورت انفرادی مطالعه می‌کنند. سپس افرادی که محتوای یکسانی در اختیار داشته‌اند، با هم جمع می‌شوند و یک گروه تخصصی تشکیل می‌دهند.

۱- Student team – achievement division (STAD)

۲- Team – game tournament (TGT)

۳- Individually learning – based team assistance (ILBTA)

در گروه تخصصی افراد راهکارهای گوناگون تدریس متن را بررسی می‌کنند و پس از یافتن راهکاری اثربخش به گروه اصلی برمی‌گردند. در گروه اصلی، هر عضو یافته‌هایش را به دیگران ارائه می‌دهد. اعضا به اظهارات هم‌گروهی‌های خود به دقت گوش می‌دهند و برای دریافت اطلاعات تلاش می‌کنند. در پایان کار، اعضا با توافق یکدیگر از موضوع‌ها و مباحث مطرح شده نتیجه‌گیری می‌کنند.

۶ پژوهش گروهی^۱: در این روش دانش‌آموزان در گروه‌های کوچک با استفاده از روش‌های پژوهش مشارکتی و بحث‌های گروهی به فعالیت می‌پردازند.

در روش پژوهش گروهی، دانش‌آموزان به گروه‌های دو تا شش نفره تقسیم می‌شوند و هر گروه موظف است موضوعی را برای پژوهش انتخاب کند. پس از انتخاب موضوع پژوهش، هر یک از اعضای گروه بخشی از پژوهش را بر عهده می‌گیرد و در پایان کار پژوهش، گروه‌ها یافته‌هایشان را به دانش‌آموزان کلاس عرضه می‌کنند.

بخش دوم

راهنمای تدریس دروس تاریخ ۲

فصل اول

تاریخ شناسی

منطق و فلسفه طراحی درس

تقویت روحیه کاوشگری و ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی از جمله هدف‌های شایستگی محور برنامه درسی تاریخ در دوره دوم متوسطه به شمار می‌رود. به منظور تحقق این هدف، دروس و فصلی با عنوان تاریخ‌شناسی در ابتدای کتاب طراحی و تدوین شده است. یکی از مؤلفه‌های مهم سواد تاریخی، شناسایی، بررسی و نقد منابع و مآخذ است. محتوای این درس به گونه‌ای طراحی و ساماندهی شده است که دانش‌آموزان ضمن آشنایی با گونه‌های مختلف منابع تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی، نمونه‌هایی از شواهد و مدارک مندرج در آنها را بررسی و ارزیابی کنند. این اقدام به دانش‌آموزان کمک می‌کند که مهارت‌های کاوشگری خود را توسعه دهند و امکان پژوهش و یادگیری مادام‌العمر را کسب کنند.

توجه داشته باشید، دانش و مهارت‌هایی که دانش‌آموزان در درس‌های اول و دوم به دست می‌آورند، ارتباط و پیوند مستقیم و مؤثری با محتوا و مهارت‌های سایر دروس و فصول کتاب دارد. عمده منابعی که در درس اول معرفی می‌شوند، در درس‌های بعدی مورد استناد قرار می‌گیرند و شواهد و مدارک استخراج شده از آنها موقعیت ارزشمندی را برای فراگیران فراهم می‌آورد تا مهارت‌های سواد تاریخی خود را ارتقا بخشند و مبادرت به تحلیل و تفسیر رویدادها کنند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک، با انواع منابع مختلف پژوهش در تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی آشنا می‌شوند و اهمیت و ویژگی‌های هر نوع را شناسایی می‌کنند.

■ هدف‌های جزئی

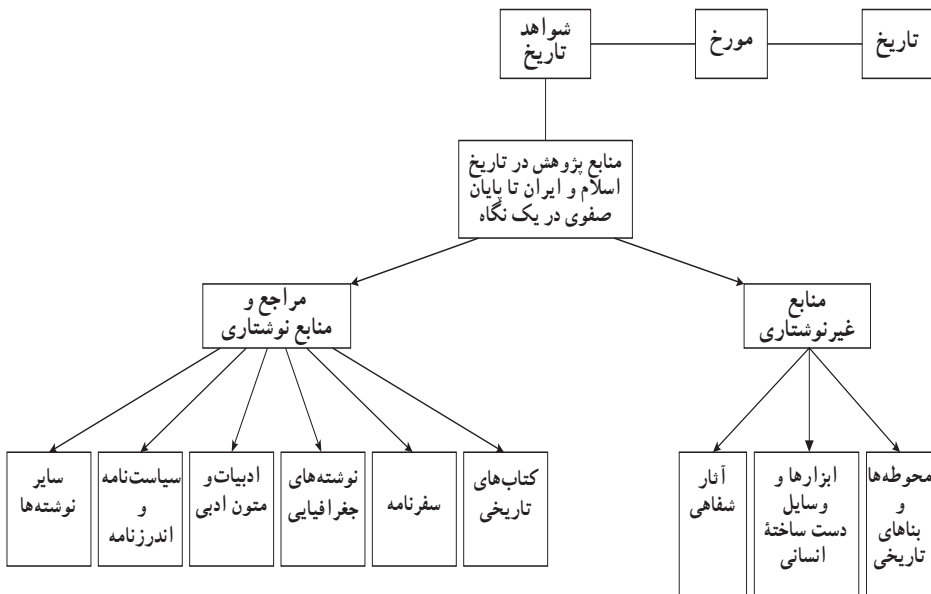
- آشنایی بی‌واسطه با منابع تاریخی
- آشنایی با چگونگی استفاده از منابع در مطالعات و پژوهش‌های تاریخی
- ارتقای علمی قدرت تجزیه و تحلیل داده‌های تاریخی توسط فراگیران
- ارتقای توان ارزشیابی و مقایسه داده‌ها و منابع تاریخی توسط فراگیران

■ انتظارات عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند:

- منابع غیرنوشتاری را معرفی و با یکدیگر مقایسه کنند.
- مراجع و منابع نوشتاری را معرفی نمایند.
- انواع کتاب‌های تاریخی را معرفی و تفاوت‌های اصلی آنها را بیان کنند.
- نقش و اهمیت سفرنامه‌ها را در مطالعات تاریخی توضیح دهند.
- اهمیت نوشته‌های جغرافیایی را در مطالعات تاریخی شرح دهند.
- نقش و اهمیت سیاست‌نامه‌ها و اندرزنامه‌ها را در مطالعات تاریخی نقد و بررسی کنند.

شبکه مفهومی

بخش مهمی از طراحی آموزشی کتاب درسی تاریخ ۲ را فعالیت‌هایی تشکیل می‌دهند که در لابه‌لای محتوای درس‌ها ساماندهی شده‌اند. با توجه به رویکرد کاوشگری برنامه و تأکید بر ارتقای شایستگی‌ها از طریق توسعه مهارت‌های سواد تاریخی، انجام این فعالیت‌ها جزء اساسی فرایند تدریس و سازوکار یاددهی - یادگیری به شمار می‌رود و بی‌اعتنایی به آنها و یا وانهادن اجرای آنها به زمانی خارج از کلاس درس، موجب اخلاف در امر یادگیری و نقصان در تحقق هدف‌های آموزشی و دستیابی به شایستگی‌ها و مهارت‌های مورد انتظار خواهد شد.

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** فعالیت نخست درس‌ها اغلب بدین منظور طراحی شده که دانش‌آموزان را برای شروع تدریس و مشارکت در فرایند یاددهی - یادگیری آماده کند. با توجه به موضوع درس که بر روش و منابع پژوهش در تاریخ تمرکز دارد، این فعالیت قصد دارد دانش‌آموزان را ترغیب کند که از طریق مقایسه شیوه عملکرد کارآگاهان قضایی با روش تحقیق مورخان، نسبت به اصول و روش پژوهش تاریخی، تصور و درک روشن و کامل‌تری حاصل کنند.

■ **راهنمایی برای اجرا:** فرایند پرسش و بحث کلاسی را به گونه‌ای راهنمایی و هدایت کنید که توجه دانش‌آموزان به اصول و شیوه کار مورخان و کارآگاهان جلب شود و شباهت‌ها و تفاوت‌های عملکرد این دو گروه را در مقام کشف حقیقت، استنباط و بیان کنند. به عبارت دیگر، انتظار می‌رود با انجام فعالیت مذکور، این دریافت ذهنی برای اعضای کلاس حاصل شود، همان‌گونه که کارآگاهان به منظور بازسازی صحنه جرم و جنایت و کشف حقیقت ماجرا، با استفاده از سرنخ‌های موجود، اطلاعات و مدارک لازم را جست‌وجو، گردآوری، نقد و ارزیابی، طبقه‌بندی، تحلیل و تفسیر می‌کنند، مورخان نیز به منظور بازسازی گذشته و کشف چگونگی و چرایی رویدادهای تاریخی، در پی یافتن و جمع‌آوری شواهد و مدارک برمی‌آیند؛ سپس درستی یا نادرستی (اعتبار) داده‌ها (اطلاعات) گردآوری شده را می‌سنجند و آنها را دسته‌بندی می‌کنند و در نهایت بر پایه شواهد و مدارک معتبر، اقدام به تحلیل و تفسیر رخداد‌های تاریخی می‌کنند؛ البته ضرورت دارد که در جریان مباحث علمی با طرح پرسش‌های مناسب و در مواردی با ارائه راهنمایی‌های لازم، زمینه و موقعیتی فراهم آورید تا دانش‌آموزان متوجه این نکته شوند که سرنخ‌ها، ابزارها و منابعی که کارآگاهان و

مورخان برای یافتن شواهد و مدارک از آن بهره می‌گیرند، کاملاً متفاوت هستند. فراگیران را راهنمایی و کمک کنید تا از طریق همفکری و همیاری، سرنخ‌ها، ابزارها و منابع اطلاعاتی متفاوت دو گروه کارآگاهان و مورخان را به خاطر بیاورند و تفاوت‌های آنها را بگویند. برای اجرای بهتر این فعالیت، دانش‌آموزان را تشویق کنید از داستان یا ماجرای فیلم‌های کارآگاهی و پلیسی‌ای که قبلاً دیده‌اند، بهره بگیرند و مثال‌ها و شواهدی را در تأیید گفته‌های خود ذکر کنند.

فعالیت‌های ۲، ۳، ۴، ۶ و ۷

■ **منطق و هدف:** یکی از هدف‌های مهم برنامهٔ درسی تاریخ، ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی و یادگیری مستمر و فراکلاسی است. شناسایی منابع تاریخی به خصوص منابع مکتوب و روش استفاده از آنها برای گردآوری شواهد و مدارک، از جملهٔ عناصر کلیدی سواد تاریخ محسوب می‌شود. از قرون نخستین و میانهٔ اسلامی تاریخ ایران، گونه‌های متنوع و زیادی از منابع تاریخی نوشتاری باقی مانده است. آشنایی دانش‌آموزان با انواع مختلف کتاب‌های تاریخی و اهمیت آنها در کاوشگری، هدف آموزشی ارجمندی است. فعالیت‌های ۲، ۳، ۴، ۶ و ۷ به همین منظور طراحی شده‌اند. سطرهایی از گونه‌های متفاوت منابع تاریخی در موضوع‌های گوناگون انتخاب و درج شده است. اجرای این فعالیت‌ها به فراگیران کمک می‌کند تا اقسام منابع نوشتاری تاریخ ایران در سده‌های نخستین و میانهٔ اسلامی و ویژگی شاخص هر قسم را بشناسند، با زبان و ادبیات آنها انس و آشنایی بیابند و تمرین و ممارستی برای استنباط و تحلیل شواهد و مدارک از متن‌های مذکور کرده باشند.

■ **راهنمایی جهت اجرا:** در صورت امکان یک یا چند مورد از منابعی را که در این فعالیت‌ها به آنها استناد شده با خود به سر کلاس ببرید و یا دانش‌آموزان را تشویق کنید که این کار را انجام دهند. فراموش نفرمایید که مشاهدهٔ کتاب‌های تاریخی، ورق زدن و یا خواندن سطرهایی از آنها توسط دانش‌آموزان، اقدام آموزشی سودمندی است. آنان را کمک کنید تا نخست متن‌های مورد نظر را به دقت و درستی بخوانند و درک درستی حاصل کنند، سپس از طریق همفکری و همیاری به پرسش‌های ذیل هر متن پاسخ دهند. یادآوری می‌شود، دانش و مهارت‌هایی که دانش‌آموزان با انجام این قسم از فعالیت‌ها در درس اول کسب می‌کنند، ارتباط و پیوند مستقیم و مؤثری با محتوا و مهارت‌های سایر درس‌های کتاب دارد. عمدهٔ منابعی که در درس اول معرفی شده‌اند، در درس‌های بعدی مورد استناد قرار می‌گیرند و شواهد و مدارک استخراج شده از آنها، موقعیت ارزشمندی را برای فراگیران فراهم می‌آورد تا مهارت‌های سواد تاریخی خود را ارتقا بخشند و با بهره‌گیری از آنها، رویدادهای مهم را تحلیل و تفسیر کنند.

فعالیت ۵

■ **منطق و هدف :** محتوای این فعالیت ناظر بر موضوعی است که در خصوص ویژگی‌های نوشته‌های جغرافیایی به‌عنوان یک گونه از منابع تاریخی مطرح شده است. بخش مهمی از اطلاعات متون جغرافیایی کهن ایران، مربوط به نوع معیشت، پوشاک و آداب و رسوم محلی می‌شود. با توجه به تنوع اقلیمی و جغرافیایی سرزمین ایران با خرده فرهنگ‌های متعددی در اقلیم‌ها و نواحی مختلف این سرزمین در طول تاریخ مواجه هستیم که بخشی از آن را نوشته‌های جغرافیایی قدیم بازگویی کرده‌اند؛ البته چنین تنوعی چون در زیر چتر فرهنگ کهن و اصیل ایرانی قرار داشت، در عین تکرار، نوعی وحدت و همگونی کلی را به نمایش می‌گذارد.

مقصود از طراحی این فعالیت به‌ظاهر حاشیه‌ای، توجه دادن فراگیران به یک موضوع مهم تاریخی-اجتماعی (تنوع و تکرار خرده فرهنگی در زیر چتر فرهنگ ایرانی) است و معطوف کردن نظر آنان به ارزش و اهمیتی که متون جغرافیایی به‌عنوان منبعی سودمند در پژوهش‌های تاریخی دارند.

■ **راهنمایی برای اجرا :** از دانش‌آموزان بخواهید درباره ارتباط میان تنوع خرده فرهنگ‌ها و شرایط اقلیمی و جغرافیایی در ایران با هم گفت‌وگو کرده و برای تأیید دیدگاه خود، نمونه‌های عینی یا مصداق‌های روشنی را از مناطق مختلف ایران به ویژه گونه‌های مختلف پوشاک، آداب و رسوم، خلیقیات و تغذیه بیان کنند.

روش پژوهش در تاریخ: بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک

درس
۲

منطق و فلسفه طراحی درس

بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک، گامی مهم و ضروری در فرایند پژوهش‌های تاریخی به حساب می‌آید؛ زیرا مورخان به اتکای شواهد و مدارکی که از منابع و مآخذ به دست می‌آید، اقدام به تحلیل، تفسیر و نگارش رویدادها و تحولات تاریخی می‌کنند؛ البته آنان پیش از کاربری شواهد و مدارک باید اصالت و اعتبار آنها را به دقت ارزیابی کنند. بنابراین، شناخت معیارها و روش‌های علمی‌ای که مورخان برای سنجش اصالت و اعتبار اخبار و داده‌های مأخوذ از منابع به کار می‌برند، اهمیت و ارزش فوق‌العاده‌ای در مطالعه تاریخ دارد و مؤلفه‌ای مهم در کسب مهارت‌های سواد تاریخی محسوب می‌شود.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

— آشنایی دانش‌آموزان با شیوه‌های سنجش اعتبار شواهد و مدارک تاریخی

■ هدف‌های جزئی

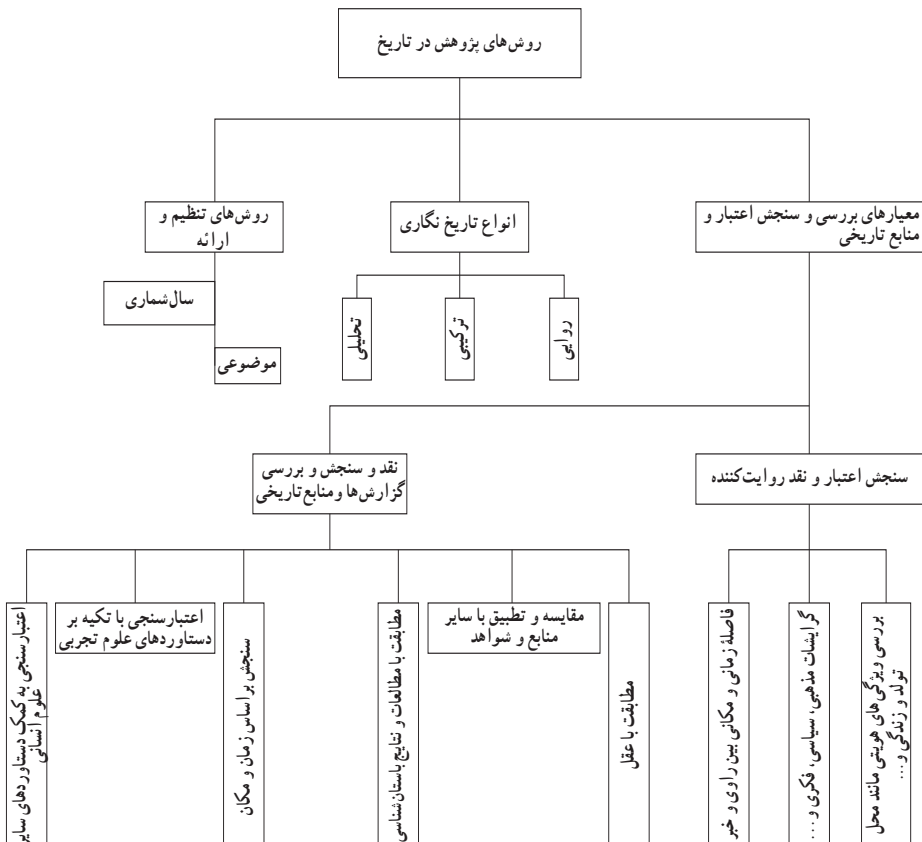
- آشنایی دانش‌آموزان با معیارهای سنجش یک خبر تاریخی
- آشنایی دانش‌آموزان با روش‌های مختلف سنجش اعتبار و نقد و بررسی گزارش‌ها و منابع تاریخی
- آشنایی اجمالی دانش‌آموزان با روش‌های تاریخ‌نگاری
- آشنایی اجمالی با ارائه و تنظیم داده‌ها توسط مورخان اسلامی و ایرانی

■ انتظارات عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند:

- ارزش و اهمیت سنجش اعتبار شواهد و مدارک را در پژوهش تاریخی بیان کنند.
- روش و معیارهای سنجش اعتبار اخبار و منابع تاریخی را شناسایی و فهرست کنند.
- با استفاده از شواهد و مدارک، اعتبار برخی اخبار و منابع تاریخی را بسنجند.
- درباره اهمیت، نتایج و کارکرد معیارهای سنجش اعتبار اخبار و منابع تاریخی با یکدیگر گفت‌وگو و بحث کنند و دیدگاه خود را به‌طور مستدل بیان کنند.
- ویژگی‌های مشهورترین روش‌های تاریخ‌نگاری را مقایسه کنند.

شبکه مفهومی

فعالیت ۱ و ۲

■ **منطق و هدف:** این دو فعالیت به این هدف طرح شده‌اند که دانش‌آموزان را آماده‌ی شروع تدریس درس کنند و اهمیت ویژه‌ی موضوع درس یعنی «بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک» را مد نظر قرار دهند.

■ **راهنمایی برای اجرا:** فعالیت ۱ مکمل نخستین فعالیت درس اول کتاب محسوب می‌شود. با یادآوری آنچه در تدریس درس اول در خصوص شباهت‌های شیوه‌ی عملکرد کارآگاهان با مورخان مطرح شد، از دانش‌آموزان بپرسید که کارآگاهان برای کشف بازسازی صحنه‌ی جرم و کشف حقیقت چه اقدام‌هایی لازم است درباره‌ی سرنخ‌ها و شواهد و مدارکی که گردآوری کرده‌اند، انجام بدهند؟

برای انجام فعالیت ۲ نیز پیشنهاد می‌شود پرسش‌های زیر را طرح کنید و زمینه‌ی مباحثه‌ی کلاسی را فراهم آورید:

- آیا انسان باید هر خبری را که شنید یا خواند، بی‌چون و چرا بپذیرد و یا بی‌درنگ رد کند؟
- تفاوت خبر صحیح و شایعه چیست؟
- معیارها یا روش‌های شما برای تشخیص خبر صحیح از شایعه چیست؟ (به‌صورت گروهی روی یک برگ کاغذ فهرست کنید).

فعالیت ۳ و ۴

■ **منطق و هدف:** این دو فعالیت ناظر بر مبحث کلیدی معیارهای سنجش اعتبار شواهد و مدارک (خبرهای) تاریخی هستند که از منابع مختلف اخذ می‌شود. سطرهایی از نوشته‌های دو مورخ برجسته یعنی مسعودی و بیهقی درباره‌ی معیارهای سنجش خبر تاریخی انتخاب و درج شده است، تا فرصتی مطلوب برای گسترش و تعمیق یادگیری ایجاد کند. مسعودی برای سنجش اعتبار اخبار تاریخی بر ویژگی‌ها و شرایط خاص راوی (روایت‌کننده) خبر یعنی مسافرت‌های بسیار و مشاهدات مستقیم مورخ تأکید دارد و ابوالفضل بیهقی، دیگر تاریخ‌نویس شهیر، کاربست عقل و گذراندن خبرها از صافی خرد انسانی را سنجه‌ی اساسی برای تشخیص اعتبار خبر تاریخی برمی‌شمارد.

■ **راهنمایی برای اجرا :** نخست توضیح کوتاهی در خصوص جایگاه ویژه مسعودی و بیهقی به عنوان دو مورخ برجسته سده های نخستین اسلامی و آثار مهم آنها بیان کنید. سپس از دانش آموزان بخواهید که متن های مأخوذ از کتاب مروج الذهب و معادن الجواهر مسعودی و تاریخ بیهقی را بخوانند و در تأیید یا رد معیارهایی که این دو مورخ برای سنجش اخبار تاریخی بیان کرده اند، استدلال کنند و دلیل بیاورند.

فعالیت ۵ و ۶

■ **منطق و هدف :** رویکرد برنامه درسی تاریخ این نیست که دانش آموزان تمام محتوای آموزشی را که از طریق کتاب و بسته آموزشی عرضه می شود، بی چون و چرا بپذیرند و به خاطر بسپارند؛ بلکه درصدد است موقعیت های یادگیری متنوع فراهم آورد که آنان محتوای کتاب درسی را با نگاه نقادانه ارزیابی کنند و در تأیید یا رد آن دلیل بیاورند و یا استدلال کنند. این فعالیت ها نیز به همین منظور طراحی شده اند تا فراگیران کارآمدی و نتایج هر یک از معیارهای شش گانه سنجش اعتبار اخبار تاریخی (شواهد و مدارک) و خصوصیات سبک های سه گانه تاریخ نگاری را که در کتاب درسی مورد بحث و بررسی قرار گرفته، ارزیابی و دریافت خود را به صورت مستدل بیان کنند.

■ **روش اجرا :** دانش آموزان را تشویق کنید به دقت متن کتاب درسی را به صورت گروهی بخوانند و چنانچه نیاز بود و فراگیران ابهامی داشتند، درباره هر یک از معیارهای شش گانه سنجش اعتبار اخبار و سبک های تاریخ نگاری توضیحات لازم را ارائه کنید. سپس از نمایندگان گروه های کلاس بخواهید که پاسخ های مستدل خود را بخوانند.

فعالیت ۷

■ **منطق و هدف :** مقصود از طراحی این فعالیت نیز همچون فعالیت های ۵ و ۶ فراهم آوردن فرصتی است که دانش آموزان در خصوص مباحث ارائه شده در کتاب درسی درباره روش های تنظیم و طبقه بندی گزارش ها و نوشته های تاریخی توسط مورخان، اظهارنظر و قضاوت کنند.

■ شیوه اجرا: به منظور فراهم کردن زمینه مساعد برای گفت‌وگوی علمی کلاس، به اختصار خصوصیات دو روش مشهور تنظیم و طبقه‌بندی اطلاعات تاریخی توسط مورخان را بیان کنید. استحضار دارید که تاریخ‌نگاران به شیوه‌های مختلفی اطلاعات و یافته‌های خود را تنظیم و طبقه‌بندی می‌کنند. مشهورترین این شیوه‌ها، یکی طبقه‌بندی اطلاعات به صورت زمان‌بندی شده یا گاه‌شماری و دیگری تنظیم گزارش تاریخی به شیوه موضوعی است.

در روش اول، اطلاعات بر مبنای ترتیب وقوع زمانی رخدادها (کرونولوژی^۱) تنظیم می‌شوند. اهمیت مقوله زمان و درک منظم رویدادهای تاریخی، بسیاری از مورخان به خصوص تاریخ‌نگاران پیش از عصر روشنگری را بر آن داشت تا گزارش‌های خود را به صورت ترتیب و توالی زمان وقوع آنها ارائه کنند. آنان باور داشتند که این شکل از ارائه اطلاعات تاریخی، به علم تاریخ هويت می‌بخشد و آن را از افسانه و اسطوره متمایز می‌سازد. این شیوه از تنظیم گزارش‌های تاریخی که برای فهم سیر وقایع تاریخی در دوره‌های مختلف و حتی بازه زمانی طولانی و حوزه جغرافیایی پهناوری مناسب است، از جذابیتی چشمگیر برای افراد علاقه‌مند به مطالعه تاریخ به ویژه مردم عادی دارد. در روش دوم، اطلاعات و گزارش‌های مورخان به صورت موضوع تنظیم و ارائه می‌شود. این شکل از تاریخ‌پژوهی در دوران معاصر و تحت تأثیر تحولات علمی و فکری عصر روشنگری اشاعه فراوان یافت و امروزه در مراکز تحقیقاتی و دانشگاهی کاربرد وسیع دارد. در روش موضوعی به جای تمرکز بر گستره وسیع زمانی، مورخ یا پژوهشگر بر یک موضوع خاص متمرکز می‌شود و آن را از ابعاد و جهات مختلف بررسی و موشکافی می‌کند.

در واقع گزارش‌های تاریخی که بر مبنای موضوعی انتخاب و ساماندهی شده‌اند، معمولاً از عمق مطالعاتی بیشتری نسبت به وقایع‌نگاری کرونولوژیک برخوردارند.

فصل دوم

ظهور اسلام، حرکتی تازه در تاریخ بشر

اسلام در مکه

درس
۳

منطق و فلسفه طراحی درس

ظهور اسلام در مکه، رویدادی مهم و سرنوشت‌ساز در تاریخ به‌شمار می‌رود و بر اوضاع شبه‌جزیره عربستان، ایران و سایر نقاط جهان تأثیری اساسی گذاشت. دانش‌آموزان برای شناخت تاریخ صدر اسلام و تحلیل تحولات ناشی از بعثت پیامبر اسلام، نیازمند ارزیابی وضعیت اجتماعی، سیاسی، فکری و فرهنگی شبه‌جزیره عربستان در هنگام ظهور اسلام و نیز بررسی اقدامات و مجاهدت‌هایی هستند که رسول خدا و پیروانش برای نشر دعوت اسلامی طی سیزده سال نخست بعثت انجام دادند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با استفاده از شواهد و مدارک برگرفته از قرآن و سایر منابع و پژوهش‌های تاریخی، وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شبه‌جزیره عربستان در آستانه بعثت پیامبر، آثار و نتایج تلاش‌های رسول خدا و پیروانش برای دعوت به اسلام و عکس‌العمل دشمنان آنان را در مکه بررسی و تحلیل می‌کنند و یک گزارش علمی ارائه می‌دهند.

■ هدف‌های جزئی

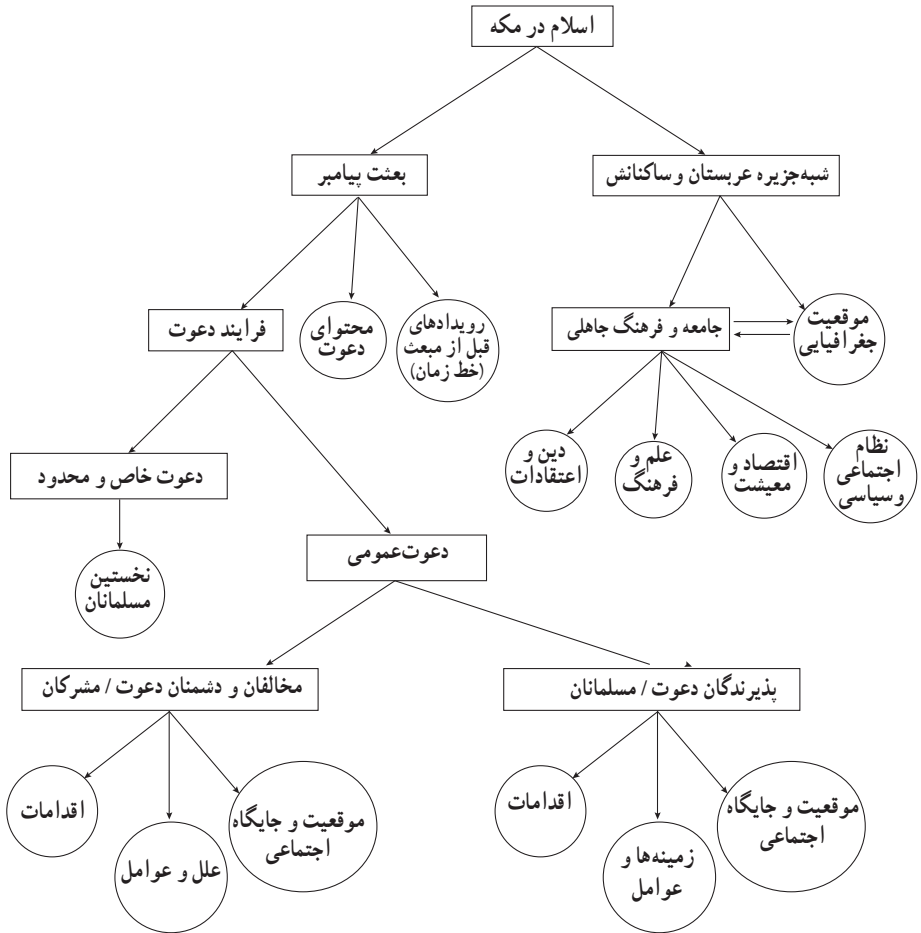
– شناسایی ویژگی‌های جامعه جاهلی و توصیف و تحلیل مفهوم جاهلیت

- درک و تحلیل معنا و پیام نخستین آیات نازل شده بر پیامبر در غار حراء
- شناسایی مراحل و روند دعوت به اسلام
- ارزیابی موقعیت اجتماعی نخستین گروه‌های گرونده به اسلام و عوامل مؤثر بر اسلام آوردن آنان
- تجزیه و تحلیل علل و عوامل مخالفت و دشمنی سران قریش (مشرکان) با اسلام در مکه
- ارزیابی و تحلیل مهم‌ترین اقدامات خصمانه مشرکان مکه علیه اسلام و واکنش پیامبر و مسلمانان در برابر آنان

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش آموزان بتوانند با بررسی شواهد و مدارک :
  - تأثیر موقعیت جغرافیایی و شرایط اقلیمی شبه‌جزیره عربستان را بر وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن شبه‌جزیره در آستانه ظهور اسلام بیان کنند.
  - با تحلیل وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ساکنان شبه‌جزیره عربستان هنگام بعثت پیامبر اسلام، مفهوم جاهلیت را فهم و ویژگی‌های آن را شناسایی کنند.
  - با بررسی شواهد و مدارک و بهره‌گیری از نقشه تاریخی، وضعیت علمی، فرهنگی و اعتقادی ساکنان عربستان را در آستانه ظهور اسلام ارزیابی کنند.
  - فرازهای مهم زندگانی پیامبر از ولادت تا بعثت را براساس نمودار خط زمان توصیف کنند.
  - با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم و دیگر شواهد و مدارک تاریخی، زمینه، علل، آثار و پیامدهای واکنش‌های متفاوت افراد و گروه‌های مختلف را در برابر دعوت پیامبر به اسلام در مکه، تشریح و تحلیل کنند.
  - با بهره‌گیری از شواهد و مدارک تاریخی، اقدامات پیامبر و مسلمانان را در برابر مخالفت‌ها و دشمنی‌های مشرکان تشریح کنند.
  - با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر در اختیار آنان قرار می‌دهد، درباره نقش حضرت خدیجه ع.ا.س. در جریان دعوت به اسلام کاوش کنند.

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** منظور از طراحی آموزشی این فعالیت، آماده کردن دانش‌آموزان برای شروع تدریس درسی است که موضوع آن به بعثت حضرت محمد ﷺ، و ظهور اسلام در شهر مکه اختصاص دارد. این فعالیت از طریق جلب توجه فراگیران به شرایط فکری، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی حاکم بر شبه‌جزیره عربستان در آستانه بعثت، آنان را کمک می‌کند که در فرایند یاددهی - یادگیری درس به‌طور مؤثر و مفیدی مشارکت کنند.

■ **روش اجرا:** یقیناً دانش‌آموزان درباره موضوع این فعالیت یعنی عصر جاهلیت و ویژگی‌های آن، پیش از این مطالبی را خوانده و یا شنیده‌اند؛ بنابراین، پس از معرفی مختصر موضوع درس سوم کتاب و اشاره به ظهور اسلام در عصر جاهلیت، از آنان بخواهید که براساس پیش‌دانسته‌های خود، مشخصه‌های آن عصر را فهرست کنند.

به منظور جلوگیری از کج‌فهمی مفهوم جاهلیت، شاید بیان این نکته ضروری باشد که جاهلیت، اصطلاحی قرآنی و حدیثی ناظر به ویژگی‌های اعتقادی و اخلاقی مردمان شبه‌جزیره عربستان در دوران پیش از اسلام است. معنا و مفهوم این اصطلاح محدود و منحصر به جهل و فقدان علم نمی‌شود و این اصطلاح صرفاً از این رو به ساکنان آن شبه‌جزیره اطلاق نشده که دانش کمی داشتند و تعداد باسوادانشان انگشت‌شمار بود. در واقع جاهلیت بیشتر در اینجا در مقابل حلم به معنا و مفهوم خویش‌داری و رواداری در برابر خشم و غضب، به کار رفته است.

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** آیات قرآن کریم، از جمله شواهد و مدارک متقن و معتبر در شناخت و تحلیل رویدادهای دوران رسالت رسول خدا به شمار می‌روند. در این درس، به منظور درک و تحلیل زوایایی از تاریخ صدر اسلام به تعدادی از آیات این کتاب آسمانی استناد شده و فرصتی برای تأمل و تفکر فراگیران فراهم آمده است.

■ **روش اجرا:** ترجمه آیه ۶۱ سوره عنکبوت و آیه ۳ سوره زمر را در اختیار دانش آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید با تأمل در آیه‌های مذکور و با همفکری به پرسش‌های طرح شده در این فعالیت پاسخ دهند.

آیه ۶۱ سوره عنکبوت و ترجمه آن: «وَلَمَّا سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَنَّى يُؤْفَكُونَ». «و هر گاه از آنان بپرسی: چه کسی آسمان‌ها و زمین را آفریده، و خورشید و ماه را مسخر کرده است؟ می‌گویند: الله! پس با این حال چگونه آنان را (از عبادت خدا) منحرف می‌سازند؟!».

آیه ۳ سوره زمر و ترجمه آن: «أَلَا لِلَّهِ الدِّينُ الْخَالِصُ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فِيمَا هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَذِبٌ كَفَّارٌ». «آگاه باشید که دین خالص از آن خداست، و آنها که غیر خدا را اولیای خود قرار دادند، [دلیلشان این بود که] اینها را نمی‌پرستیم مگر برای اینکه ما را به خداوند نزدیک کنند. خداوند روز قیامت میان آنان در آنچه اختلاف داشتند داوری می‌کند؛ خداوند آن کس را که دروغگو و کفران‌کننده است هرگز هدایت نمی‌کند».

آیه ۶۱ سوره عنکبوت بیانگر این نکته است که مشرکان به الله باور داشته‌اند و او را آفریننده آسمان و زمین و مسخرکننده ماه و خورشید می‌شمرده‌اند.

آیه ۳ سوره زمر نیز مبین این مطلب است که مشرکان برای توجیه تقدیس و عبادت بت‌ها، می‌گفتند که ما این بت‌ها را به این دلیل می‌پرستیم که آنها ما را به خداوند (الله) نزدیک سازند. در واقع بت‌ها را واسطه بین خود و الله قرار می‌دادند.

فعالیت ۳

منطق و هدف: مقصود از طراحی این فعالیت، توصیف و تبیین وضعیت و پاره‌ای از خصوصیات و خلقیات اعراب در دوران پیش از بعثت پیامبر گرامی اسلام، از طریق استناد به یکی از منابع معتبر تاریخ صدر اسلام یعنی کتاب نهج البلاغه است. بدین منظور بخشی از خطبه ۲۶ این کتاب شریف به عنوان شواهد و مدارک تاریخی ارائه شده است.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** این فعالیت هم بدین دلیل طراحی شده است تا دانش آموزان با استفاده از کلام الله مجید، درباره موضوعی کلیدی و خطیر همچون هدف از بعثت پیامبر اسلام و وسیله و ابزار دعوت آن حضرت تأمل و تفکر کنند.

■ شیوه اجرا: دانش‌آموزان را تشویق کنید ترجمهٔ سورهٔ علق را که نزول آن به منزلهٔ آغاز رسالت و پیامبری حضرت محمد ﷺ بود، با تأمل بخوانند و به پرسش‌های این فعالیت پاسخ دهند. پیشنهاد می‌شود به منظور تعمیق و تثبیت یادگیری، آیات دیگری از قرآن مجید، مانند نخستین آیهٔ سورهٔ قلم (ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ - نون، سوگند به قلم و آنچه می‌نویسند.) را به دانش‌آموزان عرضه کنید.

انتظار می‌رود که یادگیرندگان با تأمل در آیه‌های ذکر شده به این دریافت و درک برسند که هدف و مقصد دعوت الهی رشد و کمال انسان از طریق علم و آموزش است و به همین دلیل قلم که ابزار دانش و وسیلهٔ آگاهی‌بخشی است، این چنین در کلام خداوند ارزش و اهمیت یافته تا بدان‌جا که به آن سوگند خورده است.

فعالیت ۵

■ منطقی و هدف: برنامهٔ درسی تاریخ فقط به این مسئله بسنده نمی‌کند که شواهد و مدارک متخذ از منابع تاریخی را در معرض ارزیابی و تحلیل فراگیران قرار دهد، بلکه در پی آن است که نظر و دیدگاه‌های صاحب‌نظران و پژوهشگران را در موضوع‌ها و مسائل مهم تاریخی به آنان عرضه بدارد و موقعیت‌هایی برای اظهار نظر و نقد فراهم آورد. واکنش قشرها و گروه‌های مختلف اجتماعی به ویژه در شهر مکه در برابر دعوت حضرت محمد ﷺ به پذیرش اسلام، از جمله مسائل مهم تاریخ صدر اسلام محسوب می‌شود. در این فعالیت دیدگاه و تحلیل عباس زریاب خوبی دربارهٔ دلیل گرایش جوانان متعلق به خاندان اشرافی قریش و گروه مستضعفان مکه به قبول دعوت رسول خدا و چرایی سرسختی و مخالفت میان‌سالان و کهن‌سالان قریش در برابر آن حضرت، ارائه شده تا فرصتی برای تأمل و تفکر دانش‌آموزان و قضاوت و اظهار نظر مستدل و منطقی آنان در خصوص چنین موضوع اجتماعی مهمی فراهم آورد.

فعالیت ۶

■ هدف و روش اجرا: مجدداً به قرآن کریم برای فهم بهتر رویدادهای تاریخ صدر اسلام استناد شده است. دانش‌آموزان را کمک و راهنمایی کنید که به سورهٔ مسد (یکصد و یازدهمین سورهٔ قرآن) رجوع کنند و ترجمهٔ آن را بخوانند.

امت و حکومت نبوی در مدینه

درس
۴

منطق و فلسفه طراحی درس

هجرت پیامبر گرامی اسلام از مکه به مدینه و دوران ده ساله پایانی رسالت آن حضرت در این شهر، رویداد و دوره‌ای مهم در تاریخ صدر اسلام به شمار می‌رود. این امر زمینه‌ساز بسیاری از تحولات بعدی تاریخ اسلام شد؛ زیرا با مهاجرت رسول خدا و پیروانش به مدینه، شرایط برای تأسیس امت و حکومت اسلامی تحت هدایت و مدیریت آن حضرت و گسترش دعوت اسلامی در سرتاسر شبه‌جزیره عربستان و فراسوی آن فراهم آمد؛ بنابراین، مطالعه رویدادها و تحولات این مقطع از تاریخ صدر اسلام، فرصت‌هایی ایجاد می‌کند که دانش‌آموزان علاوه بر شناخت سیره و مدیریت سیاسی، نظامی و اقتصادی رسول خدا، الگوها و معیارهای تنظیم‌کننده مناسبات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در امت و حکومت اسلامی تحت هدایت ایشان را تحلیل و از آن در زندگی شخصی و اجتماعی خود استفاده کنند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با بهره‌گیری از شواهد و مدارک تاریخی، هجرت پیامبر و مسلمانان از مکه به مدینه، تأسیس امت و حکومت اسلامی و گسترش و عملکرد آن را بررسی و تحلیل خواهند کرد و دربارهٔ غزوات رسول خدا تحقیق و گزارشی تهیه می‌کنند.

■ هدف‌های جزئی

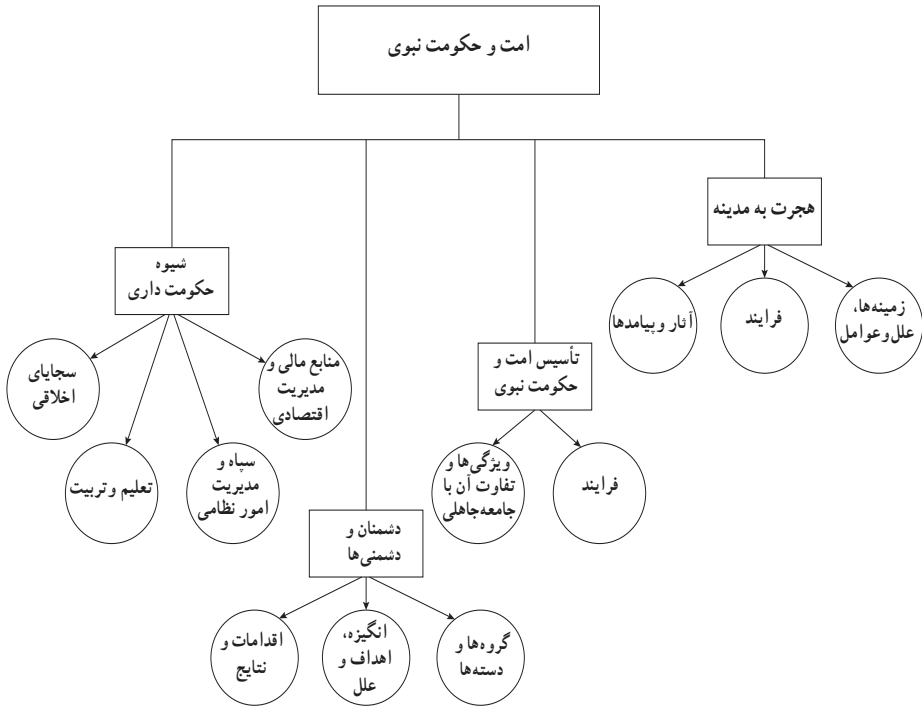
— شناسایی و بررسی زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و دینی هجرت

- توصیف و تحلیل روند تأسیس امت و حکومت نبوی و مقایسه ویژگی‌های آن با جامعه جاهلی
- تجزیه و تحلیل دلایل و نتایج مخالفت و دشمنی‌ها با امت و حکومت نبوی
- ارزیابی روند گسترش و تحول امت و حکومت پیامبر
- شناسایی ویژگی‌های شاخص شیوه حکومت‌داری پیامبر در ابعاد سیاسی - نظامی، اقتصادی و مالی،
- تعلیم و تربیت
- گردآوری و تحلیل اطلاعات درباره علل، آثار و نتایج غزوات مهم پیامبر اسلام

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با بهره‌گیری از شواهد و مدارک :
  - وضعیت اجتماعی، اقتصادی و اعتقادی یثرب را در آستانه هجرت پیامبر و مسلمانان به آن شهر بیان کنند.
  - زمینه‌ها و عوامل استقبال مردم یثرب از دعوت پیامبر به اسلام را استنباط و تحلیل کنند.
  - روند شکل‌گیری امت و حکومت اسلامی را در مدینه توضیح دهند.
  - روابط اجتماعی حاکم بر امت اسلامی و تفاوت‌های شاخص آن را با جامعه عصر جاهلیت شرح دهند.
  - انگیزه، علل، آثار و نتایج مخالفت‌ها و دشمنی‌ها با امت و حکومت نوپای اسلامی را در مدینه شناسایی و تحلیل کنند.
  - پیامدهای صلح حدیبیه و فتح مکه را بر گسترش دعوت اسلامی و دامنه نفوذ حکومت پیامبر در درون و بیرون از شبه‌جزیره عربستان توضیح دهند.
  - اصول، ویژگی‌ها و عملکرد حکومت اسلامی تحت ریاست پیامبر را در ابعاد سیاسی، نظامی و اقتصادی، استنباط و تحلیل کنند.
  - سیره و سنن (سجایای اخلاقی و ویژگی‌های سبک زندگی) پیامبر اکرم ﷺ را فهرست کنند.
  - با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، درباره علل، آثار و نتایج یکی از غزوه‌های دوران پیامبر اسلام، تحقیق و اطلاعاتی را جمع‌آوری و گزارشی تهیه کنند.
  - رویدادهای مهم تاریخ اسلام از بعثت تا رحلت پیامبر را استخراج کنند و روی نمودار خط زمان نمایش دهند.

شبکه مفهومی

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** این فعالیت ناظر بر موضوع تقویم هجری قمری و مبدأ آن یعنی هجرت حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم از مکه به مدینه است. رویدادها و تحولات دوره تاریخ اسلام و ایران اسلامی بر مبنای تقویم هجری قمری تنظیم و ارائه شده‌اند؛ بنابراین اجرای این فعالیت توجه فراگیران را به دو موضوع هجرت و گاه‌شماری هجری قمری جلب می‌کند.

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** یکی از پرسش‌های کلیدی و جذاب درخصوص رویدادهای تاریخ صدر اسلام این است که چرا رسول خدا شهر یثرب (مدینه) را به عنوان مقصد هجرت برگزید؟ و یثرب به لحاظ اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی چه ویژگی‌های متفاوتی نسبت به مکه داشت که دعوت اسلامی در آنجا مورد استقبال و پذیرش قرار گرفت؟ فعالیت ۲، ناظر بر همین پرسش‌های اساسی است و هدف آموزشی مهمی را مد نظر دارد.

■ **شیوه اجرا:** انجام دقیق و صحیح این فعالیت مستلزم آن است که دانش‌آموزان درک مفهومی مناسب و عمیقی از مباحث درس سوم و مطالب دو صفحه نخست درس چهارم کتاب درسی داشته باشند. مجدداً یادآوری می‌شود که هدف اصلی از انتخاب و ساماندهی محتوای آموزشی، خواندن و به خاطر سپردن سطر سطر آن نیست، بلکه مقصود اساسی تقویت قوه استنباط، شناخت و تحلیل فراگیران و درگیر کردن ذهن آنان در علل، عوامل، آثار، نتایج و پیامد رویدادهای تاریخی است که از رهگذر آن موقعیتی برای تفکر و تأمل مخاطبان شکل گیرد و در نهایت بصیرتی در نگرش و بینش آنان به وجود آید.

علاوه بر فهم دقیق متن درس، دانش‌آموزان برای پاسخ دادن به پرسش‌های فعالیت مذکور، لازم است که نقشه‌های تاریخی مکه و مدینه مندرج در صفحه‌های ۲۶ و ۳۱ کتاب را مقایسه و تحلیل کنند. نقشه‌های تاریخی بخشی از شواهد و مدارک تاریخی محسوب می‌شوند و ابزاری سودمند برای آموزش درس تاریخ هستند. انتظار می‌رود فراگیران با مقایسه این دو نقشه، پاره‌ای از تفاوت‌های اجتماعی و سیاسی دو شهر مکه و یثرب در عصر بعثت پیامبر گرامی اسلام را از آن استنباط کنند. به عنوان مثال بافت جغرافیایی متراکم و فشرده مکه، موجب انسجام و اتحاد بیشتر قبایل و طوایف ساکن و شکل‌گیری اشرافیت قدرتمندی در این شهر شده بود. به عبارتی دیگر سران قریش از این هماهنگی و انسجام اجتماعی در جهت تقویت نفوذ و قدرت سیاسی خود استفاده می‌کردند و در برابر دعوت اسلامی سرسختی و لجاجت نشان می‌دادند. برخلاف مکه، نقشه مدینه نشان می‌دهد که این شهر بافت جغرافیایی متراکم و فشرده‌ای نداشته و از محله‌های مسکونی پراکنده‌ای تشکیل می‌شده که نخلستان‌ها و کشتزارها میان آنها فاصله انداخته بود و در هر یک از آنها اعضای یک یا چند قبیله یا طایفه حضور داشتند. در واقع پراکندگی اجتماعی و اختلاف‌های طایفه‌ای و قبیله‌ای یثرب، مانع شکل‌گیری اشرافیت صاحب نفوذ و قدرت سیاسی تعیین‌کننده در آنجا شده بود.

فعالیت ۳

■ **منطق و هدف:** نمودار خط زمان ابزاری بسیار سودمند و مؤثر برای آموزش و یادگیری درس تاریخ است. همکاران ارجمند استحضار دارید که رویکرد و هدف‌های آموزشی برنامه‌داری تاریخی، به جای حفظ و به خاطر سپردن جزئیات اطلاعات و داده‌ها (فاکت‌ها)، بر شناخت و تحلیل رویدادهای تاریخی توجه و تأکید دارد، اما توجه داشته باشید که آموزش و یادگیری درس تاریخ، بی‌اتکا و اعتنا بر اطلاعات و داده‌های تاریخی ممکن نیست؛ چرا که همین داده‌های تاریخی هستند که علم تاریخ را شکل می‌دهند و رویدادها را معنادار می‌سازند؛ بنابراین، اطلاعات و داده‌ها در فرایند آموزش درس تاریخ ابزاری لازم برای شناخت و تحلیل تاریخی محسوب می‌شوند، اما نباید آنها را هدف تلقی کرد و بر انباشت ذهنی صرف متمرکز شد. نمودار خط زمان، ابزاری مناسب برای نمایش دادن و خواندن اطلاعات تاریخی محسوب می‌شود و طراحی آن تأثیری بسزا در یاددهی - یادگیری درس تاریخ دارد. خیلی از دانش‌آموزان به طراحی و رسم نمودار به ویژه از طریق کامپیوتر علاقه دارند و بسیار مناسب است که از این فرصت برای یادگیری درس تاریخ بهره برد. طراحی نمودارهای خط زمان، علاوه بر آنکه موجب آشنایی فراگیران با اطلاعات تاریخی می‌شود، نگرانی و دغدغه‌ی اساسی آنان در خصوص به خاطر سپردن جزئیات اطلاعات تاریخی در آزمون‌های کتبی و پایانی را نیز کاهش می‌دهد.

■ **روش اجرا:** از دانش‌آموزان بخواهید جدول رویدادهای مهم دوره‌ی زندگانی رسول خدا در مدینه را که ذیل فعالیت ۳ کتاب درسی درج شده است، در منزل روی نمودار خط زمان طراحی کنند. برای انجام بهتر این فعالیت، نمونه‌هایی از نمودارهای خط زمان مندرج در کتاب درسی یا خارج از آن را به آنان نشان دهید و آنان را تشویق کنید که در طراحی شکل نمودار، ابتکار و خلاقیت نشان دهند.

فعالیت ۴، ۶ و ۷

■ **منطق و هدف:** مفاد پیمان‌نامه‌ها و عهدنامه‌ها، ارزش و اهمیتی فراوان در شناخت و تحلیل رویدادها و تحولات تاریخی دارند و از جمله شواهد و مدارک سودمند به حساب می‌آیند. در تاریخ صدر اسلام، چندین پیمان‌نامه مهم و تأثیرگذار وجود دارد؛ از آن جمله‌اند: پیمان‌های عقبه اول و دوم که زمینه‌ساز هجرت رسول خدا و پیروانش از مکه به مدینه شدند؛ پیمان‌نامه عمومی مدینه که شرایط را برای تأسیس امت

و حکومت اسلامی به رهبری پیامبر اکرم در آن شهر فراهم آورد؛ و پیمان صلح حدیبیه در سال ششم هجرت که باعث تحکیم و گسترش دعوت اسلامی در شبه‌جزیره عربستان شد. بررسی و ارزیابی مفاد این پیمان‌ها، اهمیت زیادی برای شناخت و تحلیل رویدادهای تاریخ صدر اسلام دارد.

■ شیوه اجرا: سه پرسشی که ذیل فعالیت ۴ طرح شده است ناظر بر مفاد پیمان‌های عقبه اول و دوم است و دانش‌آموزان با تأمل در متن کوتاه این پیمان‌ها به راحتی می‌توانند به آنها پاسخ مناسب دهند. مفاد پیمان عقبه اول جنبه دینی، اعتقادی و فرهنگی صرف دارد و در آن نمایندگان اهالی یثرب متعهد شدند که در چارچوب تعالیم اسلام و پیامبر اکرم، از برخی اقدام‌ها مانند شرک ورزیدن، راهزنی، زنا، کشتن فرزندان خود اجتناب کنند. منع شدن چنین اموری در پیمان‌نامه به لحاظ اجتماعی دلالت بر آن دارد که این پدیده‌ها در آن زمان در یثرب و کل شبه‌جزیره عربستان رایج بوده است. اما مفاد پیمان عقبه دوم کاملاً جنبه و بُعد اجتماعی و سیاسی دارد؛ زیرا در این پیمان، نمایندگان اهالی یثرب متعهد می‌شوند که از رسول خدا پس از مهاجرت به آن شهر همانند افراد خانواده خود دفاع کنند و با هر کس جنگید بجنگند و با هر کس صلح کرد، در صلح باشند. همین بند جنگ و صلح از مفاد پیمان عقبه دوم، باعث شده که این پیمان به بیعت‌الحرب نیز مشهور شود.

در فعالیت ۶ نیز ذیل مفاد مهم پیمان‌نامه عمومی مدینه، چهار پرسش طرح شده است. از گروه ۱، سؤال شده که چرا برخی محققان، این پیمان‌نامه را به عنوان قانون اساسی مدینه نامیده‌اند؟ با کمی تأمل می‌توان تشخیص داد که دلیل این نامگذاری چه بوده است. در این پیمان‌نامه چارچوب و اصولی مهم برای تنظیم مناسبات اجتماعی، دینی، فرهنگی، حقوقی - قضایی، اقتصادی و سیاسی ساکنان یثرب و نحوه اداره امور شهر تعریف و تصویب شده است.

از گروه ۲، پرسیده شده که حقوق و مسئولیت‌های مسلمانان مندرج در پیمان‌نامه عمومی مدینه چه تفاوتی با حقوق و مسئولیت‌های افراد دوره جاهلیت دارد؟ برای پاسخ دادن به این سؤال، دانش‌آموزان را راهنمایی کنید علاوه بر تأمل در مفاد پیمان‌نامه عمومی مدینه، به آنچه در درس سوم درباره خصوصیات و ویژگی‌های نظام جاهلیت خوانده و یاد گرفته‌اند، استناد کنند. مفاد پیمان‌نامه عمومی، فرد فرد مسلمانان را مؤمنانی می‌شناسد که فارغ از وابستگی‌های قبیله‌ای، طایفه‌ای، خاندانی و خانوادگی و بدون توجه به ثروت و دارایی‌هایشان، از حقوق و مسئولیت‌های یکسان برخوردارند و همگی برادر و برابری دارند. در این نظام‌نامه حتی فرودست‌ترین آنان نیز در امان دادن دیگران و از جمله پناه دادن به کافران با دیگران برابر بودند و هیچ مؤمنی نمی‌توانست بر ضد مؤمن دیگر هم‌پیمان شود. اما در دوره جاهلیت چنین برابری و عدالتی وجود نداشت و حقوق و مسئولیت‌های افراد، تابعی از اصول و ارزش حاکم بر نظام قبیله‌ای به محوریت حسب

و نسب بود. تعصب و عصبیت قبیله‌ای، طایفه‌ای و خاندانی از یک سو موجب می‌شد که برخی قبایل، طوایف و خاندان‌ها خود را شریف‌تر از سایر قبایل، طایفه‌ها و خاندان‌ها بشمارند و امتیازات ویژه‌ای را برای قبیله، طایفه و خاندان خویش طلب کنند. از سوی دیگر در درون قبایل و طایفه‌ها به واسطهٔ حسب و نسب سلسله‌مراتبی از حقوق و مسئولیت‌های متفاوت وجود داشت. در واقع این پیمان‌نامه قصد داشت روابط و پیوندهای عدالت‌جویانهٔ دین اسلام یعنی برادری و مساوات اسلامی را جایگزین عصبیت قبیله‌ای و مناسبات تبعیض‌آمیز عصر جاهلیت سازد.

از گروه ۳ پرسیده شده که حقوق و مسئولیت‌های مندرج در این پیمان‌نامه برای غیرمسلمانان و عمدتاً یهودیان ساکن مدینه، بر چه پایه و اصولی استوار بوده است؟ با تأمل در پاره‌ای از مفاد پیمان‌نامه که مربوط به غیرمسلمانان و از جمله یهودیان است، معلوم می‌شود که مناسبات مسلمانان و غیرمسلمانان به عنوان هم‌پیمان بر مبنای حقوق و مسئولیت مشترک و در چارچوب احترام متقابل و همزیستی مسالمت‌آمیز و دوستانه تعریف شده است.

از گروه ۴، درخصوص جایگاه و موقعیت رسول خدا سؤال شده که برخی از مفاد پیمان‌نامه به صراحت این جایگاه را مشخص کرده است.

در فعالیت ۷ نیز با درج مفاد مهم پیمان صلح حدیبیه، از دانش‌آموزان پرسیده شده که چرا آثار و نتایج این پیمان به سود مسلمانان بود؟ برای اینکه فراگیران به پرسش، پاسخ مناسبی بدهند، آنان را راهنمایی کنید که با در نظر گرفتن شرایط و وضعیتی که پیامبر اسلام و مسلمانان از ابتدای بعثت تا زمان صلح حدیبیه، نخست در مکه و سپس مدینه داشتند، به این پرسش پاسخ دهند. انتظار می‌رود دانش‌آموزان با هدایت دبیر و همفکری یکدیگر و با مرور رفتارهایی که مشرکان با آن حضرت و یارانش کردند، به این دریافت برسند که تا پیش از صلح حدیبیه، پیامبر و پیروانش به شدت مورد آزار، اذیت، ستمگری و تهدیدات گوناگون از جمله جنگ و محاصرهٔ اقتصادی و اجتماعی توسط مشرکان به سرکردگی اشرافیت قریش قرار داشتند. این شرایط مانع بزرگی برای شنیدن پیام‌های جذاب و گیرای اسلام و اشاعهٔ آن به شمار می‌رفت. سپس از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به چنین شرایطی آثار و نتایج برقراری پیمان صلح حدیبیه میان اشرافیت قریش به عنوان مخالف و دشمن اصلی رسول خدا و پیروانش از یک سو، و مسلمانان از سوی دیگر را بیان کنند.

فعالیت ۵

■ **منطق و هدف:** این فعالیت که ناظر بر موضوع پیمان برادری در مدینه است، بدین منظور طراحی شده که دانش‌آموزان از آیات قرآن کریم در جهت فهم عمیق‌تر موضوع درس استفاده کنند.

■ **شیوه اجرا:** ترجمه آیه ۱۰۳ سوره حجرات و آیه ۱۰۳ سوره آل عمران را در اختیار دانش‌آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید پس از مطالعه دقیق مبحث «پیمان برادری، تحکیم وحدت دینی» از متن کتاب درسی، به پرسش‌های فعالیت پاسخ مناسب دهند.

ترجمه آیه ۱۰۳ سوره حجرات: «مؤمنان برادر یکدیگرند؛ پس دو برادر خود را صلح و آشتی دهید و تقوای الهی پیشه کنید؛ باشد که مشمول رحمت او شوید».

ترجمه آیه ۱۰۳ سوره آل عمران: «و همگی به ریسمان خدا [=قرآن و اسلام و هر گونه وسیله وحدت]، چنگ زنید و پراکنده نشوید. و نعمت [بزرگ] خدا را بر خود، به یاد آرید که چگونه دشمن یکدیگر بودید، و او میان دل‌های شما الفت ایجاد کرد و به برکت نعمت او، برادر شدید، و شما بر لب حفره‌ای از آتش بودید، خدا شما را از آن نجات داد؛ این چنین، خداوند آیات خود را برای شما آشکار می‌سازد؛ شاید پذیرای هدایت شوید».

فعالیت ۸

■ **منطق و روش اجرا:** روایت‌های معتبر و صحیح از جمله شواهد و مدارک متقن در تاریخ پژوهی محسوب می‌شود. دانش‌آموزان را راهنمایی و ترغیب کنید تا ترجمه و یا مضمون احادیث معروفی را که در موضوع سوادآموزی و دانش‌جویی از پیامبر اسلام شنیده‌اند، بیان کنند. از آن جمله است حدیث مشهور «اطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمَهْدِ إِلَى اللَّحْدِ/ از گهواره تا گور دانش بجویید». و نیز این حدیث: «مِنْ حَقِّ الْوَالِدِ عَلَى وَالِدِهِ . . . أَنْ يُعَلِّمَهُ الْكِتَابَةَ/ از حقوق فرزند بر پدرش این است که او را نوشتن بیاموزد».

تثبیت و گسترش اسلام در دوران خلفای نخستین

درس
۵

منطق و فلسفه طراحی درس

دوران سی‌ساله پس از رحلت حضرت محمد ﷺ به جهات مختلف مانند اختلاف مسلمانان در مسئله جانشینی رسول خدا، تثبیت اسلام در شبه جزیره عربستان و فتوحات اعراب مسلمان در سرزمین‌های فراسوی آن، حائز اهمیت بسزایی در مطالعه تاریخ اسلام است. از منظر برنامه درسی و آموزشی، طرح پرسش‌هایی از این قبیل که «چرا جامعه اسلامی پس از پیامبر در موضوع جانشینی دچار اختلاف شد؟ آثار و نتایج چنین اختلافی چه بود؟ انگیزه و هدف مسلمانان از لشکرکشی برای فتح سرزمین‌های فراسوی شبه جزیره عربستان چه بود؟ و این فتوحات چه پیامدهای سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فکری و فرهنگی برای جهان اسلام و ساکنان مناطق فتح شده داشت؟»، این ظرفیت را دارد که موقعیت‌های یادگیری متنوعی ایجاد کند و دانش‌آموزان را به تأمل و همفکری و گفت‌وگو در خصوص چنین پرسش‌های مهم و جذاب وادارد.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، شکل‌گیری نظام خلافت و علل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات مهم دوران خلفای نخستین از جمله فتوحات مسلمانان را تجزیه و تحلیل می‌کنند و درباره یکی از رویدادهای این دوره گزارشی علمی ارائه می‌دهند.

■ هدف‌های جزئی

- شناسایی و تحلیل دیدگاه و گرایش گروه‌ها و دسته‌های مختلف مسلمانان در مسئله جانشینی رسول خدا
- تشخیص و درک شیوه‌های متفاوت رسیدن به مقام خلافت در دوران خلفای نخستین
- تحلیل عملکرد خلفای نخستین در ابعاد اجتماعی و اقتصادی
- توصیف و تبیین زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی فتوحات مسلمانان در دوران خلفای نخستین
- تجزیه و تحلیل علل، آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی جنگ‌های جمل، صفین و نهروان

■ انتظارات عملکردی

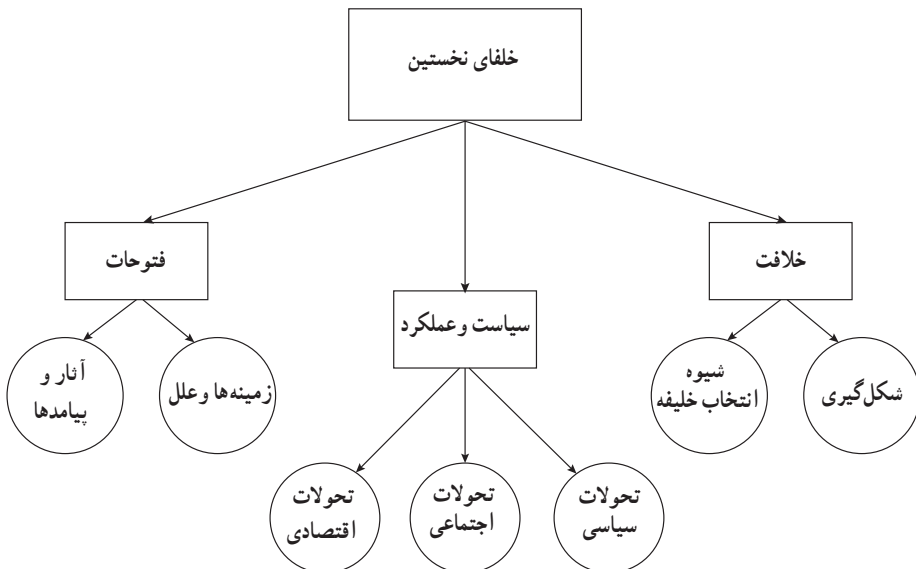
انتظار می‌رود دانش آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی :
 - در بررسی تاریخ اسلام نسبت به موضوع حفظ وحدت اسلامی و پرهیز از تفرقه آگاه و حساس باشند.
 - دیدگاه‌ها و گرایش‌های گروه‌های مختلف مسلمانان را در موضوع جانشینی پیامبر ﷺ شناسایی و بیان کنند.

- شیوه انتخاب خلفای نخستین از ابوبکر تا امام حسن (علیه السلام) را مقایسه و تشریح کنند.
 - سیاست و عملکردهای مهم خلفای نخستین را در جنبه‌های متفاوت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی فهرست، تحلیل و مقایسه کنند.

- آثار و پیامدهای مهم سیاسی، اجتماعی و اقتصادی فتوحات مسلمانان را در دوران خلفای نخستین، توصیف و تبیین کنند.

- با استفاده از منابع و محتوایی که دبیر ارائه می‌کند، درباره زمینه‌ها، عوامل و پیامدهای سیاسی و اجتماعی یکی از جنگ‌های جمل، صفین و نهروان تحقیق و مطالبی را گردآوری کنند.

شبکه مفهومی

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** مسئله جانشینی پیامبر اسلام و خلافت ابوبکر بن ابی قحافه، یکی از مسائل مهم و چالش‌برانگیز جامعه اسلامی در طول سده‌های گذشته بوده است. مناسب‌ترین روش برای آموزش و یادگیری چنین مسئله عظیم و حساسی، رجوع فراگیران به متون و منابع اصلی و ایجاد موقعیت‌هایی است که خود ترغیب به استنباط، تحلیل و تفسیر موضوع شوند. این فعالیت بدین منظور طراحی شده که دانش‌آموزان با رجوع به منابع معتبر، اتفاقات و گفت‌وگوهای نشست سقیفه بنی‌ساعده را ارزیابی و درباره چگونگی انتخاب خلیفه اول به عنوان جانشین پیامبر اظهار نظر و قضاوت کنند.

■ **شیوه اجرا:** دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که ادعاها و احتجاجات هر یک از اشخاص یا گروه‌های مدعی خلافت و جانشینی رسول خدا در نشست سقیفه بنی‌ساعده را به دقت و با تأمل فراوان بخوانند و سپس آنها را با تعالیم پیامبر و گفته‌ها و عملکرد آن حضرت در طول دوران رسالت به ویژه حدیث غدیر مقایسه، ارزیابی و نتیجه‌گیری کنند.

فعالیت ۲

■ **منطق و روش اجرا:** پیش‌تر بیان شد که مسئله جانشینی رسول خدا و نحوه انتخاب جانشین (خلیفه) از مسائل حساس و چالش‌برانگیز جامعه اسلامی به شمار می‌رود. دانش‌آموزان را ترغیب کنید با مطالعه متن کتاب درسی، نحوه به خلافت رسیدن هر یک از پنج خلیفه نخستین (راشدین) را استخراج و مقایسه کنند.

فعالیت ۳

■ **منطق و هدف:** برنامه درسی تاریخ در صدد است که نگاهی متوازن و جامع به گذشته بیفکند و ابعاد و جنبه‌های مختلف زندگی پیشینیان اعم از ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را مورد توجه

قرار دهد؛ بنابراین، بخشی از محتوای آموزشی درس تاریخ، به رویدادها و تحولات تأثیرگذار اقتصادی و معیشت مردمان و جوامع گذشته اختصاص دارد. یکی از مسائل چالش‌برانگیز دیگری که جامعه و حکومت در دوران خلفای نخستین و خلافت‌های امویان و عباسیان با آن مواجه شد، نحوه تقسیم بیت‌المال میان مسلمانان بود. این مسئله پس از آغاز و گسترش فتوحات مسلمانان و فتح سرزمین‌های متمدن و ثروتمند فراسوی شبه‌جزیره عربستان و سرازیر شدن سیل غنایم به مرکز خلافت، حادث شد. در موضوع شیوه تقسیم بیت‌المال نیز میان خلفا و بعداً فقهای مسلمان اختلافاتی بروز کرد. فعالیت ۳، با ارائه جدول توزیع بیت‌المال در زمان عمر بن خطاب، خلیفه دوم راشدین، این موضوع تاریخی بس مهم را تبدیل به موقعیتی برای تفکر و تحلیل تاریخی کرده است.

■ **شیوه اجرا:** از دانش‌آموزان بخواهید با تأمل در نام افراد و گروه‌های دریافت‌کننده بیت‌المال و میزانی که به هر فرد یا گروه تعلق گرفته، معیار یا معیارهای مورد نظر برای چنین توزیعی را استنباط کنند. در واقع قرابت نسبی و سببی به رسول خدا و تقدم و تأخر در گرویدن به اسلام و حضور در جنگ‌ها از جمله معیارهایی بوده که خلیفه دوم در چارچوب آنها اقدام به تقسیم و توزیع بیت‌المال کرده است.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** این فعالیت بدین مقصود طراحی شده که فراگیران با استناد به شواهد و مدارک تاریخی، نمونه‌ای از تعرض به بیت‌المال مسلمانان را در دوره خلیفه سوم، از یک منبع معتبر تاریخ اسلام استنباط کنند.

فعالیت ۵

■ **منطق و هدف:** یکی از موضوع‌های جالب درباره فتوحات مسلمانان، نحوه برخورد و رفتار فرماندهان و سربازان عرب مسلمان با ساکنان سرزمین‌ها و شهرهایی بود که فتح می‌کردند. محتوا و متن قراردادهای صلح یا صلح‌نامه‌ها، اطلاعاتی سودمند در این باره برای مورخان و پژوهندگان تاریخ دارد. در این فعالیت محتوای صلح‌نامه شهر ایلیا (بیت‌المقدس) در سرزمین فلسطین، موقعیتی فراهم آورده که دانش‌آموزان، استنباط و تحلیل خود را از چگونگی برخورد و رفتار فاتحان مسلمان با اهالی یکی از شهرها و مناطق مفتوحه بیان کنند.

امویان بر مستند قدرت

منطق و فلسفه طراحی درس

خاندان اموی (بنی‌امیه) از سال ۴۱ تا ۱۳۲ق بر سرتاسر قلمرو در حال گسترش مسلمانان خلافت کردند. در دوران حکومت امویان، دگرگونی‌های مهمی در شیوه‌ی اداره‌ی امور و تعامل زمامداران و اصحاب قدرت و ثروت با مردم ایجاد شد. همزمان سرزمین‌های جدیدی توسط سربازان و سرداران مسلمان در شرق و غرب عالم گشوده و ثروت فراوانی نصیب خلفای اموی و کارگزاران آنان شد. علاوه بر آن در عصر خلافت بنی‌امیه، اختلافات درونی جامعه‌ی اسلامی به طرز چشمگیری افزایش یافت و جنبش‌ها و قیام‌های متعددی در مخالفت با حاکمیت امویان صورت گرفت که مهم‌ترین و تأثیرگذارترین آنها قیام امام حسین علیه السلام در کربلا بود. از حیث برنامه‌ی درسی، توجه و تأکید بر علل، عوامل، آثار، نتایج و پیامدهای دگرگونی‌ها و تحولات سیاسی، اجتماعی، فکری و فرهنگی و بروز جنبش‌ها و قیام‌های گوناگون در دوران زمامداری امویان، می‌تواند به خلق موقعیت‌های یادگیری و ایجاد فرصت تأمل و تفکر در دانش‌آموزان منجر شود.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، روند به قدرت رسیدن امویان، گرایش و ویژگی‌های خلافت آنان و نیز علل و پیامدهای قیام‌های ضداموی را شناسایی و تجزیه و تحلیل کنند.

■ هدف‌های جزئی

- شناسایی روند به قدرت رسیدن خاندان بنی‌امیه در جهان اسلام و عوامل مؤثر بر آن
- تجزیه و تحلیل ویژگی جنبه‌های مختلف خلافت بنی‌امیه (تبدیل خلافت دینی به سلطنت)
- ارزیابی زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای قیام‌های ضداموی
- تهیه‌ی گزارش علمی در معرفی یکی از آثار نویسندگان معاصر در باره‌ی قیام امام حسین علیه السلام
- توصیف و تبیین نقش علمی و فرهنگی امامان شیعه (امام سجاد، امام محمد باقر و امام جعفر صادق علیهم السلام)
- شناسایی و تحلیل ابعاد مختلف میراث تمدنی مسلمانان در اندلس
- بهره‌گیری از نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی برای ارائه و پردازش اطلاعات تاریخی

■ انتظارات عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و تحلیل شواهد و مدارک تاریخی:

– زمینه‌ها و عوامل به قدرت رسیدن خاندان اموی را در جهان اسلام شناسایی و تحلیل نمایند.

– جهت‌گیری و گرایش‌های سیاسی، دینی، اجتماعی و اقتصادی خلافت امویان را استنباط، طبقه‌بندی

و مقایسه کنند.

– زمینه‌ها، دلایل و نتایج برخی جنبش‌ها و قیام‌های مهم سیاسی، اجتماعی و دینی را در دوران امویان

شرح دهند.

– نقش سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی امامان شیعه علیهم‌السلام را در دوران خلافت اموی بررسی و تحیل

کنند.

– رویدادهای سرنوشت‌ساز دورهٔ امویان را روی نمودار خط زمان تنظیم کنند.

– یکی از آثار نویسندگان معاصر دربارهٔ قیام امام حسین علیه‌السلام را معرفی کنند.

– با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر ارائه می‌دهد، دربارهٔ هویت ابو مسلم و تأثیر و نقش وی در جنبش

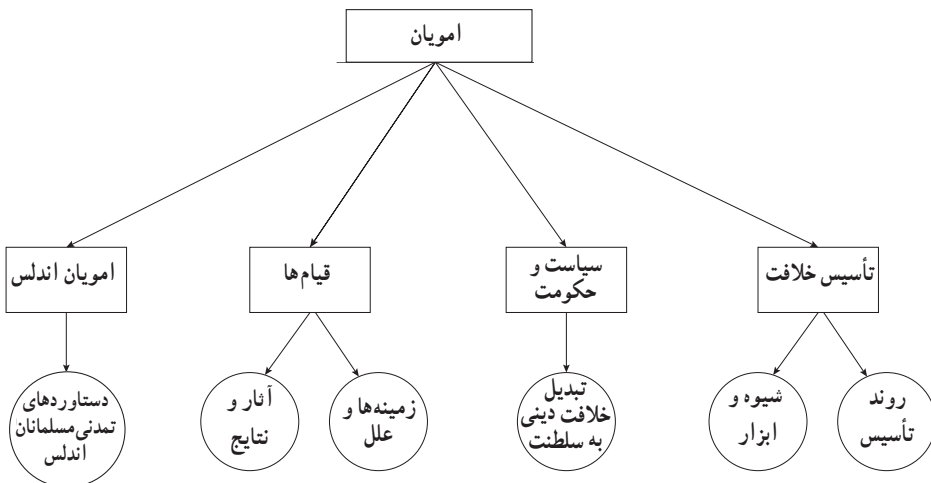
عباسیان، تحقیق و گزارش علمی تهیه کنند.

– قلمرو جغرافیایی خلافت اموی را روی نقشه نشان دهند و با دوران خلفای نخستین مقایسه کنند.

– آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی فتح اندلس توسط مسلمانان را تجزیه و تحلیل کنند.

– دستاوردها و ویژگی‌های شاخص تمدن اسلامی در اندلس را شناسایی، دسته‌بندی و ارزیابی کنند.

شبکه مفهومی

جدول رویدادهای مهم دوران خلافت امویان (۴۱ - ۱۳۲ ق/ ۴۰ - ۱۲۸ ش)

رویدادهای مهم	خلفا
صلح با امام حسن <small>علیه السلام</small> و در اختیار گرفتن منصب خلافت؛ انتقال مرکز خلافت به دمشق به واسطه اعتماد به حمایت و وفاداری شامیان؛ شهادت امام حسن <small>علیه السلام</small> ؛ پیمان صلح با رومیان؛ تداوم فتوحات در شمال آفریقا، دریای مدیترانه و سرحدات خراسان؛ نقض پیمان صلح با امام حسن <small>علیه السلام</small> با بدگویی از امام علی <small>علیه السلام</small> ، آزار، شکنجه و شهید کردن برخی از شیعیان و یاران امام، بیعت گرفتن برای پسرش یزید و موروثی کردن خلافت.	معاویه بن ابوسفیان (۴۱ - ۶۰ ق)
قیام کربلا و شهادت امام حسین <small>علیه السلام</small> و یارانش؛ ماجرای حره و حمله سپاه یزید به مدینه و قتل شماری از مردم آن شهر از جمله صددها قاری قرآن؛ به آتش کشیدن خانه کعبه توسط سپاه اموی؛ تسلط عبدالله بن زبیر بر حجاز.	یزید بن معاویه (۶۰ - ۶۴ ق)
انتقاد از خاندان خود و کناره‌گیری از خلافت؛ بروز آشفتگی در حجاز، عراق و شام؛ بیعت عده‌ای از مسلمانان با عبدالله بن زبیر در حجاز، قیام مردم کوفه و بصره بر ضد والیان خود؛ بیعت شامیان با مروان بن حکم به عنوان خلیفه و خالد بن یزید به عنوان جانشین او.	معاویه بن یزید (۶۴ ق)
شکست ضحاک بن قیس، هوادار ابن زبیر در مرج راهط (اردن) و تسلط بر دمشق؛ در اختیار گرفتن فلسطین و سپس مصر؛ موروثی کردن خلافت در تیره مروانیان با خلع خالد بن یزید و بیعت گرفتن برای پسرش عبدالملک؛ قیام توابعین به رهبری سلیمان صرد خزاعی علیه امویان در عراق؛ قیام مختار ثقفی به خونخواهی امام حسین <small>علیه السلام</small> و یارانش در کوفه؛ منازعه با زبیریان؛ دفع هجوم مصعب بن زبیر به فلسطین، خارج کردن مدینه از اختیار عبدالله بن زبیر.	مروان بن حکم (۶۴ - ۶۵ ق)
انتصاب حجاج بن یوسف ثقفی به حکومت عراق و ایران و پیگیری سیاست سرکوب شیعیان و خوارج؛ شکست دادن مصعب بن زبیر در عراق؛ حمله سپاه اموی به مکه و ویران کردن بخشی از خانه کعبه؛ کشتن عبدالله بن زبیر و پایان دادن به خلافت او در حجاز؛ سرکوب قیام عبدالرحمن بن اشعث توسط حجاج در عراق؛ و گسترش فتوحات در سرحدات شرقی و غربی و پیروزی بر رومیان؛ انتقال دیوان از فارسی به عربی؛ ضرب سکه.	عبدالملک بن مروان (۶۵ - ۸۶ ق)
ادامه فتوحات در ماوراءالنهر، سند، شمال آفریقا و اندلس؛ شهادت امام سجاد <small>علیه السلام</small> ؛ مرگ حجاج بن یوسف ثقفی والی خشن و خونریز عراق (۹۵ ق).	ولید بن عبدالملک (۸۶ - ۹۶ ق)
انتصاب یزید بن مهلب به حکومت عراق؛ محاصره قسطنطنیه؛ فتح گرگان و طبرستان؛ انتخاب عمر بن عبدالعزیز به جانشینی خود.	سلیمان بن عبدالملک (۹۶ - ۹۹ ق)
نوه مروان حکم؛ تغییر والیان عراق و خراسان؛ توقف فتوحات؛ ممنوع کردن اهانت به علی <small>علیه السلام</small> ؛ بازگرداندن فدک به علویان؛ برداشتن جزیه از ایرانیان مسلمان؛ بازگرداندن اموال ناحی بنی امیه به بیت المال.	عمر بن عبدالعزیز (۹۹ - ۱۰۱ ق)
معروف به یزید دوم؛ کنار گذاشتن سیاست‌های عمر بن عبدالعزیز و لغو اصلاحات مالی او؛ سرکوب شورش یزید بن مهلب؛ آغاز دعوت عباسیان؛ ادامه فتوحات در مرزهای خراسان و روم.	یزید بن عبدالملک (۱۰۱ - ۱۰۵ ق)
کوشش برای انتظام امور اقتصادی و دیوانی؛ پیگیری سیاست برقراری توازن میان قبایل یمانی (فحطانی / جنوبی) و قیسی (عدناتی / شمالی) در عراق و ایران؛ ادامه فتوحات در سرحدات و گسترش اسلام به ترکستان و مرزهای چین؛ سرکوب قیام زید بن علی بن حسین <small>علیه السلام</small> در کوفه؛ شهادت امام باقر <small>علیه السلام</small> .	هشام بن عبدالملک (۱۰۵ - ۱۲۵ ق)
فسق و فحور آشکار خلیفه؛ قیام یحیی بن زید در خراسان؛ بروز اختلافات داخلی امویان و شورش یزید سوم.	ولید بن یزید (۱۲۵ - ۱۲۶ ق)
معروف به یزید سوم؛ تداوم اختلافات داخلی و تشدید ضعف حکومت اموی.	یزید بن ولید (۱۲۶ ق)
شورش مروان بن محمد.	ابراهیم بن ولید (۱۲۶ - ۱۲۷ ق)
ادامه اختلافات و منازعات داخلی امویان و گسترش آشوب و اغتشاش در سراسر قلمرو خلافت؛ قیام سپاه‌جامگان به فرماندهی ابومسلم خراسانی در خراسان؛ ورود سپاه سپاه‌جامگان به کوفه و به خلافت برداشتن سفاک از خاندان عباسی؛ پیروزی سپاه عباسیان بر سپاه اموی در جنگ زاب و کشته شدن مروان، آخرین خلیفه اموی.	مروان بن محمد (۱۲۷ - ۱۳۲ ق)

خلفاء اموى اندلس (١٣٨-٤٢٢ق/٧٥٦-١٠٣١م)

نام خليفه	آغاز خلافت	
عبدالرحمن اول	٧٥٦ق/٤٢٢م	١
هشام اول	٧٨٨ق/١٧٢م	٢
حكيم اول	٧٩٦ق/١٨٠م	٣
عبدالرحمن دوم	٨٢٢ق/٢٠٦م	٤
محمد اول	٨٥٢ق/٢٣٨م	٥
منذر	٨٨٦ق/٢٧٣م	٦
عبدالله	٨٨٨ق/٢٧٥م	٧
عبدالرحمان سوم (خليفه الناصر)	٩١٢ق/٣٠٠م	٨
حكيم دوم (المستنصر)	٩٦١ق/٣٥٠م	٩
هشام دوم (المؤيد)	٩٧٨ق/٣٦٦م	١٠
محمد دوم (المهدى)	١٠٠٩ق/٣٩٩م	١١
سليمان (المستعين)	١٠٠٩ق/٤٠٠م	١٢
محمد دوم (بار دوم)	١٠١٠ق/٤٠٠م	—
هشام دوم (بار دوم)	١٠١٠ق/٤٠٠م	—
سليمان (بار دوم)	١٠١٣ق/٤٠٣م	—
دوره فترت	١٠١٦ق/٤٠٧م	—
عبدالرحمان چهارم (المرتضى)	١٠١٨ق/٤٠٨م	١٣
دوران فترت	٤٠٨-٤١٤ق	—
عبدالرحمان پنجم (المستظهر)	١٠٢٣ق/٤١٤م	١٤
محمد سوم (المستكفى)	١٠٢٤ق/٤١٤م	١٥
دوره فترت	٤١٤-٤١٦ق	—
هشام سوم (المعتمد)	١٠٢٧ق/٤١٦م	١٦

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** نقشه‌های تاریخی از قابلیت فراوانی برای عرضه و نمایش اطلاعات برخوردارند و به دلیل کاربست حس بینایی مخاطب در کنار سایر حس‌ها، تأثیر شناختی مطلوبی ایجاد می‌کنند. این ابزار آموزشی در درس تاریخ، کارایی فوق‌العاده‌ای به ویژه در یادگیری مباحثی همچون قبض و بسط قلمرو جغرافیایی سلسله‌ها و حاکمان، تغییرات مرزهای سیاسی، لشکرکشی‌ها و فتوحات نظامی دارد. منظور از طراحی ۱، این است که دانش‌آموزان از طریق مقایسه نقشه‌های قلمرو خلفای نخستین با خلفای بنی‌امیه، مناطق و سرزمین‌های گشوده شده در عصر اموی را فهرست کنند.

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** خلفای اموی و مخصوصاً مؤسس آن معاویه بن ابوسفیان تلاش و تبلیغات زیادی کردند که حکومت خود بر مسلمانان را به عنوان خلیفه و جانشین پیامبر، مشروع و برحق جلوه دهند. از آنجایی که میان مشروعیت و حقانیت خلفا یا سلسله‌های خلافت اسلامی با شیوه به قدرت رسیدن آنان ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد، بسیار مهم است که خلیفه با اجماع مسلمانان و یا بیعت آنان قدرت را به دست گرفته یا اینکه از طریق زور و غلبه نظامی (تغلب) بر مسند حکومت تکیه زده است. این فعالیت بدین مقصود طراحی شده که فراگیران با اتکا به شواهد و مدارکی متقن که از منابع معتبر و دست اول تاریخ اسلام اخذ شده‌اند، استنباط و تحلیل خود را از چگونگی به قدرت رسیدن معاویه بن ابوسفیان بیان کنند.

■ **روش اجرا:** چنانچه دانش‌آموزان سه متن مذکور را به دقت بخوانند، به راحتی می‌توانند پاسخی مناسب به پرسش‌های مربوط به آن بدهند. تمامی شواهد و مدارک مأخوذ از سه متن یادشده، آشکارا دلالت بر این امر دارد که معاویه از طریق زور و اجبار (تغلب) خلافت را به دست گرفته است. نکته مشترک هر سه متن هم تصریح بر آن دارد که معاویه نه با اجماع و بیعت مسلمانان بلکه با استفاده زور شمشیر و غلبه نظامی، قدرت را به دست گرفت. دانش‌آموزان را راهنمایی کنید تا با مرور اقدامات معاویه در زمان حکومت امام علی علیه السلام و مخصوصاً تحمیل جنگ صفین بر خلیفه‌ای که با بیعت مسلمانان به خلافت رسیده بود، شواهد دیگری در تأیید ادعاهای فوق ارائه کنند.

فعالیت ۳

■ **منطق و هدف:** تقریباً بیشتر فعالیت‌های کتاب، فرادانشی و مفهومی هستند؛ یعنی پاسخ آنها سطر یا سطرهای مشخصی از کتاب درسی نیست، بلکه دانش‌آموزان برای پاسخ دادن به این فعالیت‌ها بایسته است دریافت و تحلیل‌های خود را از نه تنها یک مبحث یا موضوع، بلکه حتی کلیت یک درس یا چند درس، ارائه دهند.

یکی از ویژگی‌های شاخص خلافت امویان، اتخاذ سیاست قومیت‌گرایی و تبعیض و تمایز میان مسلمانان بود. خاندان بنی‌امیه، قوم عرب را بر غیرعرب و در درون قوم عرب، طایفه و خاندان خود را برتر و شریف‌تر از دیگر عرب‌ها می‌شمردند.

هدف از طراحی این فعالیت، فراهم آوردن موقعیتی است که دانش‌آموزان نسبت به سیاست قومیت‌گرایی امویان را با سنت و سیره رسول خدا بسنجند.

■ **روش اجرا:** دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که با توجه به مطالب و موضوع‌هایی که در درس‌های ۳ و ۴ خوانده و یاد گرفته‌اند، به این فعالیت پاسخ دهند. آنان را کمک کنید که نمونه‌ها و مصادیقی از اقدام‌های پیامبر در مکه و بیشتر در مدینه را که بیانگر نفی نژادپرستی، قومیت‌گرایی و تعصب قبیله‌ای و طایفه‌ای بود، به خاطر بیاورند و با سیاست قوم‌گرایی امویان مقایسه کنند. به عنوان مثال رفتار و برخورد آن حضرت با بردگان سیاه‌پوست و افراد فقیر و بی‌پناه که از اصل و نسب و خانواده و خاندان متنفذ و ثروتمندی برخوردار نبودند؛ متن و مفاد پیمان برادری و پیمان‌نامه عمومی مدینه نیز بیانگر عزم رسول خدا برای سست کردن پیوندها و تعلقات قومی و قبیله‌ای بود. همچنین ارج و قربی که آن حضرت برای یاران غیرعرب خود از جمله سلمان فارسی قائل شد، نمونه دیگری از سیره پیامبر اسلام در رد فرهنگ قومی و قبیله‌ای به شمار می‌رود.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** قیام امام حسین علیه السلام در کربلا حائز ابعاد تربیتی و آموزشی عظیمی است. دانش‌آموزان قبل از این در خصوص جزئیات این رویداد بزرگ تاریخ اسلام مطالب زیادی را خوانده و یا شنیده‌اند. از این

رو، در این درس به جای مطالب تکراری، کوشش شده با طراحی یک فعالیت تحلیلی عمیق، فرصتی برای فراگیران ایجاد شود که درخصوص آثار و پیامدهای عظیم نهضت حسینی، تأمل و تفکر کنند.

■ شیوه اجرا: دانش‌آموزان را ترغیب کنید به صورت گروهی مطالبی را که در قالب ۶ بند درباره قیام کربلا بیان شده است، با دقت بخوانند و با همفکری یکدیگر به پرسش‌های ذیل آن، پاسخی مناسب دهند.

فعالیت جدول قیام‌های ضداموی

■ **منطق و هدف:** در صفحه ۶۱ کتاب درسی جدولی طراحی و تدوین شده که حاوی توصیف تعدادی از قیام‌هایی است که علیه خلافت امویان صورت گرفت. مجدداً یادآوری می‌شود که خواندن و تحلیل کردن مطالب این جدول برای فهم تحولات عصر اموی و درک پیام درس بسیار لازم و ضروری است، اما به هیچ‌وجه نیازی نیست که دانش‌آموزان اطلاعات این جدول را حفظ کنند. با توجه به اهمیت این قیام و تأثیری که بر تحولات جهان اسلام به ویژه فروپاشی حکومت امویان و روی کار آمدن عباسیان نهاد، فعالیتی استنباطی و تحلیلی بر اساس آن طراحی شده است. بسیار مطلوب و مناسب خواهد بود که از این گونه فعالیت‌ها در آزمون‌های کتبی و پایانی استفاده شود، تا به جای قدرت حافظه، توان استنباط و تحلیل دانش‌آموزان، سنجش و ارزشیابی شود.

منطق و فلسفه طراحی درس

خلافت عباسیان اهمیت فراوانی در تاریخ دارد؛ زیرا بیش از پنج قرن طول کشید و در دوره زمامداری آنان تحولات سیاسی، علمی و فرهنگی مهمی به وقوع پیوست و تمدن اسلامی به اوج رونق و شکوفایی رسید. از سوی دیگر با تأسیس امارت‌ها و سلطنت‌های مستقل و نیمه‌مستقل مختلف در گوشه و کنار قلمرو خلافت بنی‌عباس، شکل جدیدی از تقسیم قدرت و ساختار سیاسی متفاوتی در جهان اسلام به وجود آمد که اندیشه سیاسی مسلمانان را متأثر ساخت. به لحاظ برنامه آموزشی، مطالعه و تحلیل علل، آثار و نتایج چنین تحولاتی به دانش‌آموزان کمک می‌کند که با فراز و فرود دوره نسبتاً طولانی از تاریخ جهان اسلام و ایران و بسط و گسترش تمدن اسلامی - ایرانی آشنا شوند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، فراز و فرود تحولات سیاسی، فرهنگی و تمدنی دوران خلافت‌های عباسیان و فاطمیان را ارزیابی و تحلیل کنند.

■ هدف‌های جزئی

- توصیف و تبیین روند استقرار و تثبیت خلافت عباسی
- ارزیابی نقش و جایگاه ایرانیان در اداره حکومت عباسیان
- تجزیه و تحلیل علل و نتایج ضعف خلافت عباسی
- شناسایی و تحلیل زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی جهان اسلام
- ارائه گزارش پژوهش درباره مبارزه سیاسی و نقش علمی و فرهنگی امامان شیعه علیهم‌السلام در دوران خلافت

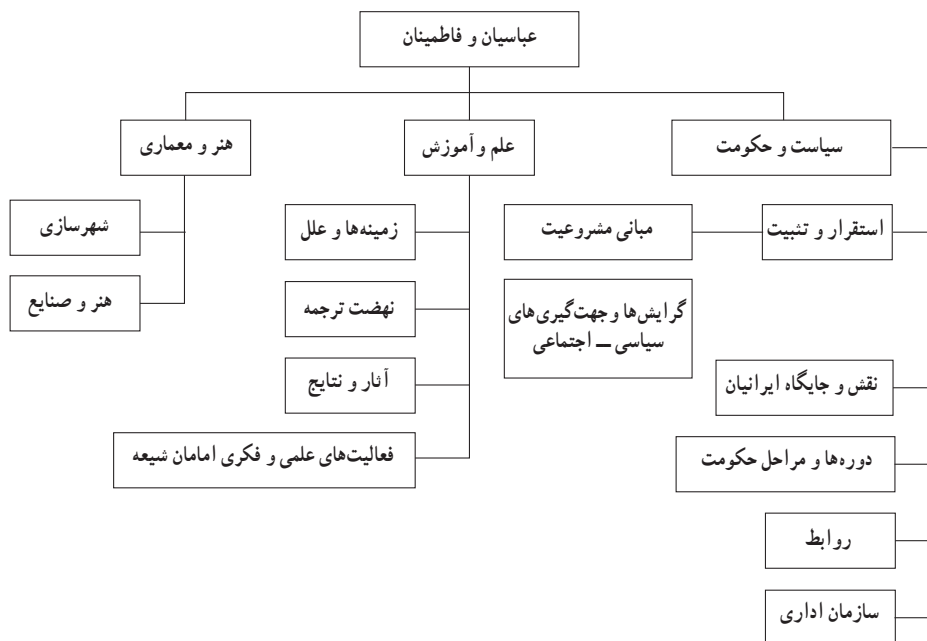
عباسی

- استنباط و تحلیل آثار و پیامدهای سیاسی و مذهبی شکل‌گیری خلافت فاطمیان در جهان اسلام
- دسته‌بندی و توصیف مهم دستاوردهای علمی، فرهنگی و تمدنی فاطمیان
- استفاده از نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی برای پردازش و ارائه یافته‌های تاریخی

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی:
  - اقدامات مهم و مؤثر در استقرار و تثبیت خلافت عباسیان را توصیف و تشریح کنند.
  - نقش و جایگاه ایرانیان را در دوران نیرومندی و شکوفایی حکومت عباسیان بیان کنند.
  - عوامل و دلایل ضعف و تجزیه خلافت عباسیان را ارزیابی کنند.
  - زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی و فرهنگی جهان اسلام را در دوره عباسیان شناسایی و دسته‌بندی نمایند.

- تأثیر نهضت ترجمه را بر رونق و شکوفایی علمی و جهان اسلام تجزیه و تحلیل کنند.
- با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر ارائه می‌دهد، درباره نقش سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی امامان شیعه علیهم‌السلام در دوران خلافت عباسی تحقیق و گزارشی علمی تهیه کنند.
- دلایل رقابت و دشمنی خلافت‌های عباسیان و فاطمیان را توضیح دهند.
- برجسته‌ترین دستاوردهای فرهنگی و تمدنی خلافت فاطمیان را فهرست کنند.
- رویدادهای سرنوشت‌ساز دوران عباسیان و فاطمیان را روی نمودار خط زمان تنظیم کنند.

جدول رویدادهای مهم دوران خلافت عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ ق/ ۱۲۸-۶۳۷ ش)

خلیفه/ زمان خلافت	اتفاقات مهم
۱ ابوالعباس سفاح (۱۳۲-۱۳۶ ق)	ورود فاتحانه سپاه سپاه‌جامگان به کوفه و افتادن ادارهٔ امور آن شهر به دست ابوسلمهٔ خلال، از سران جنبش عباسیان در عراق (محررم ۱۳۲ ق)؛ ورود پنهانی سفاح و دیگر اعضای خاندان عباسی به کوفه (صفر ۱۳۲ ق)؛ تعلق ابوسلمه در اعلام خلافت سفاح؛ بیعت سران سپاه‌جامگان و نمایندگان ابومسلم با سفاح به عنوان خلیفه؛ آغاز رسمی خلافت سفاح با ایراد خطبه‌ای در مسجد کوفه (ربیع‌الاول یا ربیع‌الثانی ۱۳۲)؛ پیروزی سپاه عباسیان بر سپاه اموی در جنگ زاب و تعقیب و قتل مروان بن محمد، آخرین خلیفهٔ اموی؛ تعقیب و قتل عام بسیاری از امویان به دستور سفاح؛ قتل ابوسلمهٔ خلال با دسیسهٔ مشترک سفاح و ابومسلم؛ عزیمت به انبار و بنای هاشمیه به عنوان مرکز خلافت؛ سرکوب شورش شریک بن شیخ مهری و زیاد بن صالح در خراسان به وسیلهٔ ابومسلم؛ کشتادن ابومسلم از خراسان به عراق و تلاش برای ایجاد اختلاف میان او و سپاه خراسان (۱۳۶ ق)؛ عزیمت ابومسلم به مکه به همراه منصور عباسی جهت انجام مراسم حج.
۲ منصور (۱۳۶-۱۵۸ ق)	سرکوب شورش عبدالله بن علی، عموی خلیفه توسط ابومسلم؛ سرکوب بی‌رحمانهٔ قیام محمد بن عبدالله، مشهور به نفسه زکیه در مکه و مدینه و قیام برادرش ابراهیم در بصره؛ کشتن ناجوانمردانهٔ ابومسلم (۱۳۷ ق)؛ بنای شهر بغداد در نزدیک خرابه‌های تیسفون و انتقال مرکز خلافت به آنجا (۱۴۵ ق)؛ برکناری عیسی بن موسی از ولیعهدی و انتصاب پسرش مهدی به جای او با تهدید و تطمیع (۱۴۷ ق)؛ شهادت امام صادق <small>علیه السلام</small> .
۳ مهدی (۱۵۸-۱۶۹ ق)	سرکوب خونین زنداقه و تصفیهٔ مخالفان سیاسی و مذهبی به دستاویز زندق بودن؛ لشکرکشی به سرحدات روم؛ عزل عیسی بن موسی از ولیعهدی و بیعت گرفتن برای پسران خود هادی و هارون به ترتیب.
۴ هادی (۱۶۹-۱۷۰ ق)	دسیسه و کنشکشی دیوان‌سالاران و سران سپاه؛ سرکوب قیام حسین بن علی، مشهور به شهید فیح (۱۶۹ ق)؛ مخالفت یحیی برمکی با تصمیم خلیفه برای خلع هارون از ولیعهدی و انتصاب پسرش جعفر به جای او؛ دستگیری و حبس یحیی برمکی پشتیبان سرسخت هارون؛ نقشهٔ خلیفه برای کشتن برادرش هارون و یحیی برمکی.
۵ هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ ق)	آزادی یحیی برمکی و گمردن او به وزارت با اختیارات وسیع؛ گسترش نفوذ و اختیارات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خاندان برمکی در دستگاه خلافت؛ جنگ‌های یبایی سپاهیان مسلمان با ارتش امپراتوری روم شرقی و کسب پیروزی‌های قابل توجه؛ برکناری و نابودی ناگهانی خاندان برمکی؛ ناراضی خراسانیان از استبداد و خشونت علی بن عیسی بن ماهان، حاکم آن دیار؛ آغاز شورش حمزهٔ بن آذک در سیستان و خراسان؛ شورش رافع بن لیث در خراسان؛ شهادت امام کاظم <small>علیه السلام</small> ؛ بیعت گرفتن برای پسرانش امین، مأمون و قاسم به ترتیب، به عنوان ولیعهد؛ سپردن ولایت خراسان و دیگر سرزمین‌های ایرانی به مأمون.
۶ امین (۱۹۳-۱۹۸ ق)	بروز اختلاف و رقابت میان امین و مأمون؛ حمایت عناصر عرب دربار خلافت به رهبری فضل بن ربیع، وزیر از امین و پشتیبانی عناصر ایرانی دستگاه خلافت به رهبری فضل بن سهل سرخسی از مأمون؛ خلع مأمون از ولایتعهدی توسط امین و انتخاب پسرش موسی به جای او؛ شکست سپاه امین به سپهسالاری علی بن عیسی بن ماهان از سپاه مأمون به فرماندهی طاهر بن حسین (ذوالحجین ۱۹۵ ق)؛ فتح بغداد توسط طاهر بن حسین و دستگیری و قتل امین (۱۹۸ ق).
۷ مأمون (۱۹۸-۲۱۸ ق)	انتقال پایتخت به مرو؛ قیام محمد بن ابراهیم معروف به ابن طباطبا از نسل امامان شیعه و ابوالسرایا در کوفه (۱۹۹-۲۰۰ ق)؛ دعوت امام رضا <small>علیه السلام</small> به مرو و انتخاب آن حضرت به ولایتعهدی (۲۰۱)؛ پذیرش مشروط ولایتعهدی مأمون از سوی امام رضا <small>علیه السلام</small> ؛ شورش ابراهیم بن مهدی در بغداد با حمایت عناصر عرب به دستاویز گرایش مأمون به علویان و دوری او از بغداد؛ کشته شدن فضل بن سهل، وزیر منتقد به دستور مأمون؛ شهادت امام رضا <small>علیه السلام</small> به فرمان مأمون (۲۰۲ ق)؛ انتقال مرکز خلافت از مرو به بغداد و برتن کردن لباس سپاه - نشان عباسیان - توسط مأمون؛ گرایش مأمون به افکار فلسفی معتزله و سخت‌گیری فوق‌العاده برای ترویج این عقاید؛ اجبار کردن علمای بلاد اسلامی به پذیرش سخن معتزلیان در بارهٔ مخلوق بودن قرآن؛ مقدم و افضل شمردن حضرت علی <small>علیه السلام</small> بر سایر خلفا.
۸ معتمد (۲۱۸-۲۲۷ ق)	فرزند هارون الرشید؛ شهادت امام جواد <small>علیه السلام</small> به دستور معتمد (۲۱۹ ق)؛ گرایش به باورهای معتزلی و تلاش برای اشاعهٔ آن؛ نفوذ عناصر ترک به دستگاه خلافت با حمایت خلیفه؛ سرکوب قیام محمد بن قاسم علوی در خراسان؛ سرکوب شورش رُط‌ها در جنوب عراق؛ قیام بابک خرمدین در آذربایجان؛ استقلال مصر از خلافت عباسی به رهبری خاندان طولونی؛ قیام مازیار در طبرستان؛ قدرت یافتن سرداران ترک در دستگاه خلافت و رقابت آنان با عناصر عرب و ایرانی؛ انتقال مرکز خلافت به سامره.
۹ واق (۲۲۷-۲۳۲ ق)	فرزند معتمد؛ تداوم رواج عقاید معتزله و تحمیل آن با خشونت.

۱۰	دوره ضعف خلفا و تسلط و خودسری سرداران ترک	متوکل (۲۳۲-۲۴۷ق)	فرزند معتصم؛ دشمنی و خشونت نسبت به امامان شیعه و بیرون آنان؛ تخریب حرم امام حسین <small>علیه السلام</small> در کربلا؛ سخت‌گیری نسبت به بیرون سایر دین‌ها از جمله مسیحیان و یهودیان؛ عدول از عقیده معتزلی خلق قرآن؛ افزایش نفوذ و قدرت سرداران ترک در دربار خلافت؛ قتل خلیفه توسط پسرش منتصر با دسیسه سرداران ترک.
۱۱		منتصر (۲۴۷-۲۴۸ق)	فرزند متوکل؛ دست برداشتن از سیاست سخت‌گیری و خشونت علیه اهل بیت و شیعیان؛ خصمانه شدن روابط با سرداران ترک؛ قدرت گرفتن یعقوب لیث صفاری در سیستان؛ مسموم شدن خلیفه با دسیسه ترکان پس از ۷ ماه خلافت.
۱۲		مستعین (۲۴۸-۲۵۲ق)	نوه معتصم؛ به خلافت نشاندن مستعین توسط سرداران ترک؛ تأسیس حکومت علویان طبرستان؛ شورش سرداران ترک و شکست و قتل مستعین به دست آنان.
۱۳		معتز (۲۵۲-۲۵۵ق)	پسر متوکل؛ به خلافت رسیدن معتز با دسیسه برخی از سرداران ترک؛ به شهادت رساندن امام هادی <small>علیه السلام</small> ؛ خودسری سرداران ترک و وادار کردن خلیفه به کناره‌گیری از خلافت پس از سرزنش و شکنجه بسیار؛ قتل خلیفه با دسیسه سرداران منتفذ ترک.
۱۴		مهدی (۲۵۵-۲۵۶ق)	پسر واق؛ تداوم خودسری سرداران ترک و بازیچه بودن خلیفه؛ تلاش نافرجام خلیفه برای پایان دادن به نفوذ و نافرمانی عناصر ترک؛ دستگیری، شکنجه و قتل خلیفه به دست سرداران ترک.
۱۵	احیای نسبی موقعیت و قدرت خلافت	معتد (۲۵۶-۲۷۹ق)	فرزند متوکل؛ به خلافت برداشته شدن توسط سرداران ترک؛ سهمیم شدن موفق، برادر معتمد در قدرت؛ عنوان امیرالمؤمنین، خطبه و سکه به نام معتمد و فرماندهی سپاه، حفظ حدود و تعیین وزیران با موفق؛ تلاش ناکام معتمد در کنار زدن موفق؛ شهادت امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small> و شروع عصر غیبت صغرا؛ شکل‌گیری جنبش اسماعیلیه؛ شورش زنگیان در جنوب عراق؛ نزاع با طولونیان در شام؛ ناخشنودی خلافت عباسی از برانداختن حکومت طاهریان توسط یعقوب لیث صفاری؛ پیروزی سپاه خلافت بر سپاه یعقوب لیث در دیرالعاقول؛ مرگ موفق و قدرت گرفتن پسرش معتمد.
۱۶		معتضد (۲۷۹-۲۹۵ق)	پسر موفق؛ رونق نسبی اقتصاد، امنیت و رفاه؛ سخت‌گیری کمتر نسبت به شیعیان؛ گسترش فعالیت قرمطیان در عراق و بحرین؛ قیام ابوعبدالله ثنوی در شمال آفریقا و دعوت به فاطمیان؛ منع فروش کتاب‌های فلسفی؛ جلوگیری از فعالیت قصه‌گویان و ستاره‌شناسان در معابر عمومی.
۱۷		مکفی (۲۸۹-۲۹۵ق)	فرزند معتضد؛ قدرت گرفتن سامانیان در شرق ایران؛ افزایش تهدید قرمطیان در عراق و حجاز؛ سقوط حکومت طولونیان مصر.
۱۸		مقتدر (۲۹۵-۳۲۰ق)	فرزند معتضد؛ ادعای خلافت ابن معتز و برکناری کوتاه مدت مقتدر؛ ظهور دولت فاطمیان در شمال آفریقا؛ نافرمانی و شورش گاه و بی‌گاه سرداران؛ شورش مونس خادم، سردار ترک و قتل خلیفه.
۱۹	بی‌ثباتی و تزلزل مجدد موقعیت و قدرت خلفا	قاهر (۳۲۰-۳۲۲ق)	فرزند معتضد؛ به خلافت برداشته شدن توسط مونس خادم؛ مصادره اموال مقتدر و خشونت نسبت به اعضای خانواده او؛ شورش ناکام سپاهیان علیه خلیفه؛ شورش مجدد سپاهیان به فرماندهی سیما و دستگیری و نابینا کردن قاهر.
۲۰		راضی (۳۲۲-۳۲۹ق)	فرزند موفق؛ آغاز غیبت کبری؛ گسترش فساد و رشوه در دستگاه خلافت؛ افزایش نفوذ و قدرت ابن یاقوت حاجب؛ بی‌ثباتی و بی‌نظمی امور خلافت.
۲۱		منتقی (۳۲۹-۳۳۳ق)	فرزند مقتدر؛ به خلافت رسیدن منتقی با اعمال نفوذ و صوابدید ابن رائق، امیرالامرای وقت؛ بازیچه شدن خلیفه در دستان سرداران، امیران و فرمانروایان ولایات؛ دستگیری و نابینا شدن خلیفه توسط توزون، امیرالامرای وقت.
۲۲		مستکفی (۳۳۳-۳۳۴ق)	فرزند منتقی؛ ورود آل‌بویه به بغداد، برکناری مستکفی از خلافت و انتصاب مطیع به جای او (۳۳۴ق).

۲۳	دوره سپهره آل بویه بر خلفا	فرزند مقتدر؛ افتادن قدرت به دست امیران آل بویه در بغداد؛ بیماری خلیفه و کنارگیری از منصب خلافت.	مطیع (۳۳۴-۳۶۳ق)
۲۴		فرزند مطیع؛ فرار عزالدوله بختیار، امیر بویه از بغداد به سبب شورش ترکان؛ ورود عضدالدوله بویه به بغداد و مستقر ساختن دوباره عزالدوله در آن شهر؛ ورود عضدالدوله به بغداد و دستگیری و کشته شدن عزالدوله (۳۶۷ق)؛ عمران و آبادانی بغداد توسط عضدالدوله؛ مرگ عضدالدوله (۳۷۲ق) و حکومت بسرانش بر این شهر پس از او (صمصام‌الدوله، شرف‌الدوله، بهاء‌الدوله)؛ ختم بهاء‌الدوله بر طابع و خلع او از خلافت.	طابع (۳۶۳-۳۸۱ق)
۲۵		نوه مقتدر؛ به خلافت رسیدن با نفوذ و حمایت بهاء‌الدوله دلمی.	قادر (۳۸۱-۴۲۲ق)
۲۶		فرزند قادر؛ ورود طفول سلجوقی به بغداد و پایان دادن به تسلط آل بویه بر خلافت عباسی (۴۴۷ق).	قائم (۴۲۲-۴۶۷ق)
۲۷		فرزند و به تعبیر دیگری نوه قائم؛ ازدواج با دختر ملک‌شاه سلجوقی.	مقتدی (۴۶۷-۴۸۷ق)
۲۸	دوره تسلط سلجوقیان بر خلفا	پسر مقتدی.	مستظهر (۴۸۷-۵۱۲ق)
۲۹		فرزند مستظهر؛ تلاش برای خارج شدن از نفوذ سلجوقیان و احیای قدرت سیاسی - نظامی خلافت؛ منازعه با سلطان مسعود سلجوقی؛ شکست و اسارت توسط سلطان مسعود سلجوقی؛ کشته شدن به دست فداییان اسماعیلی.	مسترشد (۵۱۲-۵۲۹ق)
۳۰		فرزند مسترشد؛ ادامه سیاست پدر برای استقلال از سلجوقیان؛ اختلاف و درگیری سیاسی و نظامی با سلطان مسعود سلجوقی؛ فرار از بغداد به موصل از ترس سلجوقیان؛ برکناری از خلافت توسط سلطان مسعود سلجوقی؛ کشته شدن به دست فداییان اسماعیلی در اصفهان.	رائد (۵۲۹-۵۳۰ق)
۳۱		فرزند مستظهر؛ به خلافت ننسستن با حمایت و صوابدید سلطان مسعود سلجوقی؛ تلاش برای کسب استقلال سیاسی از سلجوقیان پس از مرگ سلطان مسعود.	مقتفی (۵۳۰-۵۵۵ق)
۳۲		پسر مقتفی.	مستنجد (۵۵۵-۵۶۶ق)
۳۳		فرزند مستنجد؛ فروپاشی خلافت فاطمیان در مصر توسط صلاح‌الدین ایوبی.	مستضیء (۵۶۶-۵۷۵ق)
۳۴	اقدار قبل از فروپاشی	فرزند مستضیء؛ تشدید تلاش‌ها برای افزایش قدرت سیاسی - نظامی خلافت عباسی؛ اختلاف و درگیری سیاسی با خوارزمشاهیان؛ تحریک غوریان برای منازعه با خوارزمشاهیان؛ برقراری روابط حسنه با فرمانروای اسماعیلیان در ایران.	ناصر (۵۷۵-۶۲۲ق)
۳۵		پسر ناصر.	ظاهر (۶۲۲ق)
۳۶		فرزند ظاهر؛ توجه ویژه به مباحث و مسائل علمی و فرهنگی؛ تأسیس مدرسه مستنصریه در بغداد.	مستنصر (۶۲۲-۶۴۰ق)
۳۷		فرزند مستنصر؛ تسخیر بغداد توسط هولاکو خان مغول، قتل خلیفه و سقوط خلافت عباسی (۶۵۶ق).	مستعصم (۶۴۰-۶۵۶ق)

جدول خلفای فاطمی مصر (٢٩٧-٥٦٧ق/٩٠٩-١١٧١م)

ردیف	آغاز خلافت	نام خلیفه
١	٢٩٧ق/٩٠٩م	ابو محمد عبدالله (مهدی)
٢	٣٢٢ق/٩٣٤م	ابو القاسم محمد (قائم)
٣	٣٣٤ق/٩٤٥م	ابو طاهر اسماعیل (منصور)
٤	٣٤١ق/٩٥٢م	ابو تمیم معد (معز)
٥	٣٦٥ق/٩٧٥م	ابو منصور نزار (عزیز)
٦	٣٨٦ق/٩٩٦م	ابو علی منصور (حاکم)
٧	٤١١ق/١٠٢٠م	ابو الحسن علی (ظاهر)
٨	٤٢٧ق/١٠٣٥م	ابو تمیم (مستنصر)
٩	٤٨٧ق/١٠٩٤م	ابو القاسم احمد (مستعلی)
١٠	٤٩٥ق/١١٠١م	ابو علی منصور (آمر)
١١	٥٢٤ق/١١٣٠م	ابو المیمون عبد المجید (حافظ)
١٢	٥٤٤ق/١١٤٩م	ابو المنصور اسماعیل (ظافر)
١٣	٥٤٩ق/١١٥٤م	ابو القاسم عیسی (فائز)
١٤	٥٥٥ق/١١٦٠م	ابو محمد عبدالله (عاضد)

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** منظور از طراحی این فعالیت، مهیا کردن دانش‌آموزان برای شروع یادگیری درس جدید، از طریق توجه دادن آنان به دلایل و عواملی بود که موجب بروز جنبش‌ها و قیام‌های سیاسی – مذهبی از جمله قیام عباسیان علیه امویان شد.

■ **شیوه اجرا:** از دانش‌آموزان بخواهید با مرور آنچه در درس ۶ درباره علل قیام‌های ضداموی یاد گرفته‌اند و با تمرکز بر شعارهایی که رهبران عباسی و مبلغان آنان علیه حکومت بنی‌امیه مطرح می‌کردند و وعده‌هایی که به مردم می‌دادند، به پرسش این فعالیت پاسخی مناسب دهند.

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** این فعالیت ناظر بر تغییر و تحولی است که سقوط امویان و روی کار آمدن عباسیان، در گرایش سیاسی – اجتماعی خلافت به وجود آمد و به این منظور طرح شده که موقعیتی فراهم آورد تا فراگیران به چنین تغییر و تحول تأثیرگذاری که موضوعی مهم در تاریخ جهان اسلام است، توجه و تأمل کنند.

■ **روش اجرا:** با طرح پرسش‌های مناسب، توجه دانش‌آموزان را به مطالب درس ۶ در خصوص گرایش سیاسی – اجتماعی امویان و اتکای حکومت آنان بر عنصر عرب و طرد و تحقیر عناصر غیرعرب مخصوصاً ایرانیان معطوف کنید. همچنین این پرسش‌ها را مطرح کنید: در عصر اموی، چه مناطق و سرزمین‌هایی از قلمرو خلافت، کانون اعتراض و مخالفت و صحنه قیام‌های پیاپی بود؟ فعالیت‌های تبلیغی عباسیان بر ضد امویان بیشتر در کدام مناطق جریان داشت؟ و مبلغان و داعیان جنبش عباسی بیشتر متعلق به کدام قوم و گروه

بودند؟ قاعداً پاسخ این پرسش‌ها این خواهد بود که در عصر اموی، عراق، خراسان و سایر سرزمین‌های ایرانی کانون اعتراض‌ها و جنبش‌های ضد اموی بود و ایرانیان نقشی بسزا در شکل‌گیری و هدایت چنین اعتراض‌ها و جنبش‌هایی داشتند؛ بنابراین، پیروزی سیاه‌جامگانی که به رهبری ابو مسلم از خراسان به حرکت درآمدند و خاندان عباسی را بر مسند قدرت نشانند، سرآغازی بر پایان سیاست عرب‌گرایی صرف امویان و مشارکت مؤثر عناصر غیر عرب به ویژه ایرانیان در اداره امور خلافت به شمار می‌رود. به همین دلیل عباسیان، عراق را که سرزمینی ایرانی محسوب می‌شد، کانون حکومت تازه تأسیس خود قرار دادند و پایتخت خود را با نامی ایرانی (بغداد به معنای خدا داد) و بر اساس سنت معماری ایران باستان در حوالی تیسفون، پایتخت ساسانیان، برپا کردند. در واقع دانش‌آموزان با انجام این فعالیت به این دریافت و درک خواهند رسید که بنای شهر بغداد به دستور منصور عباسی، معنا و دلالتی فراتر از ساخت یک شهر جدید دارد و نشانه‌ای از تغییر و تحولی بنیادی در گرایش سیاسی و اجتماعی دستگاه خلافت و اقبال و اتکای آن به عناصر غیر عرب در کنار عنصر عرب به شمار می‌رود.

فعالیت ۳

- **منطق و هدف:** مشاهده نقشه‌های تاریخی و مقایسه نقشه دوره‌ها و سلسله‌های حکومتی مختلف، کمکی فراوان به شناخت مفاهیم و موضوع‌های تاریخی و تعمیق یادگیری آنها می‌کند.
- **شیوه اجرا:** از دانش‌آموزان بخواهید نقشه‌های قلمرو خلافت‌های اموی و عباسی را در مقابل هم قرار دهند و تغییراتی را که در قلمرو و مرزهای سیاسی دو نقشه صورت گرفته، فهرست کنند.

فعالیت فکر کنیم و پاسخ دهیم صفحه ۷۰

این فعالیت ناظر بر مفهوم کلیدی مهمی است و دلالت بر شکل‌گیری شکل جدیدی از تقسیم قدرت در جهان اسلام دارد که درک آن برای فهم تحولات سیاسی-اجتماعی خلافت عباسی و نیز شناخت تحولات تاریخ ایران در فاصله سده‌های سوم تا هفتم هجری قمری ضروری و لازم به نظر می‌رسد. به منظور فراهم کردن زمینه تفکر و تأمل دانش‌آموزان، به اختصار توضیح دهید که از سده سوم هجری به بعد، در گوشه و کنار قلمرو خلافت عباسیان، سلسله‌های حکومتی مختلفی نخست با عنوان امارت و سپس سلطنت شکل گرفت. تعدادی از این سلسله‌ها با تأیید و فرمان خلیفه عباسی و برخی بدون تأیید و فرمان آن،

قدرت را به دست گرفتند. روابط این سلسله‌ها با خلافت عباسی آمیزه‌ای از احترام، فرمانبری، همکاری، اتحاد و دوستی و بی‌اعتمادی، سوءظن، دشمنی و حتی ستیز بود. با این حال به واسطهٔ موقعیت و جایگاه خاصی که خلافت عباسی در مقام رهبر دینی در انظار مسلمانان خاصه اهل تسنن داشت، تقریباً تمامی امیران و سلاطینی که قدرت را به دست گرفتند، به نوعی خود را نیازمند آن می‌دانستند که حکومتشان از سوی خلیفه تأیید شود. در واقع دستگاه خلافت، منبع معتبری برای مشروعیت بخشیدن به سلسله‌های حکومتی بود که با فرمان یا بدون فرمان خلیفه بر بخشی از قلمرو جهان اسلام مسلط شده بودند.

فعالیت بحث و گفت‌وگو صفحه ۷۱

این فعالیت نیز ناظر بر موضوع و مفهومی مهم و کلیدی در خصوص «زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی و فکری مسلمانان در سده‌های چهارم و پنجم هجری» است و به لحاظ آموزشی و شناختی اهمیت فراوانی دارد. در متن کتاب درسی، پنج زمینه و علت برای چنین شکوفایی‌ای بیان شده است. چنانچه از دانش‌آموزان بخواهیم که یک یا چند مورد از این زمینه‌ها و علل را بیان کنند، آنان را در سطح دانش محدود کرده‌ایم، اما اگر فراگیران را همانند این فعالیت، ترغیب و تشویق کنیم که به طور مستدل بگویند کدام یک از زمینه‌ها و علل مذکور نقش و اهمیت مهم‌تری دارند، از حیطة دانش فراتر رفته و سطوح شناختی بالاتر را هدف گرفته‌ایم.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** این فعالیت ناظر بر موضوع رقابت و دشمنی میان دو خلافت رقیب عباسیان و فاطمیان است و بدین منظور طراحی شده که دانش‌آموزان با بررسی نقشهٔ تاریخی قلمرو فاطمیان، ابعاد و دلایل رقابت و خصومت دو خلافت مذکور را تحلیل کنند.

■ **روش اجرا:** توجه فراگیران را به نقشه قلمرو خلافت فاطمیان معطوف کنید و از آنان بپرسید که مناطق شام و حجاز، چرا و از چه جهاتی برای دو قدرت رقیب اهمیت داشت؟ در گام بعدی متناسب با پاسخ دانش‌آموزان، می‌توانید پرسش‌های جزئی و روشن‌تری طرح کنید. مثلاً اهمیت این دو منطقه از منظر جغرافیایی، ارتباطی و استراتژیکی برای طرفین چه بود؟ انتظار می‌رود دانش‌آموزان با همفکری یکدیگر در پاسخ به سؤال مذکور به این پاسخ برسند که این مناطق حلقه اتصال زمینی و دریایی سه قاره بزرگ آسیا، اروپا و آفریقا بوده و تسلط بر آن قاعداً برای هر قدرتی در گذشته بسیار مهم و حیاتی بوده است و حتی در عصر کنونی نیز با وجود تغییر و تحولات تکنولوژی شگفت‌آور، همچنان اهمیت استراتژیک خود را حفظ کرده است. پرسش بعدی در خصوص اهمیت اقتصادی و تجاری این مناطق است، که پاسخ آن کاملاً روشن است. هر حکومتی که بر این سرزمین‌ها سلطه پیدا می‌کرد، راه‌های ارتباطی و تجاری‌ای که سه قاره را به هم متصل می‌کرد، در اختیار می‌گرفت و از منافع اقتصادی آن بهره‌سرسار می‌برد. پرسش مهم دیگر درباره اهمیت مذهبی شام و حجاز است. وجود مراکز و اماکن دینی و مذهبی مهم مانند مکه، مدینه و بیت‌المقدس در این دو منطقه که هم برای مسلمانان و هم برای غیرمسلمانان حائز ارزش و اعتبار فراوانی بود و تسلط بر آنها به لحاظ مذهبی، سیاسی و اقتصادی، منافع و امتیاز فوق‌العاده‌ای داشت، بر میزان رقابت و دشمنی فاطمیان و عباسیان افزود.

فعالیت ۵

منطق و هدف: این فعالیت بدین منظور طراحی شده تا دانش‌آموزان با استفاده از شواهد و مدارکی که از سفرنامه ناصر خسرو به عنوان یک منبع معتبر تاریخی اخذ شده است، به عظمت و آبادانی یکی از شهرهای بزرگ اسلامی یعنی قاهره، پایتخت فاطمیان، پی ببرند. تمرکز متن شواهد و مدارک این فعالیت بر بزرگی شهر قاهره و عظمت معماری و بناهای آن است.

فصل سوم

ایران، از ورود اسلام تا پایان صفویه

منطق و فلسفه طراحی درس

دو سده نخست هجری قمری در تاریخ ایران حائز اهمیت فراوان است. در ابتدای این عصر، عرب‌های مسلمان با شکست ارتش ساسانی، بر ایران استیلا یافتند. پیامد این رویداد، انتشار تدریجی دین اسلام در ایران بود که تحولی مهم و سرنوشت‌ساز در زندگی اجتماعی، فکری و فرهنگی ایرانیان به وجود آورد. از این رو برخی از مورخان دو قرن اول هجری را دوران گذار از عصر باستان به دوره اسلامی نامیده‌اند. درخصوص این دوره، مسائل و پرسش‌های کلیدی جالبی قابل طرح است تا حس کنجکاوی مخاطبان و فراگیران را برانگیزد و آنان را به تأمل و تفکر وادارد؛ پرسش‌هایی از این قبیل: چرا ارتش به ظاهر قدرتمند و مجهز ساسانی از سپاهیان عرب مسلمان شکست خورد؟ عکس‌العمل مردم ایران در مقابل سلطه اعراب بر سرزمینشان چه بود؟ ایرانیان چرا و چگونه مسلمان شدند؟

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، زمینه‌ها و روند فتح ایران و مهم‌ترین آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و دینی تسلط اعراب مسلمان را بر ایران در دو قرن نخست هجری قمری ارزیابی و تحلیل خواهند کرد.

■ هدف‌های جزئی

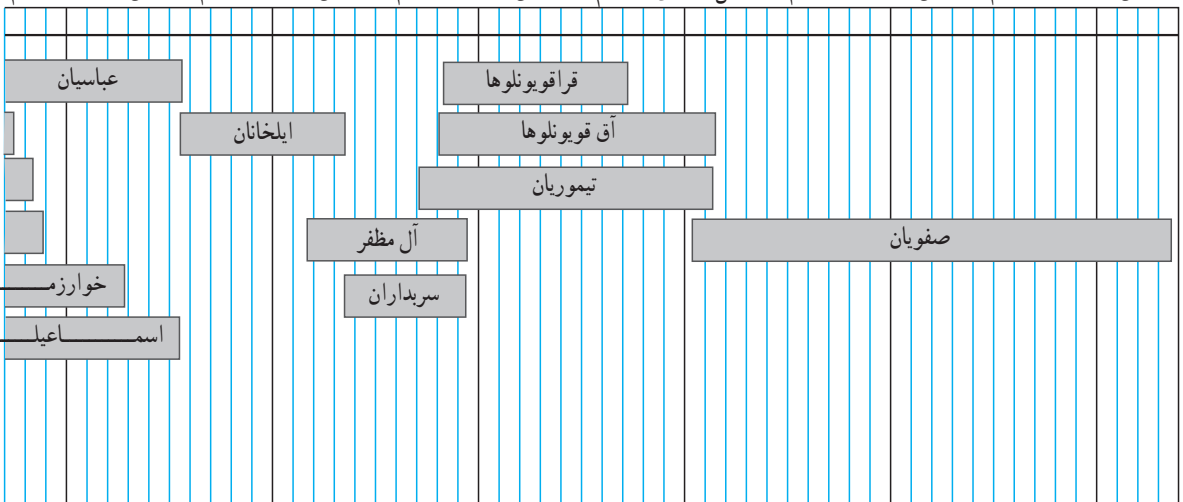
- تجزیه و تحلیل اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در اواخر حکومت ساسانیان
- بررسی روند فتح ایران توسط اعراب مسلمان و عوامل مؤثر بر آن
- ارزیابی چگونگی اداره امور ایران در دو قرن نخست هجری

- تجزیه و تحلیل علل، آثار و نتایج جنبش‌های سیاسی - اجتماعی ایرانیان در قرون نخستین هجری
- تجزیه و تحلیل دلایل و عوامل اسلام آوردن ایرانیان
- تحقیق درباره زندگی سلمان فارسی و خدمات او به جامعه اسلامی

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی:
  - دلایل و عوامل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تأثیرگذار در پیروزی اعراب مسلمان بر حکومت ساسانی را شناسایی و تشریح کنند.
  - روند فتح شهرها و مناطق مختلف ایران را با توجه به مفاد صلح‌نامه‌ها ارزیابی و تحلیل کنند.
  - وضعیت اداره ایران و موقعیت ایرانیان را در دوران خلفای نخستین و خلافت‌های امویان و عباسیان مقایسه کنند.
  - زمینه، عوامل و نتایج جنبش‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان را در دوران امویان و عباسیان تجزیه و تحلیل کنند.
  - عوامل و دلایل مؤثر بر روند گروش ایرانیان را استنباط و تحلیل کنند.
  - درباره چگونگی اسلام آوردن سلمان فارسی و خدماتی که به جامعه اسلامی کرد، تحقیق کنند و گزارش علمی آن را ارائه دهند.

۱۰۶۷ ش/ ۱۱۰۰ ق/ ۱۶۸۸ م ۹۷۰ ش/ ۱۰۰۰ ق/ ۱۵۹۱ م ۸۷۳ ش/ ۹۰۰ ق/ ۱۴۹۴ م ۷۷۶ ش/ ۸۰۰ ق/ ۱۳۹۷ م ۶۷۹ ش/ ۷۰۰ ق/ ۱۳۰۰ م ۵۸۲ ش/ ۶۰۰ ق/ ۱۲۰۳ م

نمودار خط زمان سلسله‌های ایرانی

مرور فعالیت‌ها

فعالیت فکر کنیم و پاسخ دهیم صفحه ۸۰

■ **منطق و هدف:** این فعالیت به منظور آماده کردن کلاس برای شروع فصل سوم و درس هشتم کتاب درسی طراحی شده است. یکی از مشهورترین دوره‌بندی‌های تاریخ ایران، تقسیم آن به دو دوره باستان و دوره اسلامی است. دوره‌بندی‌های تاریخی عمدتاً ناظر بر تغییر و تحولاتی هستند که در روند تاریخ یک کشور، منطقه، قاره یا جهان صورت می‌گیرد؛ بنابراین، با طرح این پرسش که معیار و مبنای مورخان برای چنین دوره‌بندی‌ای چه بوده، زمینه و موقعیتی برای بحث و گفت‌وگو در کلاس فراهم آورید که توجه فراگیران را به اهمیت تغییر و تحولات گسترده‌ای که ایران دوره اسلامی را از دوره باستان متمایز می‌سازد، جلب کند.

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف:** شناسایی و تحلیل علل و عوامل مؤثر بر شکست ساسانیان و پیروزی اعراب مسلمان، یکی از هدف‌های آموزشی مهم کتاب درسی تاریخ ۲، محسوب می‌شود. فعالیت ۱ درس، ناظر بر همین موضوع و مسئله است و مقصود از طراحی آن، فراهم کردن فرصتی است که مخاطبان با استناد به شواهد و مدارک گرفته شده از یک منبع معتبر تاریخی، در خصوص دلایل و عوامل تأثیرگذار بر شکست ارتش ساسانی در برابر اعراب، بررسی و تحلیلی انجام دهند.

■ **روش اجرا:** شواهد و مدارک این فعالیت نقل قولی از مثنی‌بن حارثه شیبان درخصوص مقایسه وضعیت و توان جنگاوری افراد سپاه ساسانی و سپاهیان عرب مسلمان است. نخست در توضیحاتی کوتاه مثنی را برای دانش‌آموزان معرفی کنید و بگویید که او رئیس یکی از قبایل عربی بود که در نزدیکی مرزهای ایران سکونت داشت. قبیله او بارها به آبادی‌ها و شهرهای سرحدی ایران در منطقه سواد دستبرد می‌زدند. مثنی با حضور در مدینه، خلیفه اول را برای لشکرکشی به سواد و جنگ با ساسانیان تشویق و تشجیع کرد. او سرانجام بر اثر جراحتی که در یکی از جنگ‌های اعراب با ارتش ساسانی برداشته بود، کشته شد.

دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که بر اساس گفته‌های مثنی، وضعیت ارتش ساسانی و سپاهیان عرب را در دو عصر مختلف از منظر روحی و روانی مورد توجه قرار دهند.

فعالیت بحث و گفت‌وگوی صفحه ۸۳

موضوع این فعالیت به آثار و پیامدهای فتح منطقه حاصل‌خیز، آباد و پرجمعیت سواد (عراق) اختصاص دارد. برای روشن شدن بحث، اندکی مسئله را برای فراگیران توضیح دهید و بگویید که این منطقه با جنگ‌های بزرگ و خونین به تسخیر مسلمانان عرب درآمد و بنابراین، مشمول حکم فتح به جنگ بود؛ یعنی تمام اموال و املاک آن سرزمین پس از کسر یک‌پنجم آن (خمس) میان جنگجویانی که در فتح آنجا حضور داشتند، تقسیم می‌شد. همچنین اهالی و ساکنان باقی‌مانده سواد در حکم اسیر جنگی بودند و به نوعی غنیمت فاتحان محسوب می‌شدند. با این حال، عمر، خلیفه دوم، جرأت و جسارت به خرج داد و پس از مشورت با امام علی علیه السلام و برخی دیگر از صحابه، حکم فتح به جنگ را در خصوص سواد، تبدیل به فتح به صلح کرد؛ او از تقسیم و توزیع املاک و زمین‌های منطقه حاصلخیز و آباد سواد میان جنگجویان مسلمان اجتناب ورزید؛ علاوه بر آن نه تنها مانع اسارت و بردگی اهالی آن دیار که اغلب کشاورز بودند شد، بلکه به آنان امان بخشید و اجازه داد که همچون گذشته روی زمین‌ها، مزارع و باغ‌های سواد کار کنند و در مقابل به مسلمانان جزیه و خراج بپردازند. جزیه و خراج سواد منبع درآمد مستمر و چشمگیری برای دستگاه خلافت به شمار می‌رفت. پس از این توضیحات مختصر، جریان مباحثه کلاسی را با پرسش از علل و آثار سیاسی - نظامی و اقتصادی این تصمیم خلیفه دوم مدیریت و هدایت کنید.

در صورت نیاز برای راهنمایی دانش‌آموزان جهت گفت‌وگو درباره علل و آثار سیاسی - نظامی تصمیم عمر بن خطاب، این سؤال را طرح کنید که اگر خلیفه زمین‌های حاصلخیز، آباد و پر منفعت سواد را میان جنگاوران مسلمان تقسیم می‌کرد، احتمال داشت که چه تأثیرات منفی‌ای بر اشتیاق آنان برای حضور در سپاه و ادامه فتح سرزمین‌های دیگر بگذارد؟ آن هم در شرایطی که هنوز یزدگرد سوم، پادشاه ساسانی، به دنبال گردآوری و تجهیز نیرو جهت شکست اعراب و بازپس‌گیری سواد بود. در خصوص آثار و نتایج اقتصادی تصمیم مهم خلیفه دوم، این پرسش را طرح کنید که آیا تقسیم زمین‌های آباد سواد که از طریق سیستم آبرسانی فوق‌العاده پیچیده و فنی (کانال‌های آبرسانی منشعب از رودهای دجله و فرات) آبیاری می‌شد و نیاز به تخصص و مهارت زیادی داشت، میان جنگجویان مسلمان، در درازمدت به لحاظ اقتصادی به نفع حکومت و جامعه مسلمان بود؟ و آیا اعرابی که هیچ سررشته‌ای از زراعت و آبیاری در این سطح نداشتند، می‌توانستند از عهده این کار فنی و پیچیده برآیند؟

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف:** این فعالیت ناظر بر موضوع مهم فتح ایران توسط سپاهیان عرب است و موقعیتی فراهم می‌آورد که دانش‌آموزان دربارهٔ چگونگی تسخیر ایران و برخورد اعراب با ایرانیان تأمل و تفکر کنند. درخصوص فتح ایران، صلح‌نامه‌های متعددی از بسیاری شهرها و ولایات ایران در منابع تاریخی نقل شده که اطلاعات ارزشمندی در این باره به پژوهشگران ارائه می‌دهد. این صلح‌نامه‌ها را اغلب، مقام‌ها یا بزرگان محلی با فرماندهان عرب منعقد کرده‌اند. برخی از این صلح‌نامه‌ها قبل از جنگ، برخی پس از درگیری‌های اولیه و تعدادی نیز پس از تسخیر اول شهر یا ولایات و حتی شماری پس از شورش اهالی و فتح مجدد بسته شده‌اند.

■ **شیوهٔ اجرا:** مفاد صلح‌نامهٔ درج شده در این فعالیت به روشنی بیانگر خواسته‌ها و تعهداتی است که طرفین داشتند. دانش‌آموزان را تشویق کنید که با مطالعهٔ دقیق متن صلح‌نامه‌ها، تعهدات دو طرف را جداگانه فهرست و ارزیابی کنند.

فعالیت ۳

■ **منطق و هدف:** جنبش‌های سیاسی - اجتماعی و مذهبی دوره‌های مختلف تاریخی از جملهٔ موضوع‌های جذاب و حائز اهمیت است. در این فعالیت، پنج مورد از جنبش‌های سیاسی - اجتماعی ایرانیان در دورهٔ اول خلافت عباسیان به اختصار معرفی و بر مبنای آن، چند پرسش استنباطی و تحلیلی ارائه شده است. مجدداً یادآوری می‌شود که این نوع فعالیت‌ها به لحاظ آموزشی و یادگیری فوق‌العاده مفید هستند و به جای حافظه‌محوری و انباشت ذهنی، بر قدرت درک و توان تحلیل تمرکز دارد.

فعالیت فکر کنیم و پاسخ دهیم صفحهٔ ۸۷

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، متن و محتوای صلح‌نامه‌ها علاوه بر آنکه ارزش و اهمیت فراوانی برای شناخت چگونگی فتح شهرها و ولایات مختلف ایران توسط اعراب مسلمان دارد، منبعی سودمند برای فهم

شیوه تعامل فاتحان و مغلوبان و نحوه مسلمان شدن ایران به شمار می‌رود. به منظور مهیا کردن کلاس برای گفت‌وگو در این موضوع، پیشنهادهای سه‌گانه اعراب مسلمان را به اهالی شهرها و ولایاتی که مورد حمله قرار گرفته بودند، یاد آوری کنید. این پیشنهادها در مبحث بیشتر بدانیم صفحه ۴۹ کتاب درج شده است. اهالی بیشتر شهرها و ولایات ایران، پیشنهاد دوم را که عبارت بود از پذیرش صلح با پرداخت جزیه و باقی ماندن بر دین خود، پذیرفتند. قبول این پیشنهاد، علاوه بر دلالت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خاص خود، دلالت آشکاری بر نحوه مسلمان شدن ایرانیان نیز دارد و بیانگر روند تدریجی و طولانی بودن اسلام آوردن اجداد ما است.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** این فعالیت به این هدف طراحی شده که دانش‌آموزان درباره روند مسلمان شدن ایرانیان در سده‌های نخست هجری، ارزیابی و تحلیلی انجام دهند. در درس اول گفته شد که متون جغرافیایی حاوی اطلاعات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و دینی سودمند و منحصر به فردی هستند که در دیگر گونه‌های منابع به ندرت به چشم می‌خورند. شواهد و مدارک فعالیت ۴، از کتاب جغرافیایی مسالک و ممالک اصطخری اخذ شده تا دانش‌آموزان با کاوش در متن، استنباط و برداشت خود را از آن در خصوص روند اسلام آوردن ایرانیان بیان کنند.

■ **روش اجرا:** برای راهنمایی دانش‌آموزان جهت تحلیل متن شواهد و مدارک، نخست توجه آنان را به زمان تقریبی نگارش کتاب مسالک و ممالک اصطخری از طریق سال درگذشت وی یعنی ۳۴۶ ق جلب کنید. منظور این است که فراگیران متوجه باشند که اطلاعات و داده‌های تاریخی مورد نظر به لحاظ زمانی به قرن چهارم هجری قمری و ۳۰۰ و اندی سال از فتح ایران توسط اعراب تعلق دارد؛ بنابراین، اینکه بیش از ۳۰۰ سال پس از ورود اسلام به ایران، هنوز در ولایت بزرگ و مهمی چون فارس زرتشتیان (گبرکان) به لحاظ جمعیتی غلبه داشته‌اند و آداب گیرکی به شکلی گسترده رایج بوده، می‌تواند دلالت‌ها و نشانه‌هایی معنادار در خصوص چگونگی اسلام آوردن ایرانیان داشته باشد.

ظهور و گسترش تمدن ایرانی - اسلامی

منطق و فلسفه طراحی درس

از ابتدای قرن سوم هجری دوره جدیدی در تاریخ ایران آغاز شد. به تدریج حکومت‌های نیمه‌مستقل و مستقل ایرانی در گوشه و کنار ایران سربرآوردند و با خلافت عباسی به همکاری و یا رقابت و ستیز برخاستند. در دوران زمامداری این سلسله‌ها که تا حدود نیمه‌های سده پنجم هجری به طول انجامید، ایرانیان با مشارکت گسترده و روزافزون در عرصه‌ها و حوزه‌های علمی، فکری، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جهان اسلام، نقشی مؤثر و سازنده در بسط و شکوفایی تمدن ایرانی - اسلامی ایفا کردند. بی‌تردید درایت و حمایت خاندان‌ها و بزرگان ایرانی به خصوص قشر دهقانان، امیران و وزیران سلسله‌های سامانیان و آل‌بویه سهم بسزایی در شکوفایی فوق‌العاده تمدن ایرانی - اسلامی در سده‌های چهارم و پنجم هجری داشت. برخی از پژوهشگران از این دوره به عنوان عصر رستاخیز و بازتعریف هویت انسان و جامعه ایرانی در چارچوب فرهنگ ایرانی و اسلامی یاد کرده‌اند.

مطالعه و کندوکاو درباره علل، آثار و پیامدهای چنین تغییر و تحولات مهم و تأثیرگذاری، علاوه بر آنکه قدرت تفکر و تحلیل تاریخی دانش‌آموزان را ارتقا می‌بخشد، موجب آگاهی و شناخت بیشتر آنان نسبت به مؤلفه‌های هویتی جامعه ایرانی و کارکردهای تاریخی آن می‌شود.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای تحولات مهم سیاسی، علمی، فرهنگی و اقتصادی ایران از تأسیس سلسله طاهریان تا پایان حکومت آل‌بویه را شناسایی و تحلیل خواهند کرد.

■ هدف‌های جزئی

— شناسایی و تحلیل زمینه‌ها و علل شکل‌گیری سلسله‌های ایرانی مسلمان (نظام‌های امارتی) در سده‌های

سوم تا پنجم هجری

— ارزیابی وضعیت و نتایج روابط سلسله‌های مذکور با خلافت عباسی در ابعاد مختلف سیاسی و مذهبی — درک آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأسیس حکومت ایرانی مسلمان در سده‌های سوم

و چهارم هجری قمری

– کاربست نقشه‌های تاریخی برای ارزیابی موقعیت و اهمیت سیاسی حکومت‌های مذکور
– استفاده از نمودار خط زمان برای ارائه سیر رویدادهای مهم تاریخی در سده‌های سوم تا پنجم هجری
قمری

– ارزیابی نقش و تأثیر زبان فارسی در شکل‌گیری و استمرار هویت ایرانی – اسلامی
– تجزیه و تحلیل زمینه‌ها و عوامل سیاسی، اجتماعی و مذهبی رونق و شکوفایی علمی و فرهنگی ایران
در سده‌های سوم تا پنجم هجری قمری
– شناسایی اندیشمندان و عالمان برجسته ایرانی در سده‌های سوم تا پنجم و ارزیابی نقش آنان در تمدن
ایرانی – اسلامی

– کاوش درباره موقعیت اجتماعی و شیوه عملکرد عیاران و ارائه گزارش علمی

■ انتظارات عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی:
– زمینه‌ها و علل شکل‌گیری نظام‌های امارتی (حکومت‌های نیمه‌مستقل و مستقل ایرانی) را در سده‌های
سوم تا پنجم هجری شناسایی و تحلیل کنند.

– روابط حکومت‌های مسلمان ایرانی را با خلافت عباسیان در سده‌های سوم تا پنجم هجری توضیح
دهند و نتایج آن را ارزیابی کنند.

– آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأسیس حکومت‌های ایرانی را در سده‌های سوم و
چهارم هجری شرح دهند.

– اهمیت و موقعیت سیاسی سلسله‌های ایرانی در سده‌های سوم تا پنجم هجری را از طریق مقایسه
نقشه‌ها و قلمرو جغرافیایی آنها ارزیابی کنند.

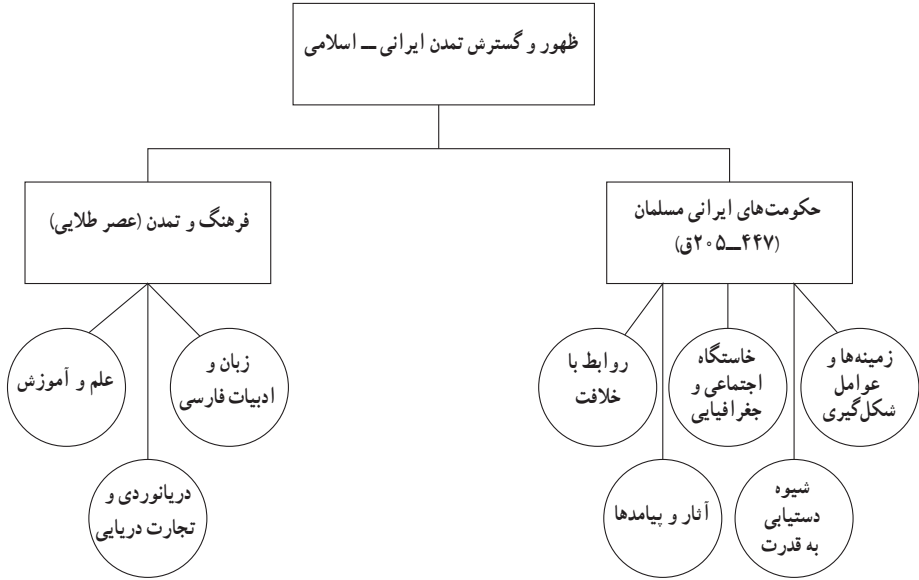
– نمودار خط زمان تاریخ ایران در سده‌های سوم تا پنجم هجری را ترسیم کنند.

– با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر ارائه می‌دهد، درباره موقعیت اجتماعی و شیوه فعالیت عیاران
تحقیق و گزارشی را تهیه کنند.

– تأثیر زبان فارسی را در استمرار هویت ایرانی در دوران اسلامی ارزیابی کنند.

– زمینه‌های اجتماعی و سیاسی شکوفایی علمی و فرهنگی ایران در سده‌های سوم تا پنجم هجری را
بیان کنند.

– عالمان و دانشمندان برجسته ایرانی را در سده‌های سوم تا پنجم هجری شناسایی و نقش و جایگاه آنان
را در شکل‌گیری و توسعه تمدن ایرانی – اسلامی تبیین کنند.

جدول رویدادهای مهم ایران از سده سوم تا پنجم هجری قمری

طاهریان (۲۰۵-۲۵۹ ق / ۱۹۹-۲۵۲ ش)

دوره حکومت	امیران	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
۱ ۲۰۵-۲۰۷ ق	طاهر بن حسین (ذوالیمینین)	انتصاب طاهر بن حسین از سوی مأمون به حکومت خراسان (۲۰۵ ق)؛ ضمیمه شدن سرزمین‌های سیستان، قومس، کرمان، طبرستان و رویان به حکومت خراسان؛ اعلام نافرمانی و استقلال با انداختن نام مأمون از خطبه.
۲ ۲۰۷-۲۱۳ ق	طلحه بن طاهر	انتصاب طلحه از سوی مأمون به حکومت خراسان و جانشینی پدر؛ وفاداری و تبعیت مداوم نسبت به خلافت عباسی؛ نبردهای پیاپی با خوارج تحت فرمان حمزه بن آذرک در شرق ایران.
۳ ۲۱۳-۲۳۰ ق	عبدالله بن طاهر	عزیمت به آذربایجان به فرمان خلیفه برای نبرد با بابک خرمدین؛ بازگشت سریع به خراسان به دلیل بالا گرفتن شورش خوارج؛ سرکوب خوارج در خراسان و برقراری نظم و آرامش در آن ولایت؛ انتقال مرکز حکومت از مرو به نیشابور؛ فرونشاندن قیام محمد بن قاسم در خراسان؛ سرکوب قیام مازیار در طبرستان؛ توسعه عمران و آبادانی با ساخت بناهای مختلف، ترویج کشاورزی، احیا و بازسازی قنات‌ها و سفارش تألیف کتابی درباره قنات؛ تشویق و حمایت شعرا و دانشمندان.
۴ ۲۳۰-۲۴۸ ق	طاهر بن عبدالله	گسترش دامنه فعالیت خوارج و عیاران در سیستان.
۵ ۲۴۸-۲۵۹ ق	محمد بن طاهر	خارج شدن طبرستان از حاکمیت طاهریان پس از قیام حسن بن زید و تأسیس حکومت علویان در آن دیار؛ رقابت و درگیری طاهریان با علویان طبرستان؛ قدرت گرفتن یعقوب لیث صفاری در سیستان و تأسیس حکومت صفاریان در آن دیار؛ تصرف هرات و پوشنگ توسط یعقوب لیث؛ لشکرکشی یعقوب به نیشابور و برپاداختن حکومت طاهریان در خراسان.

صفاریان (۲۴۷-۳۹۳ق/ ۲۴۰-۳۸۲ش)

دوره حکومت	امیر	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
۱	۲۴۷-۲۶۵ق	یعقوب لیث
		بیوستن یعقوب به صالح بن نصر کنانی سردسته عیاران سیستان (۲۳۷ق)؛ پیروزی بر درهم بن نصر، برادر و جانشین صالح و در اختیار گرفتن سیستان (۲۴۷ق)؛ سرکوب خوارج فعال در سیستان؛ لشکرکشی به جانب مشرق سیستان به قصد جهاد و گسترش اسلام و تسخیر کابل؛ تسلط صفاریان بر هرات و پوشنگ (۲۵۳ق)؛ تصرف کرمان و فارس (۲۵۵ق)؛ ارسال هدایا به بغداد و اعلام فرمانبرداری نسبت به خلیفه عباسی؛ ارسال فرمان حکومت سیستان، بلخ، فارس، کرمان و طبرستان از جانب خلیفه برای یعقوب؛ تصرف نیشابور و برانداختن حکومت طاهریان (۲۵۹ق)؛ لشکرکشی به طبرستان و فراری دادن حسن بن زید (۲۶۰ق)؛ مقاومت سرسختانه مردم طبرستان در برابر سپاه یعقوب و وادار کردن او به عقب‌نشینی؛ لعن یعقوب در مراسم حج به دستور خلیفه عباسی؛ لشکرکشی به عراق و شکست او از سپاه خلیفه در دیرالعاقل (۲۶۲ق)؛ مرگ یعقوب در دزفول پیش از رویارویی دوباره با سپاه خلافت (۲۶۵ق)؛ اصرار یعقوب به شعرا برای سرودن شعر به زبان فارسی.
۲	۲۶۵-۲۸۷ق	عمرو لیث
		اعلام فرمانبرداری عمرو نسبت به خلیفه عباسی؛ تأیید حکومت عمرو بر سیستان، خراسان، فارس و کرمان از سوی خلیفه؛ لشکرکشی عمرو به ماوراءالنهر و درگیری با سامانیان؛ شکست و اسارت عمرو از امیر اسماعیل سامانی در جنگ بلخ (۲۸۷ق)؛ فرستاده شدن عمرو به بغداد و کشته شدن به فرمان خلیفه عباسی.
۳	۲۸۷-۲۹۶ق	طاهر بن محمد بن عمرو
		محدود شدن قلمرو صفاریان به سیستان.
۴	۲۹۶-۲۹۸ق	لیث بن علی
۵	۲۹۸ق	محمد بن علی
		لشکرکشی و استیلای سامانیان بر سیستان.
۶	۲۹۹-۳۰۰ق	عمرو بن یعقوب
		لشکرکشی و استیلای مجدد سامانیان بر سیستان.
۷	۳۱۰-۳۵۲ق	احمد بن محمد بن خلف
		حاکم دست‌نشانده سامانیان بر سیستان.
۸	۳۵۲ یا ۳۵۳ق ۳۵۸-۳۹۳ق	خلف بن احمد
		روابط دوستانه و توأم با احترام صفاریان با سامانیان؛ پشتیبانی و تشویق عالمان و دانشمندان توسط خلف بن احمد؛ استیلای سلطان محمود غزنوی بر سیستان و دستگیری و زندانی شدن خلف.
۹	...	...
		حکومت متناوب افرادی از خاندان صفاری بر سیستان تحت تابعیت غزنویان، سلجوقیان، غوریان و مغولان.

علویان طبرستان (۲۵۰-۳۱۶ق/۲۴۳-۳۰۷ش)

دوره حکومت	امیر	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
۱ ۲۵۰-۲۷۰ق	حسن بن زید	تصرف آمل و تأسیس حکومت علویان توسط حسن بن زید ملقب به داعی اول یا داعی بزرگ و فراری دادن عامل طاهریان بر آن شهر؛ تسلط علویان بر ساری و ری؛ تصرف موقت طبرستان توسط لشکریان خلیفه (۲۵۵ق)؛ تسلط دوباره حسن بن زید بر طبرستان و خارج کردن گرگان از اختیار طاهریان (۲۵۷ق)؛ لشکرکشی یعقوب لیث به طبرستان و فرار حسن بن زید به دیلم؛ عقب‌نشینی اجباری سپاهیان یعقوب لیث از طبرستان؛ حمله ناموفق احمد بن عبدالله خجستانی به طبرستان.
۲ ۲۷۰-۲۸۷ق	محمد بن زید	زاممداری محمد بن زید ملقب به داعی کوچک، پس از مرگ برادر؛ شکست داعی کوچک از رافع بن هرثمه و پناه بردن به قارن بن رستم، حاکم دیلم؛ شکست رافع با کمک عمرولیث صفاری؛ لشکرکشی سامانیان به طبرستان و شکست و قتل محمد بن زید (۲۸۷ق)؛ استیلای سامانیان بر طبرستان.
۳ ۳۰۱-۳۰۴ق	حسن بن علی	ملقب و مشهور به ناصر کبیر یا اطروش؛ احیای حکومت با پیروزی بر عامل سامانیان در طبرستان؛ صلح با حکومت سامانیان؛ سرکوب شورش یکی از فرماندهان علوی به نام حسن بن قاسم؛ کوشش‌های علمی، فکری و فرهنگی ناصر کبیر برای گسترش معارف تشیع زیدی در قلمرو خود با تأسیس مدرسه و نگارش کتاب.
۴ ۳۰۴-۳۱۶ق	حسن بن قاسم و پسران اطروش	اختلاف و درگیری حسن بن قاسم ملقب به داعی صغیر با پسران اطروش در حکومت طبرستان؛ شکست سپاه نصر بن احمد سامانی توسط داعی صغیر؛ قتل داعی صغیر توسط مرداویج زبیری و برافزاندن حکومت علویان طبرستان (۳۱۶ق).

سامانیان (۲۷۹-۳۹۰ ق/ ۲۷۱-۳۷۹ ش)

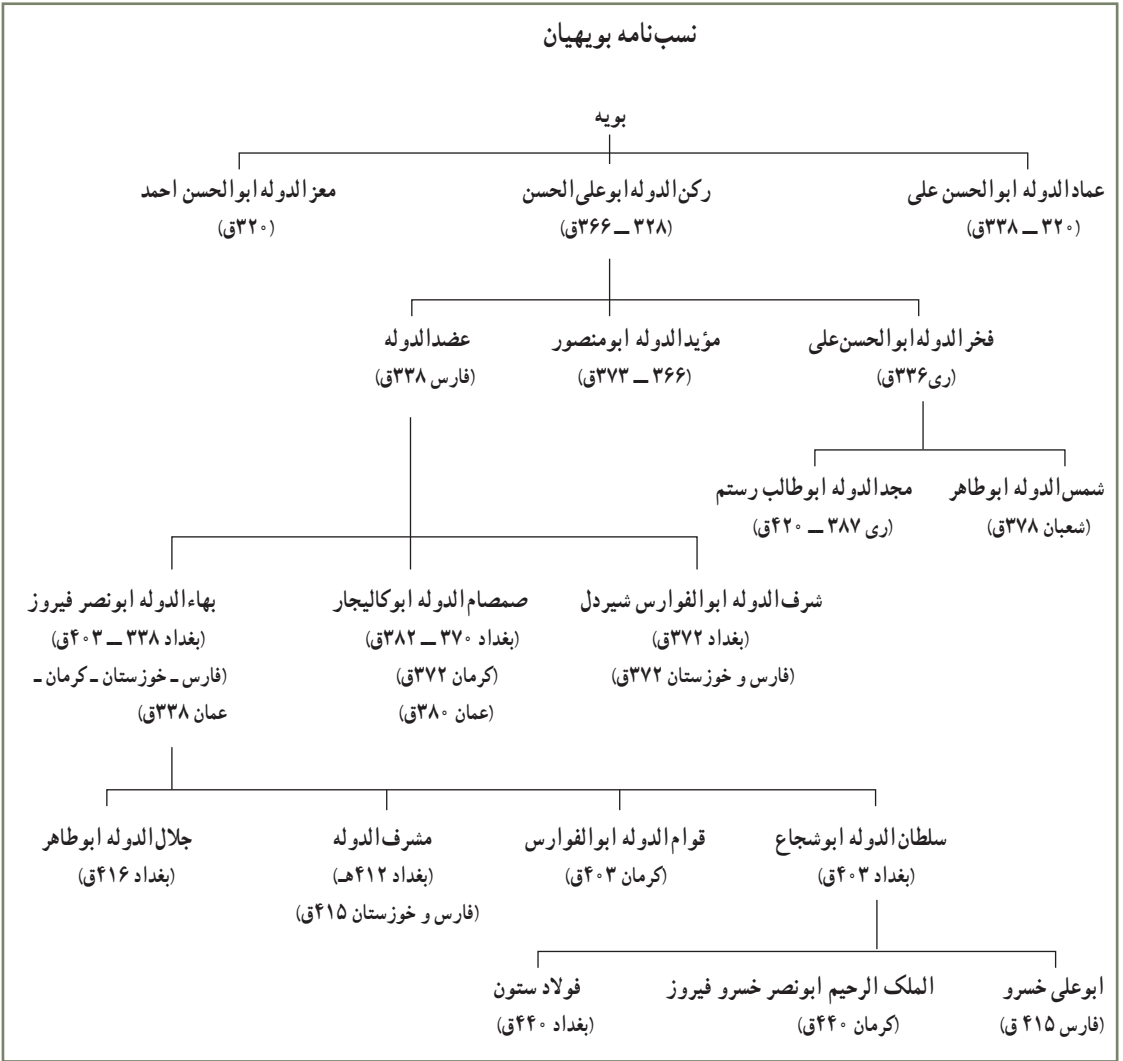
دوره حکومت	امیران	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
۱ ۲۷۹-۲۹۵ق	اسماعیل بن احمد	استیلا بر ماوراءالنهر و انتخاب بخارا به عنوان مرکز حکومت (۲۷۹ق)؛ پیروزی بر ترکان و اسارت گرفتن عده زیادی از آنان (۲۸۹ق)؛ شکست و به اسارت گرفتن عمرولیث صفاری (۲۸۷ق)؛ فرستادن عمرولیث به بغداد، نزد خلیفه عباسی؛ تسلط بر طبرستان با پیروزی بر علویان و کشتن محمد بن زید علوی؛ ارسال منشور حکومت سیستان، خراسان، طبرستان و اصفهان از سوی معتضد، خلیفه عباسی، برای امیر اسماعیل سامانی.
۲ ۲۹۵-۳۰۱ق	احمد بن اسماعیل	ارسال عهد و لویا از سوی مکتفی، خلیفه عباسی، برای احمد؛ لشکرکشی به سیستان و خارج کردن آن دیار از اختیار صفاریان (۲۹۸ق)؛ سرکوب شورش سیستانیان علیه سامانیان؛ تداوم شورش در طبرستان و قدرت گرفتن دوباره علویان به رهبری ناصر کبیر در آن دیار؛ تشویق و حمایت از دانشمندان و ادیبان.
۳ ۳۰۱-۳۳۱ق	نصر بن احمد	فرونشاندن شورش‌ها و نافرمانی‌ها با تدابیر ابوعبدالله جیهانی وزیر؛ قدرت گرفتن دوباره خاندان صفاری در سیستان به رهبری ابوجعفر احمد بن محمد؛ تداوم درگیری و جنگ میان سامانیان و علویان طبرستان؛ تشویق و حمایت از عالمان و اندیشمندان؛ بالیدن و ظهور ادیبان و عالمانی همچون: رودکی، فارابی و ابن سینا؛ ترویج و توسعه زبان و ادب فارسی؛ تألیف کتاب‌هایی به زبان‌های عربی و فارسی؛ گرایش نصر به مذهب اسماعیلی؛ خلع امیر نصر توسط سپاهیان به تحریک خلیفه عباسی و گماردن پسرش نوح به جای او.
۴ ۳۳۱-۳۴۳ق	نوح بن نصر	کشمکش بر فراز و نشیب نوح با امیر ابوعلی جغانی، سپهسالار سامانیان در خراسان.
۵ ۳۴۳-۳۵۰ق	عبدالملک بن نوح	نافرمانی ابوعلی محتاج، سپهسالار برکنار شده خراسان در نیشابور؛ لشکرکشی معزالدوله دیلمی به خراسان و تصرف نیشابور و برخی از شهرهای این دیار؛ عقب راندن بوییان از خراسان توسط سپاه سامانی؛ تسلط رکن‌الدوله دیلمی بر گرگان و بیرون رانده شدن از آن شهر توسط سپاه سامانی؛ برکناری بکر بن مالک، سپهسالار خراسان به دلیل نارضایتی عبدالملک از مصالحه او با رکن‌الدوله دیلمی؛ عزل ابوالحسن سیمجور از سپهسالاری خراسان به سبب ظلم و ستم بر مردم و انتصاب ابومنصور محمد بن عبدالرزاق به جای او؛ برکناری عبدالرزاق خوشنام از سپهسالاری خراسان و گماشتن الیهگین حاجب به جانشینی وی.
۶ ۳۵۰-۳۶۵ق	منصور بن نوح	مغضوب و برکنار شدن الیهگین از مقام سپهسالاری خراسان به دلیل تمایل او به امارت فرزند عبدالملک؛ عزیمت قهرگونه الیهگین به غزنه؛ تداوم سیاست تشویق و حمایت از دانشمندان، عالمان و ادیبان؛ ترجمه تاریخ طبری به فارسی با عنوان تاریخ بلعمی و ترجمه تفسیر جامع البیان به زبان فارسی به فرمان منصور بن نوح؛ شورش ابومنصور عبدالرزاق طوسی، سپهسالار خراسان و برقراری ارتباط و اتحاد با رکن‌الدوله دیلمی برای حمله به گرگان و خراسان؛ شکست سپهسالار شورشی معزول و متحدان دیلمی او از سپاه سامانی؛ برقراری روابط مسالمت‌آمیز میان ابوجعفر احمد صفاری، فرمانروای سیستان و حکومت سامانی؛ بازگشت امیر خلف بن احمد صفاری به حکومت سیستان با پشتیبانی سامانیان؛ خصمانه شدن روابط خلف بن احمد صفاری با حکومت سامانی به دلیل مصالحه صفاریان با آل بویه؛ انعقاد پیمان صلح میان امیر منصور سامانی و رکن‌الدوله و عضدالدوله بویه.
۷ ۳۶۵-۳۸۷ق	نوح بن منصور	استیلا و شمشگیری زیاری که با نوح روابط حسنه داشت، بر گرگان؛ پناهنده شدن فخرالدوله دیلمی به وشمگیر و نوح؛ عزل ابوالحسن سیمجور از سپهسالاری خراسان و انتصاب ابوالعباس تاش به جای او؛ لشکرکشی ابوبفراخان ایلک خانی به ماوراءالنهر و تصرف سمرقند و بخارا و متواری شدن نوح؛ بازگشت نوح به بخارا بعد از خروج بفرخان از آن شهر؛ فراخواندن شاعر برجسته پارسی‌گو دقیقی به دربار بخارا و درخواست برای به نظم کشیدن شاهنامه.
۸ ۳۸۷-۳۸۹ق	منصور بن نوح	لشکرکشی محمود غزنوی به خراسان؛ کور و نابینا شدن امیر توسط فرماندهان سپاه.
۹ ۳۸۹-۳۹۰ق	عبدالملک بن نوح	تشدید ضعف و استیصال سامانیان؛ تصرف خراسان توسط محمود غزنوی؛ تسخیر بخارا به دست ایلک خان و دستگیری عبدالملک و انقراض سلسله سامانیان؛ جنگ و گریزهای بی‌سرانجام اسماعیل بن نوح معروف به منتصر در خراسان و ماوراءالنهر برای احیای حاکمیت و قدرت سامانیان (۳۹۰ - ۳۹۵ق).

آل‌زیار - زیاریان - (۳۱۶ - ۴۸۶ق/ ۳۰۷ - ۴۷۲ش)

آغاز حکومت	فرمانروا	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
۱	مرداویج بن زیار	تسلط مرداویج بر طبرستان و گرگان؛ گسترش قلمرو مرداویج به نواحی مرکزی، غربی و جنوبی ایران؛ انتخاب اصفهان به عنوان مرکز حکومت؛ فرمانبری ظاهری مرداویج از خلافت عباسیان؛ برگزاری باشکوه جشن باستانی سده در اصفهان؛ قتل به دست غلامان ترک.
۲	ظهیرالدوله وشمگیر بن زیار	محدود شدن قلمرو زیاریان به گرگان و قسمتی از مازندران؛ اظهار وفاداری و فرمانبری از سامانیان؛ رویارویی بی‌نتیجه با آل‌بویه و دست به دست شدن گرگان میان آنها.
۳	بیستون بن وشمگیر	رقابت و درگیری با برادرش، قابوس برای رسیدن به جانشینی پدر.
۴	شمس‌المعالی قابوس بن وشمگیر	دشمنی و جنگ با آل‌بویه به سبب پناه دادن به فخرالدوله دیلمی؛ شکست سنگین از آل‌بویه و پناه بردن به قلمرو سامانیان در خراسان؛ بازگشت به گرگان و به دست گرفتن حکومت پس از ۱۸ سال؛ گسترش قلمرو زیاریان به مناطق غربی طبرستان و تصرف برخی قلعه‌های قومس؛ پشتیبانی و تشویق هنرمندان، ادیبان و دانشمندان؛ خطاطی و سرودن اشعاری به فارسی و عربی؛ ساخت برج (گنبد) قابوس.
۵	فلک‌المعالی منوچهر بن قابوس	پذیرش تابعیت غزنویان؛ ازدواج با دختر سلطان محمود غزنوی.
۶	انوشیروان بن منوچهر	قبول تابعیت غزنویان و سپس سلجوقیان.
۷	عنصر‌المعالی کیکاووس (نوه قابوس)	پذیرش پرداخت خراج به سلجوقیان، امیری ادیب و هنرپرور و مؤلف کتاب قابوس‌نامه در قالب پندنامه (اندرزنامه) و در باب آداب اجتماعی، تربیت فرزند و رسوم مملکت‌داری برای پسرش گیلانشاه؛
۸	گیلانشاه بن کیکاووس	حکومت تحت تابعیت سلجوقیان.

نمودار امیران سلسله آل بویه

نسب نامه بویهیان

فعالیت بحث و گفت‌وگوی صفحه ۸۹

سرزمین‌های شمال شرق ایران به محوریت ولایت خراسان بزرگ، اهمیت و جایگاه برجسته‌ای در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران و حتی فراتر از آن، سرتاسر قلمرو خلافت‌های اموی و عباسی در سده‌های نخست هجری قمری دارد. بدون توجه به چنین اهمیت و جایگاهی، بررسی و تحلیل روند شکل‌گیری نخستین سلسله‌های مسلمان ایرانی که اتفاقاً از خراسان برخاستند، امری ناقص و دشوار خواهد بود. برای جلوگیری از کج‌فهمی دانش‌آموزان و مهیا کردن کلاس جهت شروع گفت‌وگو، توضیح دهید که خراسان بزرگ در سده‌های نخست هجری، ولایتی پهناور و آباد بوده که علاوه بر استان‌های خراسان‌های امروزی و بخش‌هایی از استان‌های سمنان و گلستان کنونی، قسمتی‌هایی از کشورهای ترکمنستان، تاجیکستان و افغانستان امروزی را دربرمی‌گرفت.

با عطف توجه فراگیران به مطالبی که در درس‌های ۵، ۶، ۷ و ۸ درباره رویدادها و تحولات خراسان خوانده‌اند، مباحثه کلاسی را مدیریت کنید. مهم‌ترین رویدادها و تحولات خراسان در سده‌های نخست هجری که انتظار می‌رود دانش‌آموزان بر پایه راهنمایی دبیر و پیش‌آموخته‌های خود یادآوری و بیان کنند، عبارت‌اند از: این ولایت در سده اول هجری به عنوان دارالمرز، کانون گردآمدن سپاهیان مسلمان و داوطلبان جهاد (مطوعه) برای گسترش اسلام در سرزمین‌های فرارود (ماوراءالنهر) محسوب می‌شد. مهاجرت گسترده قبایل عرب به این ولایت در عصر اموی دلالت بر جایگاه و اهمیت سیاسی، نظامی و اقتصادی برجسته آن ولایت دارد. خراسان پایگاهی مهم برای جنبش عباسیان شد و سپاه‌جامگان به رهبری ابومسلم از خراسان برخاستند و با لشکرکشی به سوی عراق و شام به حاکمیت امویان پایان دادند و خلافت را به عباسیان سپردند. در اواخر سده سوم بار دیگر خراسان و خراسانیان نقش تعیین‌کننده‌ای در تحولات سیاسی خلافت عباسیان ایفا کردند. آنان در پشتیبانی از مأمون در برابر برادرش امین، از خراسان به بغداد لشکرکشی کردند و با برکناری و قتل امین، مأمون را بر سریر خلافت نشاندند. عزیمت مأمون به خراسان و دعوت او از حضرت امام رضا علیه السلام برای سفر به مرو (از شهرهای مهم خراسان و پایتخت مأمون در مدتی که در آن ولایت سکونت داشت) و پذیرش ولایتعهدی، از دیگر رویدادهای تاریخ خلافت عباسی است که اهمیت و جایگاه خاص خراسان را در قلمرو پهناور عباسیان که از رود سیحون تا تنگه جبل طارق گسترده بود، نشان می‌دهد؛ بنابراین، خراسان با چنین جایگاه و پیشینه‌ای، بستری برای شکل‌گیری جنبش‌های استقلال‌طلبی ایرانیان و تأسیس نخستین سلسله‌های ایرانی در دوره اسلامی شد.

فعالیت ۱

در سده‌های سوم، چهارم و پنجم هجری، سلسله‌های حکومتی متعددی در مناطق مختلف ایران سربرآوردند که تعدادی از آنان در جدول صفحه ۹۰ کتاب درسی به اختصار معرفی شده‌اند. بر مبنای همین جدول فعالیتی طراحی شده تا دانش‌آموزان از طریق ترسیم نمودار خط زمان، فرایند یادگیری خود را ارتقا بخشند. ستونی با عنوان رویدادهای مهم به این جدول اضافه کنید و از دانش‌آموزان بخواهید برای هر سلسله، یک یا چند رویداد مهم را شناسایی کنند و روی نمودار خط زمان نمایش دهند.

فعالیت «فکر کنیم و پاسخ دهیم» صفحه ۹۱

این فعالیت موضوع بسیار مهم و جذاب نسب‌سازی را برای تأمل و تفکر تاریخی فراگیران برگزیده است. در سده‌های سوم، چهارم و پنجم هجری و حتی پس از آن، ادعاهای گوناگونی می‌شود که نسب بسیاری از بنیان‌گذاران سلسله‌های مسلمان ایرانی و حتی غیرایرانی که بر ایران حکومت می‌کردند به شاهان، سرداران نامدار ایران باستان و یا پهلوانان اساطیری می‌رسد. واقعیت داشتن یا نداشتن این نسب‌سازی‌ها چندان اهمیتی ندارد و ناصواب بودن بسیاری از آنها آشکار است؛ اما آنچه در مطالعات تاریخی امروزه در خصوص این موضوع اهمیت دارد، نیازها و ضرورت‌های اجتماعی، فکری، فرهنگی و حتی سیاسی بود که باعث شد چنین نسب‌سازی‌هایی صورت بگیرد. اهمیت و معناداری این نسب‌سازی‌ها بدین خاطر است که دلالت بر نحوه انتقال ایران از عصر باستان به دوره اسلامی می‌کند و پیوندی وثیق با مسئله هویت‌سازی انسان و جامعه ایرانی در تاریخ دارد. در واقع ادعای نسب بردن از مشاهیر و اساطیر باستانی عمق دل‌بستگی و تعلق خاطر ایرانیان را به گذشته تاریخی‌شان نشان می‌دهد. مردمانی که با وجود پذیرش دین جدید (اسلام) و ورود به عصر تازه، در فرایند بازتعریف هویت فردی و جمعی خویش به هیچ وجه نمی‌خواستند با گذشته تاریخی خود وداع کنند. به عبارت دیگر این تمسک‌جویی به ناموران باستانی، کوششی برای حفظ میراث فرهنگی ایران کهن به شمار می‌رود و اقداماتی از این دست، عاملی مهم در تداوم تاریخی فرهنگ و هویت ایرانی محسوب می‌شود.

فعالیت ۲ و ۳

منطق و هدف فعالیت: مناسبات سیاسی، نظامی و مذهبی حکومت‌های ایرانی با خلافت عباسی از جمله موضوعات کلیدی‌ای است که بر سیر تحولات تاریخ ایران در قرون نخستین هجری تأثیری بسزا داشت. سلسله‌های حکومتی که در سده‌های سوم، چهارم و پنجم هجری در گوشه و کنار ایران سربرآوردند، روابطی متفاوت با خلفای عباسی داشتند. در این میان روابط سلسله صفاریان و مخصوصاً مؤسس آن یعقوب لیث با خلافت عباسی فراز و نشیب بسیاری را طی کرد. این فعالیت با استفاده از شواهد و مدارکی که از دو منبع تاریخی اخذ شده، موقعیت‌هایی فراهم آورده که دانش‌آموزان درباره دلایل و عوامل مؤثر بر روابط خصومت‌آمیز یعقوب لیث و خلیفه عباسی استنباط و تحلیلی انجام دهند.

فعالیت «فکر کنیم و پاسخ دهیم» صفحه ۹۳

این فعالیت، مکمل فعالیت «فکر کنیم و پاسخ دهیم» صفحه ۷۰ کتاب درسی است. دانش‌آموزان را راهنمایی و کمک کنید که موقعیت خلافت عباسیان را فراتر از مناسبات سیاسی – نظامی ارزیابی کنند و جایگاه آن را نزد توده‌های مسلمان سنی مذهب که به نوعی خلفا را به منبعی برای مشروعیت بخشیدن به امیران و فرمانروایان صاحب قدرت سیاسی تبدیل کرده بود، به خوبی بشناسند.

منطق و فلسفه طراحی درس

در دوران زمامداری سلسله‌های غزنویان (۳۵۱-۵۸۳ق)، سلجوقیان (۴۲۹-۵۹۰ق) و خوارزمشاهیان (۴۹۱-۶۲۸ق)، ایران فراز و فرودهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسیاری را تجربه کرد و شاهد تداوم و تغییرات چشمگیری بود. قبض و بسط مرزهای سیاسی، جنگ‌های داخلی و خارجی، روابط پرتلاطم سلاطین سلسله‌های مذکور با خلافت عباسیان، مهاجرت قبایل و طوایف صحراگرد تُرک به سرزمین‌های ایرانی، تشدید اختلاف‌های فرقه‌ای و مذهبی، گسترش نظام دیوان‌سالاری، توسعه زبان و ادب فارسی، رونق شهرنشینی و تجارت، پیشرفت هنر و معماری، تأسیس مدارس نظامیه و رونق علوم دینی، افول برخی از رشته‌های علمی مانند فلسفه و هجوم دهشتناک مغولان به ایران، از مهم‌ترین رخدادها و تحولات دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان به شمار می‌روند. هر کدام از این مباحث این ظرفیت را دارند که موقعیتی مناسب برای یادگیری و تفکر تاریخی در قالب‌های جست‌وجوگری، جمع‌آوری اطلاعات، پردازش و تحلیل اطلاعات ایجاد کنند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

– دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، علل، آثار و پیامدهای مهم‌ترین تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران را در دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان شناسایی و تحلیل خواهند کرد.

■ هدف‌های جزئی

– شناسایی و تحلیل زمینه‌ها، علل و عوامل شکل‌گیری حکومت‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی
– بررسی و ارزیابی روابط حکومت‌های مذکور با خلافت عباسی و درک آثار سیاسی، مذهبی و اجتماعی
این روابط

– شناخت اهمیت و نقش نظام اداری و دیوان‌سالاران ایرانی در ادارهٔ امور و رونق و شکوفایی اقتصادی
و فرهنگی حکومت‌های غزنوی و سلجوقی

- تجزیه و تحلیل دلایل و نتایج رشد شهرنشینی و تجارت در دورهٔ سلجوقیان
- شناخت ترکیب اجتماعی و مذهبی شهرها و روستاها در دورهٔ سلجوقیان
- درک و فهم علل، آثار و نتایج گسترش زبان و ادب فارسی در عصر غزنویان و سلجوقیان
- شناخت و تحلیل علل و آثار رونق و شکوفایی هنر و معماری در دورهٔ سلجوقیان
- استفاده از نمودار خط زمان برای ارائهٔ رویدادهای مهم دوران سلسله‌های مذکور

■ انتظارات عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی :
– دلایل و عوامل سیاسی و اجتماعی شکل‌گیری نظام‌های سلطنتی (حکومت‌های غزنوی، سلجوقی و
خوارزمشاهی) را شرح دهند.

– رابطهٔ خلیفه و سلطان و تأثیر آن را بر تحولات سیاسی و مذهبی ایران در دوران حکومت‌های غزنوی،
سلجوقی و خوارزمشاهی بیان کنند.

– اهمیت و نقش دیوان‌سالاری و دیوان‌سالاران برجسته را در ادارهٔ امور کشور و رونق اقتصادی و
فرهنگی توضیح دهند.

– نقش حکومت سلجوقیان را در اشاعهٔ زبان و ادب فارسی به همراه آثار و نتایج آن تحلیل کنند.
– رویدادهای مهم دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی را استخراج کنند و روی نمودار خط زمان
نمایش دهند.

– دلایل رشد شهر و شهرنشینی را در عصر سلجوقی توضیح دهند.

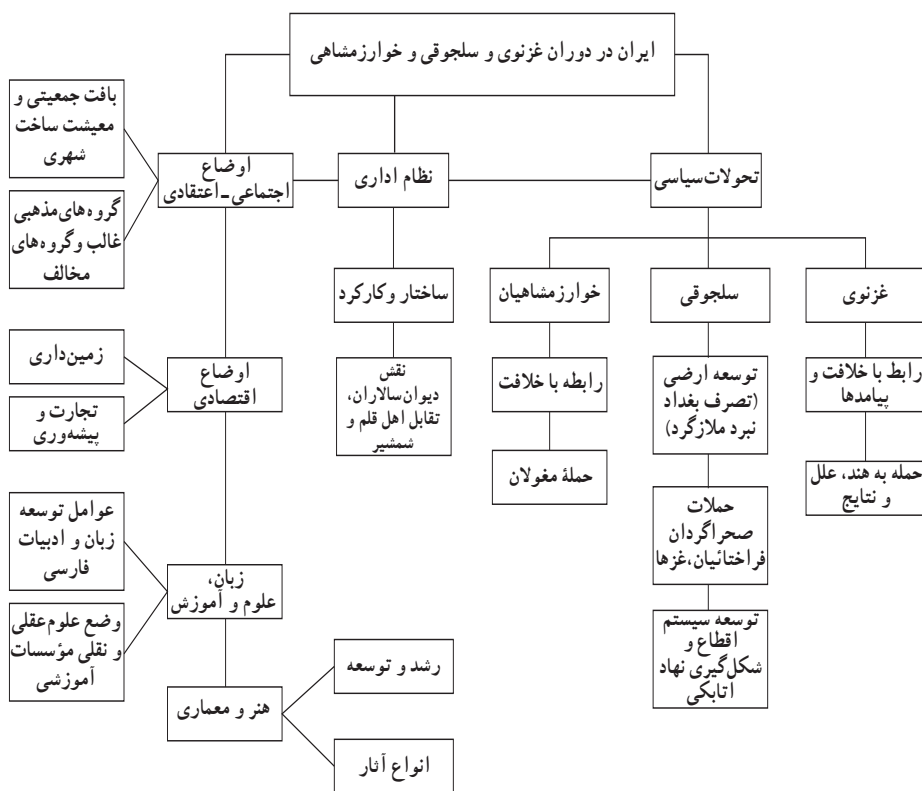
– عوامل مؤثر بر رونق تجارت را در دورهٔ سلجوقی شرح دهند.

– دلایل گسترش زبان و ادب فارسی را در دوران غزنویان و سلجوقیان بیان کنند.

– با راهنمایی دبیر و با رجوع به تاریخ‌های محلی دربارهٔ تاریخ شهر و یا استان محل زندگی خود در دوران
غزنویان و سلجوقیان پژوهش کنند و گزارش علمی آن را در کلاس ارائه دهند.

– پاوربینتی از آثار و بناهای تاریخی عصر سلجوقی که ویژگی‌های شاخص معماری آن دوره را نشان
دهد، تهیه نمایند.

جدول رویدادهای مهم ایران در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی
غزنویان (۳۵۱-۵۸۳ق/۳۴۱-۵۶۶ش)

زمان حکومت	فرمانروا	اقدامها و رویدادهای مهم
۱	البتگین	تسلط بر غزنه و تأسیس حکومت محلی پس از برکناری از سبکسالاری خراسان توسط منصور بن نوح، امیر سامانی؛ اداره غزنه پس از مرگ البتگین توسط اسحاق، پسر او و غلام سردارانش - بلکانگین و بیری نگین - (۳۵۲-۳۶۶ق).
۲	سبکتگین	داماد و جانشین البتگین؛ توسعه قلمرو حکومت غزنه در سمت جنوب و سرحدات هند (تسخیر بُست و قصدار و بخشی از سند)؛ کمک به منصور بن نوح، امیر سامانی در فرونشاندن سرکشی امرای عصبیان گر (فایق و ابوعلی سیمجور)، الحاق بلخ و بامیان به حکومت غزنه و انتصاب پسرش محمود از سوی امیر منصور سامانی به سبکسالاری و حکومت خراسان (۳۸۴ق)؛ اطاعت ظاهری و اسمی از سامانیان.
۳۸۷-۳۸۹ق	اسماعیل	پسر و جانشین سبکتگین در غزنه؛ مخالفت و معارضه محمود، پسر بزرگ سبکتگین با حکومت اسماعیل در غزنه.
۳	محمود	کنار زدن برادرش اسماعیل و به دست گرفتن قدرت در غزنه (۳۸۸ق)؛ سقوط حکومت سامانیان و الحاق خراسان به حکومت غزنه و استقلال کامل غزنویان؛ تأیید حکومت محمود غزنوی توسط قارد، خلیفه عباسی (۳۸۹ق)؛ صلح با ایلک نصر، فرمانروای ماوراءالنهر و تعیین رود جیحون به عنوان مرز طرفین؛ حمله ایلک‌خانیان (ایلک نصر) به خراسان؛ شکست سنگین ایلک نصر از محمود غزنوی در جنگ کتر در نزدیکی بلخ و رفع خطر ایلک‌خانیان از خراسان (۳۹۸ق)؛ تصرف سیستان و برکناری و قتل خلف بن احمد، امیر صفاری آن دیار (۳۹۹ق)؛ تسخیر خوارزم و برانداختن حکومت محلی مأمونیان - خوارزمشاهیان (۳۹۲-۴۰۸ق)؛ لشکرکشی بیایی به هندوستان به بهانه جهاد با کفار و غارت معابد هندوها (۳۹۲-۴۱۶ق)؛ فتح ری و خارج کردن این شهر از اختیار آل‌بویه، سوزاندن بسیاری از کتاب‌های موجود در کتابخانه‌ها و کشتن شمار زیادی از ساکنان آن شهر به بهانه بددینی و قرمطی‌گری؛ تسخیر قزوین، ساوه و زنجان؛ اظهار اطاعت علاءالدوله کاکویه، حاکم اصفهان، نسبت به غزنویان؛ حمله مسعود، پسر محمود غزنوی، به اصفهان و خارج کردن آن دیار از اختیار علاءالدوله؛ نقل دیوان از عربی به فارسی در زمان وزارت ابوالفضل اسفراینی؛ تعصب مذهبی شدید محمود غزنوی در حمایت از مذهب حنفی و ناشکیبایی و ستیز با شیعیان.
۴	محمد	پسر و محمود غزنوی؛ تصدی جانشینی پدر بر اساس وصیت او؛ ادعای مسعود، پسر دیگر محمود برای جانشینی پدر؛ بروز اختلاف و دودستگی میان درباریان؛ دستگیری و زندانی شدن محمد توسط جمعی از سرداران و بزرگان دربار غزنوی و پیوستن آنان به مسعود.
۵	مسعود	آزادی احمد بن حسن میمندی از زندان و سپردن وزارت به او؛ به دارآویختن ابوعلی حسنک میکالی وزیر به اتهام قرمطی و در اصل به دلیل حمایت او از جانشینی محمد؛ تسخیر ولایت مکران (۴۲۲ق)؛ لشکرکشی به کرمان و سپس فارس و شکست در مقابل آل‌بویه؛ خارج کردن ری و همدان از اختیار علاءالدوله کاکویه؛ قبول عذرخواهی کاکویه و موافقت با حکومت او بر اصفهان به شرط پرداخت خراج سالانه؛ فراری دادن کاکویه از اصفهان به دلیل نبرداختن خراج؛ نبردهای بی‌حاصل در گرگان و طبرستان؛ لشکرکشی به هندوستان و سرکوب عصبیان عامل غزنویان در آن دیار در دو نوبت (۴۲۴ق و ۴۲۶ق)؛ لشکرکشی به هندوستان به بهانه جهاد و کسب غنایم بسیار (۴۲۸ - ۴۲۹ق)؛ شکست سپاه غزنوی از ترکمانان سلجوقی (۴۲۶ق)؛ سپردن سه ولایت نساء، ابیورد و فراوه به سلجوقیان پس از عذر خواستن آنان و شفاعت وزیر خواجه احمد عبدالصمد؛ دست یافتن سلجوقیان به بخش وسیعی از خراسان با خیانت شبانسی، حاجب بزرگ (۴۲۹ق)؛ ورود ظفر سلجوقی به نیشابور (۴۲۹ق)؛ نافرمانی در ماوراءالنهر و خوارزم؛ شکست سنگین سلطان مسعود از سلجوقیان در جنگ دندانتان (۴۳۰ق) و محدود شدن حاکمیت غزنویان به شرق ایران (افغانستان کنونی و بخشی از هندوستان)؛ دستگیری و قتل مسعود توسط شماری از غلامان و به سلطنت برداشتن مجدد برادرش محمد (۴۳۲ق)؛ پیروی مودود، پسر مسعود بر عموش محمد و به دست گرفتن قدرت در غزنه (۴۳۲ق).

حکومت محلی در غزنه
حکومت مستقل و فراگیر (نواحی شرقی و مرکزی فلات ایران و قسمتی از غرب و مرکز هندوستان)

پسر مسعود؛ نبرد با سلجوقیان برای بازپس‌گیری خراسان و شکست از آنان؛ سرکوب نافرمانی راجه‌ها در هندوستان.	مودود	حکومت مستقل بر غزنه (افغانستان کنونی) و بخش وسیعی از هندوستان	۴۳۲-۴۴۱ق	۶	
پسر مودود؛ مجموعاً دو ماه با مشارکت عمویش علی بن مسعود	مسعود دوم		۴۴۱ق	۷	
پسر مسعود اول؛	علی		۴۴۱ق	۸	
پسر سلطان محمود؛ تصرف غزنه و دست یافتن به تاج و تخت غزنویان؛ شورش غلام حاجبی به نام طغرل، معروف به طغرل کافر بر عبدالرشید و دستگیری و قتل او.	عبدالرشید		۴۴۱-۴۴۴ق	۹	
پسر مسعود اول؛ قتل طغرل کافر توسط یکی از غلامان و به سلطنت رسیدن فرخزاد؛ پیروزی و سپس شکست در جنگ با سلجوقیان برای باز پس‌گرفتن خراسان؛ صلح با سلجوقیان.	فرخزاد		۴۴۴-۴۵۱ق	۱۰	
پسر مسعود اول؛ پادشاهی عاقل و دین‌دار؛ صلح نسبتاً پایدار با سلجوقیان؛ برقراری پیوند خویشاوندی با سلجوقیان (ازدواج دختر سلطان ابراهیم با یکی از پسران آل‌ارسلان سلجوقی و بعدها ازدواج دختر ملکشاه سلجوقی با مسعود، یکی از پسران سلطان ابراهیم)؛ لشکرکشی‌های جهادی محمود پسر ابراهیم و حاکم هند در آن دیار؛ مدح و مصاحبت سلطان ابراهیم توسط مسعود سعد سلمان، شاعر برجسته فارسی‌گو.	ابراهیم		۴۵۱-۴۹۲ق	۱۱	
پسر ابراهیم؛ ادامه فتوحات در سرزمین هند.	مسعود سوم		۴۹۲-۵۰۹ق	۱۲	
پسر مسعود سوم؛ منازعه با برادران مدعی قدرت؛ دخالت حکومت سلجوقی در منازعه شاهزادگان غزنوی، به قدرت رسیدن بهرامشاه با حمایت سلطان سنجر سلجوقی در غزنه و کشته شدن ارسلان شاه.	ارسلان‌شاه		۵۰۹-۵۱۱ق	۱۴	
پسر مسعود سوم؛ دست‌نشانده و خراج‌گزار سلجوقیان در غزنه؛ تداوم جنگ‌های جهادی در هندوستان؛ تلاش ناموفق بهرامشاه برای خارج شدن از سلطه و خراج‌گزاری سلطان سنجر؛ قدرت یافتن غوریان و تسلط چندباره آنان بر غزنه و فراری دادن بهرامشاه به هندوستان.	بهرامشاه		خراج‌گزار سلجوقیان	۵۱۱-۵۴۸ یا ۵۵۲ق	۱۵
پسر بهرامشاه؛ تسخیر غزنین توسط غزان و محدود شدن قلمرو غزنویان به هندوستان.	خسروشاه			۵۴۸ یا ۵۵۲-۵۵۵ق	۱۶
پسر خسروشاه؛ به تخت نشستن بعد از مرگ پدر در لاهور؛ پیروزی غوریان بر غزنه و خارج کردن این ولایت از اختیار غزان؛ تسلط حکومت غوریان بر قلمرو غزنویان در هندوستان و به پایان رسیدن حکومت آنان (۵۸۳ق)؛ مرگ خسروملک در زندان غوریان (۵۹۸ق).	خسروملک	حکومت بر هند	۵۵۵-۵۸۳ق	۱۷	

سلجوقیان (۴۲۹ - ۵۹۰ ق/۴۱۷-۵۷۳ ش)

زمان حکومت	قلمرو	سلطان	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
۴۲۹ - ۴۵۵ ق	عراق (سلاجقه بزرگ)	طغرل بیک	ورود سلجوقیان به نیشابور و سلطان خواندن طغرل بیک (۴۲۹ ق)؛ تسلط سلجوقیان بر خراسان پس از پیروزی بر غزنویان در نبرد دندانقان (۴۳۱ ق)؛ ضمیمه شدن بلخ، خوارزم، گرگان و طبرستان به قلمرو سلجوقیان؛ تسلط بر ری، همدان، اصفهان و آذربایجان (۴۳۳-۴۳۷ ق)؛ ورود طغرل به بغداد و خوانده شدن خطبه به نام او به عنوان سلطان در این شهر و پایان یافتن تسلط آل بویه بر خلافت عباسی (۴۴۷ ق)؛ قیام ارسلان بسامیری در بغداد و خواندن خطبه به نام خلیفه فاطمی در آن شهر (۴۵۱ ق)؛ شکست و قتل بسامیری؛ شکل‌گیری تشکیلات دیوانی حکومت سلجوقی تحت وزارت عمیدالملک کُندری حنفی‌مذهب.
۴۵۵ - ۴۶۵ ق		آلپ ارسلان	گسترش قلمرو سلجوقیان در شرق و غرب؛ پیروزی بزرگ سلجوقیان بر امپراتوری روم شرقی در جنگ ملازگرد (۴۶۳ ق) و گشوده شدن دروازه‌های آسیای صغیر به روی مهاجمان ترک؛ توسعه و تقویت نظام دیوان‌سالاری با وزارت خواجه نظام‌الملک توسی شافعی‌مذهب؛ تأسیس مدارس نظامیه توسط خواجه؛ سخت‌گیری بر شیعیان؛ تقسیم قلمرو سلجوقیان میان فرزندان آلپ ارسلان.
۴۶۵ - ۴۸۵ ق		ملکشاه	سرکوب عصبیان فاورد عمومی ملکشاه؛ گسترش قلمرو سلجوقیان در شرق تا رود سیحون و در غرب تا دریای مدیترانه؛ افزایش نفوذ و قدرت خواجه‌نظام‌الملک وزیر؛ گسترش دامنه دعوت اسماعیلیان نزاری به رهبری حسن صباح در ایران به مرکزیت قلعه الموت؛ رونق تجارت، عمران و آبادانی در قلمرو سلجوقی به ویژه شهر اصفهان با احداث بناهای باشکوه؛ اصلاح تقویم (تقویم جلالی) و بستن زیجی در اصفهان با همت خواجه‌نظام‌الملک و با مشارکت علمی خیام؛ گسترش فعالیت فداییان اسماعیلی در ترور شخصیت‌های مخالف؛ قتل خواجه‌نظام‌الملک به دست فداییان اسماعیلی.
۴۸۵ - ۴۸۷ ق		محمود بن ملکشاه	تلاش ترکان خاتون، همسر ملکشاه، برای به تخت نشاندن پسرش محمود و درگیری با برکیارق دیگر پسر ملکشاه و مدعی اصلی جانشینی؛ تکاپوی خاندان سلجوقی حاکم بر کرمان، روم و شام برای استقلال از سلاجقه بزرگ.
۴۸۷ - ۴۹۸ ق		برکیارق	پیروزی بر برادرش محمود و به تخت نشستن به عنوان سلطان بزرگ سلجوقی؛ سرکوب شورش تنش بن آلپ ارسلان؛ رنجیدن پسران خواجه نظام‌الملک از برکیارق و پیوستن آنان به محمد، برادر و رقیب برکیارق؛ ستیز و سپس مصالحه برکیارق با برادرش محمد بر سر قدرت؛ برکیارق اگرچه به طور رسمی جانشین ملکشاه و آلپ ارسلان بود، اما فقط بر مناطق جبال، اصفهان و عراق عرب مستقیماً فرمان می‌راند و سایر نواحی مستقل بودند و فقط به طور ظاهری و اسمی از سلطان اطاعت می‌کردند و در حقیقت مستقل بودند.
۴۹۸ ق		ملکشاه دوم	سلطنت یافتن ملکشاه دوم پسر ۴ ساله برکیارق بعد از مرگ پدر و پرنکاری توسط عمویش محمد.
۴۹۸ - ۵۱۱ ق		محمد بن ملکشاه	انتصاب برادرش سنجر به حکومت خراسان؛ تلاش برای قلع و قمع اسماعیلیان؛ تسخیر قلعه شاهدز اصفهان و از بین بردن سکنه اسماعیلی آن، محاصره قلعه الموت.
۵۱۱ - ۵۵۲ ق		سنجر بن ملکشاه	پذیرفتن سلطنت برادرزاده‌اش محمود و سلطان نامیدن خود (آخرین سلطان سلجوقی از دسته سلاجقه بزرگ)؛ شکست غوریان و تصرف سمرقند، سیستان، غزنه و خوارزم؛ شکست از قراختایان در جنگ قطوان؛ شکست از ترکان غز و اسارت سه ساله.

سپردن حکومت عراق عرب و عجم به محمود از طرف سنجر؛ درگیری با مسترشد، خلیفه عباسی و تصرف بغداد، صلح با خلیفه.	محمود بن محمد	۵۲۵-۵۱۱ق	۹
درگیری با عمویش طغرل بن محمد بر سر قدرت.	داود بن محمود	۵۲۶-۵۲۵ق	۱۰
دخالت و حمایت سنجر برای به قدرت رسیدن طغرل و دفع برادرانش.	طغرل بن محمد	۵۲۹-۵۲۶ق	۱۱
اختلاف و درگیری با مسترشد، خلیفه عباسی؛ اسارت خلیفه؛ قتل خلیفه توسط فداییان اسماعیلی هنگام اسارت؛ نبرد بی‌سرانجام با اسماعیلیه برای تسخیر یکی از قلعه‌های آنان در حوالی قزوین.	مسعود بن محمد	۵۲۹-۵۴۷ق	۱۲
	ملکنشاه بن محمود	۵۴۸-۵۴۷ق	۱۳
اختلاف و درگیری میان شاهزادگان سلجوقی در عراق عرب و عجم و آذربایجان.	محمد بن محمود	۵۴۸-۵۵۵ق	۱۴
تشدید اختلافات و درگیری داخلی سلجوقیان	سلیمان بن محمد	۵۵۶-۵۵۵ق	۱۵
سرکوب امرای عصیانگر؛ تخریب قلاع اسماعیلیان و شهرت یافتن به ارسالن قلعه گنسا.	ارسلان‌شاه بن طغرل	۵۵۶-۵۷۱ق	۱۶
شکست و کشته شدن در جنگ با نکش خوارزمشاه و انقراض حکومت سلجوقیان ایران و عراق.	طغرل بن ارسلان شاه	۵۷۱-۵۹۰ق	۱۷

اسماعیلیان نزاری^۱ ایران - دوره الموت (۴۸۳-۶۵۴ق/ ۴۶۹-۶۳۵ش)

زمان حکومت	فرمانروا	اقدامها و رویدادهای مهم
۴۸۳-۵۱۸ق	حسن صباح	نفوذ و تسلط حسن صباح به عنوان نماینده و داعی فاطمیان بر قلعه الموت و تبدیل آن به مرکز هدایت دعوت اسماعیلی در سرتاسر ایران (۴۸۳ق) توسعه استحکامات قلعه الموت؛ گسترش دامنه دعوت اسماعیلیان به منطقه قهستان در شرق ایران و تسلط بر شهرهای قاتن، طیس و تون؛ تصرف قلعه ارجان در خوزستان توسط بیروان حسن صباح؛ آغاز حملات سلجوقیان به قلعه‌های اسماعیلیان از جمله قلعه الموت (۴۸۵ق)؛ قتل خواجه نظام‌الملک، وزیر بزرگ سلجوقیان، به دست فداییان اسماعیلی (۴۸۵ق)؛ مرگ مستنصر، خلیفه فاطمی مصر و نپذیرفتن امامت و خلافت مستعلی، پسر او توسط حسن صباح و دعوت به امامت نزار، پسر ارشد مستنصر (۴۸۷ق)؛ شناخته شدن حسن صباح به عنوان «حجت امام» ^۲ و شروع دوره «متر»؛ گسترش دامنه دعوت نزاریان در ایران پس از مرگ خواجه نظام‌الملک و ملک‌نشا سلجوقی و بروز اختلافات داخلی سلجوقیان؛ تسلط بیروان حسن صباح بر قلعه‌های مهم گردگوه در دامغان، لمسر یا (لمبسر و لبیسر) در مغرب الموت، شاهدز و خان‌لنجان در اصفهان (۴۸۹-۴۹۵ق)؛ تسخیر قلعه شاهدز توسط سلجوقیان با وجود مقاومت شدید احمد بن عبدالملک عطاش رئیس قلعه (۵۰۰ق)؛ لشکرکشی گسترده حکومت سلجوقی علیه قلعه‌ها و مراکز تحت اختیار نزاریان (۵۰۳-۵۱۱ق)؛ تأسیس کتابخانه و دارالعلم در قلمرو اسماعیلیان از جمله ایجاد کتابخانه بزرگی در الموت؛ منسوب بودن آثاری در معارف اسماعیلیه به حسن صباح.
۵۱۸-۵۳۲ق	کیا بزرگ امید	حاکم قلعه لمسر در زمان حسن صباح؛ داعی و حجت امام مستور اسماعیلی؛ مقاومت اسماعیلیان در برابر لشکرکشی سلطان سنجر و سلطان محمود سلجوقی به قلعه‌های اسماعیلیان؛ حمله اسماعیلیان به قزوین و کشتن حدود ۴۰۰ تن از ساکنان آنجا به تلافی کشته شدن فرستادگان کیا بزرگ امید در اصفهان؛ گسترش فعالیت فداییان یا حشاشینون اسماعیلی؛ ترور معین‌الدین کاشی، وزیر سلطان سنجر، مسترشد بالله و راشد بالله، خلفای عباسی و امر، خلیفه فاطمی مصر توسط فداییان اسماعیلی.
۵۳۲-۵۵۷ق	محمد بن کیا بزرگ امید	حجت و داعی امام مستور اسماعیلی.
۵۵۸-۵۶۱ق	حسن بن محمد	اعلام آغاز دوره قیامت و فرا رسیدن آخرالزمان و برداشتن انجام تکالیف شرعی از پیروانش (۱۷ رمضان ۵۵۹)؛ اظهار اینکه حسن گرچه در ظاهر فرزند محمد بن کیا بزرگ امید است، اما به معنای روحانی کلمه، همان امام زمان و از اخلاف نزار بن مستنصر است؛ کشته شدن حسن به دست برادر همسرش (۵۶۱ق).
۵۶۱-۶۰۷ق	محمد بن حسن	ادامه دعوت قیامت و تنظیم و تدوین دقیق‌تر تعالیم مربوط به آن؛ ناخرسندی برخی از نزاریان از انزوای جامعه نزاری تحت تعالیم قیامت.
۶۰۷-۶۱۸ق	حسن بن محمد	معروف به جلال‌الدین حسن نومسلمان یا حسن سوم؛ نفی تعالیم دوره قیامت و الزام به اجرای دقیق شریعت اسلامی؛ اعزام سفیرانی به دربار خلافت عباسی، سلطان محمد خوارزمشاه و دیگر امیران مسلمان و ابراز برائت از تعالیم و آموزه‌های دوره قیامت؛ برقراری روابط دوستانه میان حسن و خلافت عباسی؛ مسلمان خوانده شدن حسن و پیروانش از سوی خلیفه عباسی؛ دعوت از علمای قزوین برای سفر به الموت و سوزاندن کتاب‌های الحادی؛ سفر مادر حسن به مکه و گرامی داشته شدن از سوی ناصر، خلیفه عباسی؛ اظهار فرمانبری حسن از چنگیزخان و امان یافتن.
۶۱۸-۶۵۳ق	علاء‌الدین محمد بن حسن	ادامه سیاست بدر در تبعیت از شریعت و روابط مسالمت‌آمیز با دیگر رهبران و امیران مسلمان؛ ناسازگاری ولیعهد و پسرش خورشاه با پدر؛ کشته شدن علاء‌الدین به دست یکی از خواصش به نام حسن مازندرانی.
۶۵۳-۶۵۴ق	رکن‌الدین خورشاه	لشکرکشی هولاکوخان مغول به ایران و تصمیم او به نابودی قلعه‌های اسماعیلیان؛ تسلیم شدن خورشاه به هولاکو و اعزام او به مغولستان (۶۵۴ق).

۱- نزاریان، شاخه‌ای از فرقه اسماعیلیه‌اند که در پی اختلاف نزار و مستعلی بر سر جانشینی پدرشان مستنصر، خلیفه فاطمی مصر (۴۲۷-۴۸۸ق)، امامت را حق نزار فرزند ارشد مستنصر که نص امامت و خلافت بر او قرار گرفته بود، دانستند و به همین دلیل به نزاریان مشهور شدند. مستعلی با پشتیبانی وزیر قدرتمند فاطمیان، افضل بن بدارالجمالی در قاهره به خلافت نشست.

۲- حجت در سلسله مراتب رهبران اسماعیلی به شخصی گفته می‌شد که بعد از امام قرار داشت.

۳- دوره ستر به دورانی از تاریخ اسماعیلیان گفته می‌شود که امام یا خلیفه از انظار عمومی پنهان و مخفی بود.

خوارزمشاهی (۴۷۰-۶۲۸ق/۴۵۶-۴۶۱ش)

زمان حکومت	فرمانروا	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
دورهٔ دست‌نشدگی سلجوقیان	۴۷۰-۴۹۰ق	انصباب غلامی ترک‌تبار به نام انوشنگین غرجه از سوی ملکشاه سلجوقی به حکومت خوارزم.
	۴۹۰-۵۲۱ق	انصباب قطب‌الدین محمد به حکومت خوارزم بعد از مرگ پدر (انوشنگین غرجه) به فرمان سلطان برکیارق؛ ملقب شدن قطب‌الدین به لقب خوارزمشاه؛ تأیید حکومت قطب‌الدین بر خوارزم از سوی سلطان سنجر.
دورهٔ استقلال	۵۲۱-۵۵۱ق	الحاق بخشی از ترکستان و دشت‌قیچاق به قلمرو خوارزمشاهی؛ سرپیچی از فرمان سلجوقیان (۵۳۰ق)؛ ناکامی در جنگ با سلطان سنجر.
	۵۵۱-۵۶۷ق	تصرف بخشی از خراسان در نتیجهٔ نزاع داخلی و ضعف سلجوقیان؛ لشکرکشی به ماوراءالنهر و تسخیر سمرقند و بخارا؛ شکست از گورخان قراختایی در ماوراءالنهر.
	۵۶۷-۵۹۶ق	پیروزی تکش بر برادرش، سلطان‌شاه محمود، ولیعهد ایل‌ارسلان پس از دوره‌ای اختلاف و درگیری؛ خارج کردن خراسان از تسلط سلجوقیان؛ نبرد با طغرل سوم، آخرین سلطان سلجوقی عراق و ایران و از میان برداشتن او (۵۹۰ق)؛ تسخیری و همدان؛ لشکرکشی به قلعه‌های اسماعیلیه.
	۵۹۶-۶۱۷ق	پسر تکش؛ پیروزی بر غوریان؛ تصرف ماوراءالنهر؛ پیروزی بر قراختایان؛ اختلاف و دشمنی با خلیفهٔ عباسی، الناصر لدین‌الله؛ بیعت با یکی از سادات حسینی به نام سید علاءالدین ترمذی به عنوان خلیفه؛ اقدام به لشکرکشی برای براندازی خلافت عباسی؛ انصراف از ادامهٔ لشکرکشی پس از تحمل تلفات شدید انسانی بر اثر سرما و برف در مسیر همدان به اسداباد؛ دستور قتل اعضای کاروان مغولی در شهر اتزار؛ هجوم مغولان به فرماندهی چنگیزخان به ایران؛ فرار از برابر مغولان و پناه بردن به جزیرهٔ آبسکون در دریای کاسپین (قزوین).
	۶۱۷-۶۲۸ق	پسر سلطان محمد؛ اتخاذ سیاست جنگ و گریز با مغولان؛ پیروزی بر سپاه مغول در جنگ پروان در نزدیکی غزنه؛ عزیمت به هندوستان؛ بازگشت به ایران و عزیمت به بغداد به هدف متحد شدن با خلافت عباسی در برابر مغولان؛ سیاست خصمانه و ستیزه‌جویانهٔ خلیفهٔ عباسی نسبت به خوارزمشاهیان؛ عزیمت جلال‌الدین خوارزمشاه به تبریز؛ تداوم جنگ و گریز با سپاهیان مغول در شمال‌غرب ایران؛ کشته شدن آخرین سلطان خوارزمشاهی به دست کردان در میافارقین و پایان یافتن حکومت خوارزمشاهیان (۶۲۸ق).

مرور فعالیت‌ها

فعالیت «فکر کنیم و پاسخ دهیم» صفحه ۱۰۱

با تأسیس حکومت غزنویان و سپس سلجوقیان، دگرگونی‌های بسیاری در ایران رخ داد و عصر جدید در تاریخ دوره اسلامی به وجود آمد. این فعالیت به منظور توجه دادن دانش‌آموزان به دوره جدید و آماده‌سازی کلاس برای شروع درس، طراحی شده است. در واقع این فعالیت، فراتر از نقش و عملکرد سیاسی - نظامی مؤسسان سلسله‌های غزنوی و سلجوقی، بر زمینه‌های اجتماعی و تاریخی‌ای که شرایط را برای شکل‌گیری این سلسله‌ها و گذار ایران به دوره جدید فراهم آورد، تأکید می‌ورزد. ورود فردی و جمعی ترکان به درون سرزمین‌های ایرانی و سایر مناطق جهان اسلام در هیئت اسیر جنگی و یا مهاجرت گسترده قبیله‌ای و طایفه‌ای، به تدریج زمینه را برای قدرت گرفتن این عناصر و تأسیس حکومت‌های جدید توسط آنها در این سرزمین‌ها مهیا کرد.

فعالیت ۱

جدول رویدادهای مهم سیاسی و نظامی دوره حکومت‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی را در اختیار دانش‌آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید در منزل، نمودار خط زمان این سلسله‌ها را ترسیم کنند.

فعالیت ۲

در تاریخ ایران اسلامی، خواجه نظام‌الملک توسی به عنوان نماد برجسته وزارت و نظام دیوان‌سالاری ایرانی شناخته می‌شود؛ بنابراین، توجه دادن فراگیران به شخصیت و عملکرد این وزیر نامی عصر سلجوقیان حائز اهمیت فوق‌العاده‌ای در آموزش تاریخ است. از دانش‌آموزان بخواهید شواهد و مدارک مأخوذ از دو منبع تاریخی درباره نظام‌الملک را بخوانند و به صورت گروهی به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهند.

فعالیت ۳

یکی از روش‌های یادگیری و آموزش تاریخ، مقایسه پدیده‌های تاریخی در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت است. در این فعالیت از دانش‌آموزان خواسته شده که پس از مطالعهٔ اختیارات و مسئولیت‌های دیوان‌های معروف عصر سلجوقی، بگویند هر یک از این اختیارات و مسئولیت‌ها امروزه بر عهدهٔ چه سازمان، نهاد یا وزارت‌خانه‌ای است؟ یادآوری می‌شود که فراگیران پیش از این در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی با اختیارات و وظایف نهادها و وزارتخانه‌های مختلف آشنا شده‌اند.

فعالیت ۴

نگرش دینی و سیاست مذهبی سلسله‌های مختلفی که در عصر اسلامی بر ایران فرمان می‌راندند، آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی متفاوت بر جای نهاده است. فرمانروایان سلسله‌های غزنویان و سلجوقیان سیاست مذهبی متفاوتی نسبت به زمامداران حکومت‌های پیش از خود و به طور مشخص امیران طاهری، سامانی و آل‌بویه داشتند. در این فعالیت از دانش‌آموزان خواسته شده که سیاست مذهبی سلجوقیان را با سیاست مذهبی آل‌بویه مقایسه و پیامدهای متفاوت اجتماعی، فرهنگی و علمی هر کدام از این سیاست‌ها را بیان کنند. پاسخگویی مناسب به این فعالیت نیازمند فهم عمیق مطالب درس‌های ۹ و ۱۰ به خصوص مباحث مربوط به دین، علم، فرهنگ و هنر در دوران آل‌بویه و سلجوقیان است.

حکومت، جامعه و اقتصاد در عصر مغول – تیموری

منطق و فلسفه طراحی درس

تاریخ طولانی و پرفراز و نشیب ایران آکنده از رویدادهای تلخ و شیرین است. تاخت و تازهای دهشتناک صحراگردان مغول به فرماندهی چنگیزخان و جانشینانش (۶۱۶-۶۵۶ق) و یورش ویرانگر تیمور گورکانی (۷۷۱-۸۰۷ق) به ایران از جمله اتفاق‌های تلخ و فاجعه‌آمیزی بود که نیاکان ما متحمل شدند و از سر گذراندند. این هجوم‌ها که با قتل عام وسیع و تخریب و ویرانی گسترده همراه بود، آثار و نتایج گسترده‌ای بر ابعاد مختلف زندگی ایرانیان از جمله سیاست (حکومت)، جامعه و اقتصاد گذاشت و منجر به تغییر و تحولاتی شگرف شد. از منظر آموزشی رویدادهای مذکور و پیامدهای آن، این قابلیت را دارند که بتوان پیرامون آن فرصت‌های یادگیری متنوعی ایجاد کرد و دانش‌آموزان را به جست‌وجوگری، گردآوری، بررسی و تحلیل شواهد و مدارک درباره علل این یورش‌ها، دلایل غلبه صحراگردان بدوی بر یک‌جانشینان متمدن، تأثیر اختلاف و تفرقه موجود در ایران و جهان اسلام بر شکست آنان در مقابل مهاجمان و نیز آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این یورش‌ها تشویق و ترغیب کرد. مهم‌تر از آن، می‌توان این پرسش را طرح کرد که نیاکان ما چگونه توانستند از بی‌این هجوم‌های ویران‌کننده و خانمان‌سوز، کمر راست کنند؟ و از فرزندان و نوادگان چنگیز و تیمور، زمامدارانی مانند ایلخان غازان، شاهرخ و بایسنقر تیموری بسازند که نه تنها شهرها و روستاها را ویران و ساکنانشان را قتل‌عام نمی‌کردند، بلکه برای عمران و آبادانی و بازسازی ویرانی‌های پدر و جد خویش و توسعه علم، فرهنگ و هنر، اصلاحات و اقداماتی سازنده‌ای انجام دادند؟

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

– دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، علل، آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی هجوم مغول و تیمور و فراز و فرود حکومت‌های ایلخانان و تیموریان را شناسایی و تجزیه و تحلیل کنند.

■ هدف‌های جزئی

– شناخت آثار و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی هجوم مغول و تیمور به ایران
– ارزیابی و مقایسه دوره نامسلمانی و دوره مسلمانی مغولان در ایران از جهات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی

– آشنایی و تحلیل وضعیت اجتماعی (گروه‌ها و قشربندی اجتماعی، حقوق و قوانین) و تغییرات آن در دوران ایلخانان و تیموریان

– بیان وضعیت شهر و شهرنشینی و دگرگونی آن در عصر ایلخانان و تیموریان
– توصیف و تحلیل اوضاع اقتصادی (تغییر و تحولات کشاورزی، تجارت و نظام مالیاتی) ایران در عصر مغول – تیموری

– درک و فهم عوامل و دلایل رونق تجارت و پیامدهای آن در زمان ایلخانان و تیموریان

■ انتظارات عملکردی

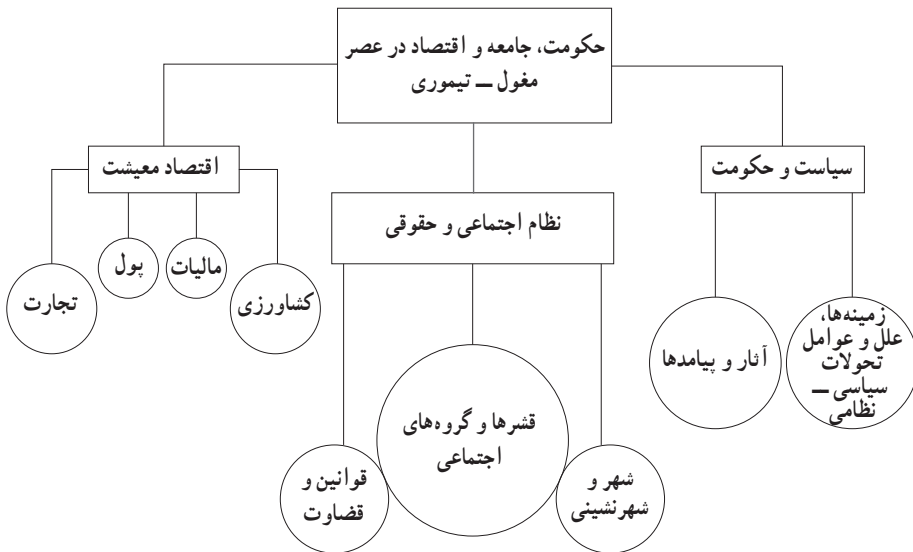
انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی:
– آثار و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی هجوم مغول و تیمور را به ایران تحلیل و تشریح کنند.
– تفاوت‌های دوره نامسلمانی و دوره مسلمانی مغولان در ایران را از جهات مختلف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی استنباط و تحلیل کنند.

– اوضاع اجتماعی (گروه‌ها و قشربندی اجتماعی، حقوق و قوانین) و تغییرات آن را در دوران ایلخانان و تیموریان توضیح دهند.

– وضعیت شهر و شهرنشینی و دگرگونی‌های آن را در عصر ایلخانان و تیموریان بیان کنند.
– اوضاع اقتصادی (تغییر و تحولات کشاورزی، تجارت و نظام مالیاتی) ایران را در دوران ایلخانان و تیموریان توصیف و تبیین کنند.

– عوامل و دلایل رونق تجارت و آثار آن را در عصر ایلخانان و تیموریان تحلیل کنند.

شبکه مفهومی

جدول رویدادهای مهم ایران در عصر مغول — تیموری

آل مظفر یا مظفریان (۷۱۸-۷۹۵ق/۶۹۷-۷۷۲ش)

زمان حکومت	امیران	اقدامها و رویدادهای مهم
۷۱۸-۷۵۹ق	مبارزالدین محمد	حکومت شرفالدین مظفر پدر مبارزالدین بر میند در عصر ایلخانی و انجام مأموریت‌های متعدد از سوی ایلخانان؛ انتصاب مبارزالدین به جانشینی پدر در حکومت میند (۷۱۲ق)؛ پیروزی مبارزالدین و امیر کیخسرو اینجو بر اتابک حاجی شاه، آخرین فرمانروای سلسله اتابکان یزد؛ انتصاب مبارزالدین به حکومت یزد از سوی ابوسعید ایلخان و تأسیس سلسله آل مظفر (۷۱۸ق)؛ سرکوب راهزنان نکودری در یزد و کرمان؛ ازدواج با شاهدخت قراختایی؛ مستقل شدن مبارزالدین پس از مرگ ایلخان ابوسعید (۷۳۶ق)؛ نزاع با خاندان اینجو، برای در اختیار گرفتن فارس و کرمان؛ اتحاد مبارزالدین با امیر پیر حسین چوپانی و خارج کردن فارس از اختیار مسعودشاه اینجو؛ حمله مبارزالدین به کرمان و گرفتن آن شهر از آل اینجو؛ جنگ و صلح مکرر مبارزالدین با ابواسحاق اینجو حاکم فارس بر سر تسلط بر ولایت کرمان؛ جهاد مبارزالدین با قبیله‌های مغولی جرمایی، اوغان و هزاره در جنوب کرمان؛ تصرف شیراز توسط مبارزالدین و فرار ابواسحاق اینجو از آن دیار (۷۵۴ق)؛ تسلط آل مظفر بر اصفهان (۷۵۷ق)؛ دستگیری و اعدام ابواسحاق اینجو (۷۵۸ق)؛ شکست آل چوپان و تسخیر کوتاه مدت آذربایجان و شهر تبریز؛ دستگیری، نابینا و زندانی شدن مبارزالدین توسط پسرانش، شاه شجاع و شاه محمود (۷۵۹ق)؛ فوت مبارزالدین (۷۶۵ق)؛ صفت و ویژگی برجسته: تعصب و تصلب مذهبی شدید و سختگیری زیاد در اجرای ظواهر شرعی.
۷۵۹-۷۸۶ق	شاه شجاع	سرکوب شورش طایفه اوغان و جرمایی در ولایت کرمان؛ سرپیچی شاه محمود و تسخیر یزد؛ پیمان‌شکنی و نافرمانی چندباره شاه یحیی، برادرزاده شاه شجاع و حاکم یزد؛ نافرمانی شاه محمود و اتحاد با سلطان اویس جلایری، رقیب و دشمن شاه شجاع و لشکرکشی به فارسی (۷۶۵ق)؛ پیوستن شاه یحیی به اردوی متحد شاه محمود و سلطان اویس؛ محاصره شیراز توسط سپاه شاه محمود؛ توافق شاه شجاع با شاه محمود برای خروج از شیراز و عزیمت به ابرقو؛ تسلط شاه شجاع بر کرمان؛ سرکوب شورش اوغانیان در ولایت کرمان؛ تسخیر شیراز و فراری دادن شاه محمود به اصفهان (۷۶۶ق)؛ برقراری صلح میان شاه شجاع با شاه محمود، حاکم اصفهان و شاه یحیی، حاکم یزد؛ بروز مجدد دشمنی و نزاع میان شاه شجاع و شاه محمود و لشکرکشی‌های بی‌سرانجام دو طرف؛ مهار شورش بهلولان اسد، حاکم کرمان؛ افزایش قدرت و نفوذ سیاسی شاه شجاع با درگذشت شاه محمود حاکم اصفهان و سلطان اویس جلایری (۷۷۶ق)؛ لشکرکشی شاه شجاع به آذربایجان و تصرف موقت تبریز پس از شکست سلطان حسین جلایری؛ نافرمانی و مصالحه مجدد شاه یحیی؛ جنگ و صلح شاه شجاع با عادل آقا، یکی از امیران بانفوذ و سلطان حسین جلایری در حوالی سلطانیه؛ نزاع و مصالحه شاه شجاع با شاه منصور، برادرزاده‌اش در شوشتر؛ واکنش شاه شجاع در برابر خبر یورش تیمور به ایران: «امیر تیمور گورکان با ما دوستی می‌ورزد و امکان هجومی از سوی او نیست».
۷۵۹-۷۷۶ق	شاه محمود	فرزند مبارزالدین محمد؛ حاکم اصفهان و ابرقوه؛ مشارکت در توطئه دستگیری، نابینا کردن و برکناری پدر از قدرت؛ سرپیچی مکرر از فرمان شاه شجاع و کشمکش با او.
۷۶۴-۷۹۵ق	شاه یحیی	نوه مبارزالدین محمد و برادرزاده شاه شجاع؛ حاکم یزد؛ طغیان مکرر او در زمان شاه شجاع و پس از آن؛ اظهار فرمانبری نسبت به تیمور پس از تسخیر فارس توسط این جهانگشا و انتصاب به حکومت شیراز از سوی تیمور (۷۸۹ق)؛ مقتول در کشتار شاهزادگان مظفری به دستور تیمور (۷۹۵ق).
۷۸۶-۷۸۹ق	زین‌العابدین	پسر شاه شجاع و جانشین او؛ مجادله و مصالحه با شاه یحیی، حاکم یزد؛ پناه بردن به شاه منصور، پسر عموش و حاکم شوشتر پس از یورش تیمور به فارس و تصرف شیراز؛ ستیز با شاه منصور در فارس و اصفهان پس از بازگشت تیمور به سمرقند؛ دستگیری و نابینا شدن توسط شاه منصور.
۷۸۶-۷۹۵ق	عمادالدین احمد	پسر شاه شجاع؛ حاکم کرمان؛ اظهار فرمانبرداری به تیمور پس از شنیدن خبر کشتار مردم اصفهان توسط این کشورگشا؛ کشته شدن به فرمان تیمور (۷۹۵ق).
۷۹۰-۷۹۵ق	شاه منصور	نوه مبارزالدین و برادرزاده شاه شجاع؛ حاکم شوشتر؛ پیروزی بر شاه یحیی و نشستن به تخت در شیراز (۷۹۰ق)؛ منازعه با زین‌العابدین در فارس و اصفهان؛ عزم شاه منصور برای مقابله با یورش تازه تیمور؛ کشته شدن شاه منصور در جنگی شجاعانه با سپاه تیمور (۷۹۳ق).

سربداران (۷۳۶-۷۸۳ق/۷۱۵-۷۶۰ش)

زمان حکومت	امیران	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
۱ ۷۳۶-۷۳۸ق	عبدالرزاق باشتینی	گسترش تعالیم ستم‌ستیز شیعیانه - صوفیانه در ولایت بیهق (سیزوار) و آمادگی مردم آن دیار برای قیام علیه ستمگری حاکمان مغولی؛ قتل پنج تن از مأموران مغول در روستای باشتین به سبب زیاده‌خواهی‌های نامشروع آنان؛ خروج مردم باشتین به رهبری عبدالرزاق باشتینی، پسر یکی از مالکان آن دیار با شعار «سر به دار می‌دهیم، تن به ذلت نمی‌دهیم» بر ضد حکام مغولی و عوامل آنان؛ کشته شدن خواجه علاءالدین محمد هندو، وزیر خراسان به دست سربداران؛ تصرف سیزوار توسط سربداران و تأسیس حکومت در آن شهر؛ تصرف جوین، اسفراین، جاجرم و بیارجمند از سوی عبدالرزاق و ضرب سکه و خواندن خطبه به نام خود به عنوان امیر؛ قتل عبدالرزاق به دست برادرش وجیه‌الدین مسعود.
۲ ۷۳۸-۷۴۳ق	وجیه‌الدین مسعود	تسلط سربداران بر بخش اعظم خراسان پس از پیروزی بر سپاه امیر ارغون‌نشاہ جانی قربانی، حاکم نیشابور، طوس و مشهد و دیگر سرداران مغولی متحد او (۷۳۹ق)؛ آزادی شیخ حسن جوری از زندان به دست گروهی از سربداران و آوردن او به سیزوار؛ شکل‌گیری دو گروه اجتماعی شیخیان و سربداران در سیزوار؛ پیروزی سربداران بر طغای تیمور، مدعی ایلخانی پس از مرگ ابوسعید، در گرگان (۷۴۲ق)؛ شکست سربداران از آل کرت در حمله به هرات؛ کشته شدن شیخ حسن جوری در جریان جنگ با آل کرت به دسیسه وجیه‌الدین مسعود (۷۴۳ق)؛ بروز اختلاف و دو دستگی میان شیخیان و سربداران پس از قتل جوری؛ شکست، اسارت و قتل وجیه‌الدین مسعود در جریان لشکرکشی به مازندران (۷۴۵ق).
۳ ۷۴۵-۷۴۷ق	محمد آی تیمور	غلام وجیه‌الدین مسعود و جانشین او در سیزوار؛ شورش جناح شیخیان به رهبری خواجه شمس‌الدین علی و دستگیری و قتل محمد آی تیمور و انتخاب کلو اسفندیار به جای او.
۴ ۷۴۷-۷۴۸ق	کلو اسفندیار	برکناری و کشته شدن پس از یکسال و اندی حکومت کردن توسط جناح سربداران و با رضایت شیخیان.
۵ ۷۴۸ق	خواجه شمس‌الدین بن فضل‌الله	وی پس از قتل کلو اسفندیار، به مدت هفت ماه به عنوان نایب و جانشینی خواجه لطف‌الله، فرزند صغیر وجیه‌الدین مسعود در قدرت بود و سپس خود را خلع کرد.
۶ ۷۴۸-۷۵۳ق	خواجه شمس‌الدین علی	صلح با طغای تیمور؛ اصلاح امور داخلی و نوسازی تشکیلات نظامی؛ انجام اصلاحات اجتماعی و اقتصادی؛ سخت‌گیری در اجرای عدالت و برخورد مساوات‌طلبانه با اصناف؛ توجه به عمران و آبادانی و بنای مسجد جامع سیزوار؛ ممنوع ساختن استعمال بنگ و شراب؛ قتل فاحشه‌ها؛ کشته شدن به دست حیدر قصاب، تحصیل‌دار خراج.
۷ ۷۵۲-۷۵۹ق	یحیی کراوی	متعلق به جناح سربداران و رعایت احترام و عزت گروه شیخیان؛ خارج کردن طوس و مشهد از اختیار جانی قربانی‌ها؛ کشتن طغای تیمور و الحاق گرگان (استرآباد)، بسطام و دامغان به قلمرو سربداران (۷۵۴ق)؛ امضای پیمان دوستی با سلطان ماوراءالنهر؛ قتل بر اثر اختلافات داخلی (۷۵۹ق).
۸ ۷۵۹-۷۶۶ق	_____	بروز بی‌ثباتی سیاسی و درگیری‌های داخلی و حکومت چند تن مانند حیدر قصاب و سپس خواجه نصرالله باشتینی و پهلوان حسن دامغانی به عنوان اتابکان خواجه لطف‌الله پسر وجیه‌الدین مسعود.
۹ ۷۶۶-۷۸۳ق	خواجه علی مؤید	قلع و قمع گروه شیخیان و تخریب مزار شیخ حسن جوری؛ درگیری و جنگ‌های پیاپی با امیرولی حاکم گرگان؛ استیلای آل کرت بر قلمرو شرقی سربداران از جمله نیشابور و محدود شدن گستره جغرافیایی حکومت سربداری به ولایت بیهق؛ برقراری ارتباط با مراکز مهم شیعه دوازده امامی در حلب و جبل‌عامل لبنان به منظور اشاعه معارف و اجرای شعائر مذهبی شیعه؛ دعوت محمد بن مکی معروف به شهید اول به خراسان و ارسال کتاب لمعه دمشقیه از طرف وی به خراسان؛ تسلیم شدن خواجه علی مؤید به تیمور و به پایان رسیدن حکومت سربداران (۷۸۳ق)؛ ملازمت تیمور و همراهی او در لشکرکشی‌های متعدد؛ کشته شدن در یکی از جنگ‌های تیمور در لرستان (۷۸۸ق).

تیموریان (۷۷۱-۹۱۳ق/ ۷۴۹-۸۸۶ش)

زمان حکومت	فرمانروا	اقدام‌ها و رویدادهای مهم
۷۷۱-۸۰۷ق	تیمور گورکانی	آغاز حکومت تیمور بر ماوراءالنهر به مرکزیت شهر سمرقند (۷۷۱ق)؛ لشکرکشی‌های پیاپی به خوارزم و مغولستان (۷۷۲-۷۷۷ق)؛ فتح خوارزم (۷۸۰ق)؛ لشکرکشی به خراسان و طبرستان و به تسلیم واداشتن آل کرت، سرداران و جانی‌قربانی‌ها (۷۸۲ق)؛ یورش سه ساله (۷۸۷-۷۹۰ق) به ایران و تسخیر آذربایجان، گرجستان، شروان، ارمنستان، اصفهان و فارس؛ لشکرکشی به دشت قبیچاق و فرونشاندن عصبان توتمش‌خان (۷۹۳ق)؛ یورش پنج ساله (۷۹۴-۷۹۸ق)؛ تسخیر مجدد طبرستان، برانداختن حکومت آل مظفر در فارس، شکست فرامحمد قراقوینلو در آذربایجان و فراری دادن سلطان احمد جلایری به مصر، تصرف بغداد و بصره، فتح ارمنستان و گرجستان، حمله به روسیه و تصرف مسکو و سپس بازگشت به سمرقند؛ لشکرکشی به کابل به بهانه جهاد با کفار و در ادامه آن، فتح و غارت دهلی (۸۰۱ق)؛ یورش هفت ساله (۸۰۲-۷۰۷ق)؛ فرونشاندن شورش گرجستان و آذربایجان، فتح شام و عقب راندن فرمانروای مملوکان به مصر، تصرف دوباره بغداد و غارت شهر، فتح آناتولی و شکست دادن سلطان بایزید عثمانی در جنگ آنقره (۸۰۴ق)، خطبه خواندن و سکه زدن سلطان مصر به نام تیمور؛ بیماری و مرگ تیمور در اترار در هنگام آماده شدن برای حمله به چین (۸۰۷ق).
۸۰۷-۸۰۹ق	بیر محمد	ولیعهد و نوه تیمور؛ رقابت و کشمکش با دیگر شاهزادگان تیموری مدعی قدرت و جانشینی تیمور.
۸۰۷-۸۵۰ق	شاهرخ میرزا	چهارمین پسر تیمور؛ ادعای جانشینی پدر در هرات و تسلط بر خراسان پس از مرگ تیمور؛ اجتناب از درگیری مستقیم با دیگر افراد خاندان تیموری در آغاز زمامداری؛ تسلط بر مازندران (۸۰۹ق)، ماوراءالنهر (۸۱۱ق)، بلخ و تخارستان (۸۱۲ق)، خوارزم (۸۱۵ق)، فارس و عراق عجم (۸۱۷ق) و کرمان (۸۱۹ق) و سپردن این ولایات به فرزندان خویش؛ تصرف آذربایجان پس از پیروزی بر اسکندر (حاکم قراقوینلو) و یکپارچه کردن قلمرو تیموری؛ درگیری‌های متناوب با قراقوینلوها در غرب ایران به خصوص آذربایجان؛ شورش شاهزاده تیموری، سلطان محمد، حاکم ری؛ ثبات و آرامش نسبی در قلمرو تیموریان به خصوص شرق ایران و رونق اقتصادی، فرهنگی و هنری.
دوره اختلاف و کشمکش‌های خونین شاهزادگان تیموری ۸۵۰-۸۶۳ق	الغ بیگ	پسر شاهرخ؛ قلمرو حکومت: ماوراءالنهر به مرکزیت شهر سمرقند؛ درگیری و ستیز با پسرش عبدالطیف میرزا؛ شکست و قتل به دست عبدالطیف میرزا (۸۵۳ق)؛ اختلاف و کشمکش میان شاهزادگان تیموری در سرتاسر قلمرو حکومتی.
	ابوالقاسم بابر	پسر بایسنقر و نوه شاهرخ؛ قلمرو حکومت: خراسان به مرکزیت شهر هرات؛ دشمنی با گوهرشاد آغا، همسر شاهرخ؛ درگیری و ستیز با برادرش سلطان محمد؛ وفات در سال ۸۶۱ق (پس از وی، ابتدا پسرش میرزا شاه محمود و سپس برادرزاده‌اش، ابراهیم مدت کوتاهی به عنوان جانشین او در هرات حکومت کردند، تا اینکه در ۸۶۲ق جهان‌شاه قراقوینلو هرات را به طور موقت به تسخیر خود درآورد).
	سلطان محمد	پسر بایسنقر و نوه شاهرخ؛ قلمرو حکومت: عراق عجم، فارس، کرمان و خوزستان؛ اختلاف و درگیری با برادرش بابر؛ تسلط جهان‌شاه قراقوینلو بر سلطنت، قزوین و همدان؛ قتل به دستور برادرش بابر (۸۵۵ق)؛ تسلط جهان‌شاه قراقوینلو بر عراق عجم، فارس و یزد بعد از قتل سلطان محمد.
	عبدالطیف میرزا	پسر الغ بیگ؛ قلمرو: ماوراءالنهر؛ قتل به دست امرای شورشی (۸۵۴ق).
	عبدالله	پسر سلطان ابراهیم و نوه شاهرخ؛ قلمرو: ماوراءالنهر؛ شکست و قتل توسط سلطان ابوسعید گورکانی (۸۵۴ق).
	ابوسعید گورکانی	نوه میران‌شاه، پسر تیمور؛ تسلط بر ماوراءالنهر با شکست و قتل عموزاده‌اش عبدالله (۸۵۴ق)؛ شکست برخی از شاهزادگان تیموری و تسلط بر خراسان (۸۶۳ق)؛ لشکرکشی به آذربایجان و جنگ با اوزون حسن آق‌قویونلو؛ شکست و مقتول در جنگ با اوزون حسن (۸۷۳ق).
	سلطان حسین بایقرا	نواده عمر شیخ، پسر تیمور؛ سرکوب یادگار محمد، شاهزاده تیموری مدعی قدرت (۸۷۵ق)؛ ثبات سیاسی-اجتماعی و رونق علمی، فکری و فرهنگی خراسان به مرکزیت شهر هرات؛ حملات پیاپی ازبکان به ماوراءالنهر و خراسان؛ نافرمانی بدیع‌الزمان، پسر بایقرا و حاکم قندهار؛ تشدید بیماری بایقرا و بر تخت نشاندن مشترک بدیع‌الزمان و مظفرحسین میرزا، فرزندانش توسط درباریان؛ مرگ بایقرا (۹۱۱ق)؛ بالاگرفتن نزاع‌ها و شاهزادگان تیموری؛ تسخیر هرات توسط شبیک‌خان ازبک و پایان یافتن حکومت تیموریان بر ایران (۹۱۳ق)؛ تلاش ناموفق شاهزادگان تیموری برای احیای حکومت تیموری در خراسان و ماوراءالنهر؛ پایه‌گذاری حکومت تیموریان هند توسط ظهیرالدین بابر، نوه ابوسعید گورکانی (۹۳۲ق).
	مجدد دین قلمرو به ماوراءالنهر و خراسان	
۸۶۳-۸۷۳ق		
۸۷۳-۹۱۳ق		

قراقوینلو (۷۸۲-۸۷۳ق/ ۷۵۹-۸۴۷ش)

زمان حکومت	فرمانروا	اقدامها و رویدادهای مهم
۱ ۷۸۲-۷۹۱ق	قرا محمد	حاکم محلی در حوالی دریاچه وان و مناطق همجوار؛ متحد جلایریان در نبرد با رقیبان؛ پیروزی بر آق‌قوینلوها، رقیب دیرین؛ مقابله با هجوم تیمور و فرار از برابر این جهانگشاه.
۲ ۸۰۲-۸۰۲ق	قرا یوسف	پسر قرا محمد؛ تسلط بر آذربایجان در آستانه یورش هفت ساله تیمور؛ فرار از مقابل تیمور به مصر به همراه سلطان احمد جلایری؛ زندانی شدن در مصر به دستور سلطان آنجا؛ بازگشت به آذربایجان بعد از مرگ تیمور و رویارویی با جانشینان او؛ شکست قراعثمان بایندی، سرکرده آق‌قوینلوها و تسلط بر دیار بکر؛ پیروزی بر سلطان احمد جلایری و تصرف عراق عرب؛ گسترش قلمرو در مغرب تا حلب؛ آماده شدن برای جنگ با شاهرخ تیموری.
۳ ۸۲۳-۸۴۱ق	اسکندر	پسر قرا یوسف؛ تسلط بر آذربایجان بعد از مرگ پدر؛ شکست از شاهرخ تیموری؛ بروز اختلاف و نزاع میان اسکندر با برادرانش به تحریک شاهرخ.
۴ ۸۴۱-۸۷۲ق	جهانشاه	پسر قرا یوسف و مشهورترین فرمانروای قراقوینلو؛ انتصاب از سوی شاهرخ به حکومت آذربایجان (۸۳۹ق)؛ پیروزی بر اسکندر و فراری دادن او به نخجوان؛ تثبیت قدرت جهانشاه در آذربایجان و سپس گسترش آن به آناتولی، شام و عراق عرب؛ توسعه قدرت و قلمرو جهانشاه به مناطق مرکزی و جنوبی ایران پس از مرگ شاهرخ و بروز نزاع میان شاهزادگان تیموری؛ تصرف موقت هرات، پایتخت تیموریان بعد از مرگ بابر تیموری؛ لشکرکشی به گرجستان و فتح مناطقی از آن؛ اخراج شیخ جنید، رهبر طریقت صفوی و مریدانش از اردبیل؛ ساخت مسجد کبود در تبریز؛ شکست و کشته شدن در جنگ با اوزون حسن آق‌قوینلو.
۵ ۸۷۲-۸۷۳ق	حسن علی	پسر جهانشاه؛ شکست و کشته شدن در نبرد با سپاه آق‌قوینلو.

آق‌قوینلو - بایندرین - (۷۸۰-۹۱۴ق/ ۷۵۷-۸۸۷ش)

زمان حکومت	فرمانروا	اقدامها و رویدادهای مهم
۱ ۷۸۰-۸۳۹ق	قراعثمان (عثمان بیگ)	بنیان‌گذار سلسله ترکان آق‌قوینلو؛ فرمانبری از امیران محلی ارزنجان و سیواس؛ فرمانبرداری از پادشاهان مملوکی مصر؛ پیوستن به تیمور پس از یورش او به غرب ایران و همکاری با وی در نبرد با رقیب دیرینه‌اش قرا محمد قراقوینلو؛ همراهی با تیمور در جنگ با سلطان عثمانی و حاکم سیواس؛ تأیید ریاست او بر قبایل ترکان آق‌قوینلو از سوی تیمور و حکومت شهر آمد در دیار بکر؛ دست‌اندازی به قلمرو قراقوینلوها در ارزروم در هنگامه جنگ قرا یوسف قراقوینلو با شاهرخ تیموری؛ شکست از قرا یوسف قراقوینلو و مردن در اثر جراحت جنگی (۸۳۹ق).
۲ ۸۳۹-۸۴۲ق	علی بیگ	فرزند قراعثمان؛ ناتوانی در رقابت با برادرش حمزه بیگ و پناه بردن به عثمانی.
۳ ۸۳۹-۸۴۸ق	حمزه بیگ	فرزند قراعثمان؛ مدعی جانشینی پدر و رقابت با برادرش علی بیگ؛ در اختیار گرفتن زمام امور پس از فراری دادن علی بیگ به قلمرو عثمانی ۸۴۰ق.
۴ ۸۴۸-۸۷۲ق	جهانگیر	پسر علی بیگ؛ به تخت نشستن بعد از مرگ حمزه بیگ در شهر ماردین؛ منازعه با عموهایش (قاسم بیگ و شیخ حسن) بر سر قدرت؛ کشمکش بیایی با برادرش اوزون حسن بر سر قدرت؛ کنار زده شدن از حکومت توسط اوزون حسن.

۵	۸۵۷-۸۸۲ق	اوزون حسن	پسر علی بیگ و قدرتمندترین فرمانروای آق‌قویونلو؛ کشاکنس با علی بیگ برای در اختیار گرفتن زمام امور در آمد و ماردین؛ قدرت گرفتن اوزون حسن با فتح سرزمین‌های همجوار؛ فتح بغداد (۸۷۱ق) و سپس شکست و قتل جهاننشاہ قراقویونلو (۸۷۲ق)؛ کنار زدن کامل علی بیگ و در اختیار گرفتن کامل اداره امور حکومت؛ پیروزی بر حسن علی، جانشین جهاننشاہ، ورود فاتحانه به تبریز و برانداختن سلسله قراقویونلو (۸۷۳ق)؛ انتقال پایتخت از آید (دیاربکر) به تبریز؛ شکست و قتل سلطان ابوسعید تیموری (۸۷۳ق) و چیره شدن بر سراسر سرزمین‌های دیاربکر تا حدود شام، عراق عرب، آذربایجان، عراق عجم و فارس تا مرزهای خراسان و اوج اقتدار و شکوفایی حکومت آق‌قویونلو؛ بروز اختلاف و دشمنی میان اوزون حسن و سلطان محمد فاتح، فرمانروای عثمانی؛ اتحاد با جمهوری ونیز علیه سلطان محمد فاتح؛ برقراری ارتباط میان اوزون حسن و پادشاهان لهستان و مجارستان به منظور اتحاد در برابر عثمانی؛ بروز جنگ میان آق‌قویونلوها و عثمانی و شکست فاحش اوزون حسن (۸۷۷-۸۷۸ق)؛ لشکرکشی‌های متناوب اوزون حسن به گرجستان به بهانه جهاد؛ برقراری روابط سیاسی و خانوادگی دوستانه میان اوزون حسن و امپراتور مسیحی ترابوزان؛ ازدواج اوزون حسن با دسینا، دختر آخرین امپراتور ترابوزان؛ روابط دوستانه شیخ جنید، رهبر طریقت صوفیانه صفوی با اوزون حسن و ازدواج او با خدیجه بیگم خواهر پادشاه آق‌قویونلو (شیخ حیدر، جانشین شیخ حیدر حاصل این ازدواج بود)؛ ازدواج شیخ حیدر با مارتا، دختر اوزون حسن و دسینا (شاه اسماعیل صفوی حاصل این ازدواج بود).
۶	۸۸۲-۸۸۳ق	سلطان خلیل	پسر و جانشین اوزون حسن؛ سرکوب شورش مراد بن خلیل، پسر عمویش؛ شکست و کشته شدن بر اثر شورش برادرش یعقوب بیگ، پس از حدود ۶ ماه زمامداری.
۷	۸۸۳-۸۹۶ق	یعقوب بیگ	پسر اوزون حسن؛ سرکوب شورش الوند بیگ، فرزند خلیل در شیراز؛ شکست و کشتن سلطان مصر (۸۸۵ق)؛ اختلاف و درگیری میان حکومت آق‌قویونلو و مردان طریقت صفوی به رهبری شیخ حیدر و قتل رهبر طریقت صفوی در جنگ با شروانشاه، متحد آق‌قویونلوها.
۸	۸۹۶-۸۹۷ق	بایسنقر	پسر و جانشین یعقوب بیگ؛ بروز کشمکش میان شاهزادگان آق‌قویونلو؛ سرکوب شورش عمویش مسیح میرزا؛ شورش یکی از سرداران به نام آبیہ سلطان در حمایت از رستم بیگ؛ شکست و کشته شدن بایسنقر (۸۹۷ق).
۹	۸۹۷-۹۰۲ق	رستم بیگ	پسر مقصود بیگ و نوه اوزون حسن؛ سرکوب شورش بدیع‌الزمان میرزا، پسر سلطان حسین باقرا تیموری؛ فرونشاندن شورش کوسه حاجی بایندر؛ لشکرکشی به گیلان و سرکوب کارکیا میرزا علی، حاکم لاهیجان با قتل عام و غارت گسترده گیلانیان؛ مقرر کردن سیورغال وظیفه‌های گوناگون برای تهبیدستان؛ شورش شاهزاده احمد بیگ با حمایت آبیہ سلطان و کشته شدن رستم بیگ در جنگ (۹۰۲ق).
۱۰	۹۰۲-۹۰۳ق	احمد بیگ	فرزند اوغورلو محمد و نوه اوزون حسن؛ شورش ملک قاسم بیگ برناک با دسیسه آبیہ سلطان و قتل احمدبیک در جنگ (۹۰۳ق).
۱۱	۹۰۳-۹۱۰ق	الوند بیگ	پسر یوسف بیگ و نوه اوزون حسن؛ به تخت نشستن با حمایت آبیہ سلطان؛ شکست از محمدی میرزا، برادرش و فرار به دیار بکر (۹۰۴ق)؛ بازگشت به تبریز و در اختیار گرفتن دوباره قدرت (۹۰۵ق)؛ جنگ و سازش الوند بیگ با سلطان مراد (عراق و فارس متعلق به سلطان مراد و آذربایجان و دیار بکر در اختیار الوند بیگ) با این شرط که عراق و فارس به سلطان مراد و آذربایجان و دیاربکر در اختیار الوند بیگ باشد؛ شکست الوند بیگ از اسماعیل میرزا صفوی در جنگ شرور در نخجوان (۹۰۷ق)؛ فرار الوند بیگ به دیار بکر؛ درگذشت الوند بیگ (۹۱۰ق).
۱۲	۹۰۶-۹۱۴ق	سلطان مراد	پسر یعقوب بیگ و نوه اوزون حسن، شکست از شاه اسماعیل صفوی در جنگ همدان و فرار به شیراز (۹۰۸ق)؛ گریختن به بغداد و حکومت بر این شهر به مدت ۵ و نیم سال؛ فرار از بغداد به قرامان پس از نزدیک شدن سپاه صفوی به این شهر (۹۱۴ق)؛ کشته شدن به دست دورمش بیگ شاملو از فرماندهان سپاه صفوی در دیار بکر (۹۲۰ق).

فعالیت «بحث و گفت‌وگو» صفحه ۱۱۴

آموزش و یادگیری درس تاریخ دو پیامد کلی و اساسی دارد؛ یکی عبرت‌آموزی و درس گرفتن از گذشته و دیگری احساس افتخار و تعلق خاطر به گذشته. تلقی اغلب مردم عادی از دوره مغول - تیموری، عصری سراسر وحشت، کشتار، ویرانی و غارت است. با این حال گرچه در این دوره، ایران زمین و ساکنانش چندین مرحله از یورش‌های ویرانگر و خونبار اقوام صحراگرد را تجربه و تحمل کردند و مطالعه و شناخت زمینه‌ها، علل و آثار چنین هجوم‌های وحشتناکی بسیار آموزنده است، اما در همین دوره، بر خاکستر ویرانی‌های ناشی از ایلغارهای مغول و تیمور، روح امید، خلاقیت، سرزندگی و سازندگی انسان و جامعه ایرانی جوانه زد و دوباره سبب رونق اقتصادی و شکوفایی علمی، فرهنگی و تمدنی این مرز و بوم شد. این بخش از عصر مغول - تیموری شایسته آن است که دانش‌آموزان به عنوان شهروندان ایرانی به آن بیالند و افتخار کنند. در واقع عصر مغول - تیموری همچون سکه‌ای است که دو رو دارد؛ یک روی آن ویرانی و کشتار و روی دیگرش رونق علمی و ادبی، و شکوفایی هنر و معماری و آبادانی و رونق تجاری است.

هدف این فعالیت آن است که با جلب کردن توجه دانش‌آموزان به هر دو روی سکه عصر مغول - تیموری، آنان را آماده یاددهی - یادگیری درس کند.

فعالیت «فکر کنیم و پاسخ دهیم» صفحه ۱۱۵

شناخت و تحلیل آثار و پیامدهای سیاسی و مذهبی لشکرکشی هولاکوخان مغول به بغداد و برانداختن بساط خلافت عباسیان، یکی از هدف‌های آموزشی درس ۱۱ محسوب شده و شایسته توجه فراوان است. برای راهنمایی دانش‌آموزان جهت اجرای این فعالیت، از آنچه در درس‌های پیش به ویژه درس ۷ یاد گرفته‌اند، بهره بگیرید. تا دانش‌آموزان با یادآوری و تحلیل موقعیت سیاسی خلافت عباسی در جهان اسلام و از جمله ایران و نیز جایگاه دینی و مذهبی آن در میان مسلمانان، آثار و پیامدهای سقوط آن را بر وضعیت ایران ارزیابی کنند.

دانش‌آموزان را کمک کنید که موقعیت سیاسی خلافت عباسی در دوره‌های مختلف را (دوره اول که تسلط سیاسی و اداری مستقیم بر ایران داشت و دوره دوم که این سلطه به واسطه حکومت‌های مستقل و نیمه‌مستقل صورت می‌گرفت) به روشنی بازگویی کنند. همچنین برای آنان توضیح دهید که در زمان

خوارزمشاهیان و در آستانهٔ هجوم چنگیزخان مغول، خلفای عباسی خیز برداشته بودند تا دوباره اقتدار سیاسی و نظامی گذشتهٔ خود را برگردانند و بر ایران بی‌واسطه حکومت کنند.

در خصوص جایگاه دینی خلافت عباسیان توضیح دهید که خلافت عباسی، نماد رسمیت و حاکمیت مذهب اهل سنت در جهان اسلام به شمار می‌رفت و خلیفه افزون بر موقعیت سیاسی، دارای مقام و مرتبهٔ مذهبی والایی در انظار پیروان مذهب تسنن بود. از سوی دیگر اگرچه سیاست و برخورد خلفای عباسی با پیروان دیگر مذاهب اسلامی از جمله شیعیان متفاوت بود (برخی از آنان با پیروان مذهب شیعه به تندی و خشونت رفتار کردند و تعداد دیگری سیاست مدارا و تحمل را در پیش گرفتند)، اما در مجموع دستگاه خلافت عباسی در دوران حاکمیت خود محدودیت و موانع مختلفی را بر سر راه فعالیت شیعیان ایجاد کرده بود و از میان برداشتن چنین ساختار سیاسی و دینی‌ای، می‌توانست زمینه و شرایط را برای رشد و گسترش سایر مذاهب اسلامی از جمله تشیع مساعدتر کند.

فعالیت ۱

در این فعالیت از دانش‌آموزان خواسته شده است که برداشت و فهم خود را از جملهٔ طنزآمیز «تیمور دنیایی را ویران کرد تا شهری را آباد کند» بیان کنند. منظور از شهری، شهر سمرقند است که تیمور به آن علاقهٔ فراوانی نشان می‌داد و این کار با هدایت سرمایه‌های مادی و معنوی (اعزام هنرمندان و صنعتگران) از سرتاسر مناطق مفتوحه به این شهر صورت گرفت. میان این فعالیت و نخستین فعالیت درس که در قالب بحث و گفت‌وگو طراحی شده، ارتباط معنایی و مفهومی وثیقی وجود دارد. چنانچه دانش‌آموزان در اجرای آن فعالیت مشارکت و جدیت نشان دهند، برداشت خود از جملهٔ طنزآمیز فوق را به شکل مستدل بیان خواهند کرد.

فعالیت ۲

این فعالیت از نوع آزمون‌های جورکردنی است. فهرستی از صاحبان حرف و مشاغل مختلف در عصر مغول - تیموری از متن منابع آن عصر گزینش شده و دانش‌آموزان با بررسی آنها باید تشخیص دهند که هر حرفه و شغل، متعلق به کدام‌یک از چهار صنف آن دوره است.

فعالیت ۳

این فعالیت ناظر بر آثار و پیامدهای رویدادی همچون حمله مغول به ایران است. چنین فعالیت‌هایی در رویکرد جدید برنامه درسی ارزش و اهمیت فوق‌العاده دارند؛ چراکه به جای سنجش میزان انباشت ذهنی فراگیران، فرصتی برای تحلیل متن کتاب درسی و استنباط فراهم می‌آورند. از دانش‌آموزان بخواهید پس از مطالعه متن کتاب درسی، با همفکری یکدیگر، جدول را کامل کنند.

فعالیت ۴

موضوع این فعالیت به وجه آبادانی و رونق تجاری ایران در عصر مغول – تیموری اختصاص دارد و هدف از طراحی آن، ایجاد موقعیت یادگیری فعال برای ارزیابی وضعیت تجارت داخلی و خارجی ایران در دوره مذکور از طریق واریسی شواهد و مدارک مأخوذ از یک منبع تاریخی است. با استفاده از اطلس یا نقشه، موقعیت جغرافیایی و مکانی بندر هرمز و سایر مکان‌هایی را که در شواهد و مدارک این فعالیت نام برده شده‌اند، برای دانش‌آموزان تبیین کنید و سپس از آنان بخواهید که متن را به دقت بخوانند و با همفکری به پرسش‌های ذیل آن، پاسخ مناسب دهند.

منطق و فلسفه طراحی درس

یورش‌های اقوام صحراگرد از مرزهای شمال شرقی به ایران در فاصله سده‌های هفتم تا نهم هجری قمری، اوضاع علمی، فکری و فرهنگی ایران و سایر مناطق جهان اسلام را به شدت تحت تأثیر قرار داد و موجب تغییر و تحولات چشمگیری در عرصه‌های مذکور شد. این یورش‌ها در آغاز باعث شد بسیاری از عالمان و اندیشمندان دچار آسیب‌ها و مصیبت‌هایی عظیم شوند و مراکز علمی و فرهنگی متعددی ویران و تعطیل گردد، اما در نتیجه سیاست تسامح و تساهل دینی مغولان، به تدریج شرایطی مساعد برای فعالیت‌های فکری و فرهنگی پیروان و عالمان فرق و مذاهب مختلف فراهم آمد. پس از آنکه با تلاش و پایمردی بزرگان و فرهیختگان ایرانی اعم از دیوان‌سالاران، عرفا و مشایخ صوفی، عالمان و اندیشمندان ایرانی، امیران و سرداران مغول در مدار فرهنگ ایران قرار گرفتند و مسلمان شدند، بار دیگر نهال علم و هنر جوانه زد و تبدیل به درختی تنومند و بارور شد. از منظر آموزشی، دانش‌آموزان با کاوش در اوضاع علمی و فرهنگی جامعه ایرانی در عهد مغول – تیموری، ضمن شناسایی دلایل و نتایج افت و خیزهای تمدنی و ارزیابی عملکرد عالمان، اندیشمندان و هنرمندان برجسته آن دوره، تأثیر فرهنگ ایرانی را بر تداوم تاریخی در زمانه فروپاشی و گسست‌های سیاسی تحلیل خواهند کرد و نسبت به میراث فرهنگی و تمدنی خویش آگاهی و دل‌بستگی بیشتری خواهند یافت.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

– دانش‌آموزان با جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک، تحولات و دستاوردهای فکری و فرهنگی جامعه ایرانی در عصر مغول – تیموری و تحولات آن را تجزیه و تحلیل خواهند کرد.

■ هدف‌های جزئی

- تجزیه و تحلیل علل، آثار و نتایج گروش مغولان به اسلام
- بررسی و ارزیابی گسترش تصوف و طریقت‌های مهم صوفیانه
- شناخت وضعیت نگارگری و خوشنویسی عصر ایلخانی و تیموری
- درک و فهم علل رشد و گسترش هنر نگارگری در عصر تیموری
- شناخت ویژگی‌های معماری عصر مغول – تیموری
- ارزیابی وضعیت ادبیات و تاریخ‌نگاری عصر مغول – تیموری
- آشنایی با جایگاه علم نجوم در عصر مغول – تیموری

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی:
- چگونگی گروش مغولان را به اسلام توضیح دهند.
  - آثار و نتایج مسلمان شدن ایلخانان را در ایران تجزیه و تحلیل کنند.
  - علل گسترش تصوف و آثار و نتایج آن را نقد و بررسی کنند.
  - وضعیت هنر نگارگری و خوشنویسی در عصر ایلخانان و تیموریان را تجزیه و تحلیل کنند.
  - ویژگی‌های هنر و معماری در عصر ایلخانان و تیموریان را توضیح دهند.
  - جایگاه ادبیات در عصر ایلخانی و تیموری را نقد و بررسی کنند.
  - وضعیت تاریخ‌نگاری عصر مغولان و تیموریان را توضیح و شرح دهند.

شبکه مفهومی

مرور فعالیت‌ها

فعالیت «بحث و گفت‌وگو» صفحه ۱۲۵ کتاب

همان‌گونه که در درس پیش توضیح داده شد، دوره مغول - تیموری دو وجه کاملاً متفاوت داشت. یک وجه آن خشونت و ویرانگری بود و وجه دیگرش آبادگری، رونق و شکوفایی علمی و فرهنگی. یکی از پرسش‌های اساسی و کلیدی مربوط به این دوره که محور بحث و گفت‌وگوی آغازین درس را تشکیل می‌دهد، آن است که خشونت و ویرانگری چرا و چگونه جای خود را به آبادانی، رونق و شکوفایی علمی و فرهنگی داد؟ چه جریان‌ها و نیروهایی و با اتکا به چه قدرتی موفق شدند خشونت و ویرانگری دهشتناک عناصر مغول - تیموری را مهار کنند و آنان را در مدار فرهنگ و تمدن ایرانی قرار دهند؟ طرح چنین پرسش‌هایی بنیادی، توجه و تمرکز فراگیران را به موضوع و مفهوم کلیدی درس جلب می‌کند و آنان را مهبیای شروع آموزش عمیق و مشارکتی می‌سازد.

فعالیت ۱

کاوش دربارهٔ عقاید دینی صحراگردان مغولی که به فرمان چنگیزخان و جانشینانش به ایران یورش آوردند، مسئله‌ای مهم در شناخت تحولات فکری و فرهنگی عصر مغول به شمار می‌رود؛ چراکه باورهای مذهبی مغولان تأثیری بسزا بر نوع برخورد و تعامل آنها با ایرانیان که بیشتر پیرو دین اسلام بودند، داشت. منظور از طراحی این فعالیت فراهم آوردن موقعیتی است که دانش‌آموزان با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، ویژگی و خصوصیات باورهای مذهبی مغولان و تأثیرات آن را بر شیوهٔ مواجههٔ آنان با پیروان سایر دین‌ها به خصوص مسلمانان ارزیابی کنند.

فعالیت ۲

یکی از ویژگی‌های فرهنگی عصر مغول - تیموری کاهش تنش‌ها و درگیری‌های اعتقادی و مذهبی پیروان مذاهب و فرق اسلامی مختلف بود. بی‌تردید این مسئله نقش مؤثری در استحالهٔ اقوام صحراگرد و قرار گرفتن آنان در مدار فرهنگ ایرانی - اسلامی داشت. دانش‌آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که با مطالعهٔ دقیق مطالب صفحه‌های نخست درس ۱۲ و آنچه در درس ۱۱ آموخته‌اند، با همفکری یکدیگر چند دلیل برای اتحاد و یگانگی مسلمانان در عصر ایلخانان بیان کنند.

انتظار می‌رود فراگیران با راهنمایی دبیر محترم بر مسائل و موضوع‌های زیر توجه و تمرکز کنند:

عبرت گرفتن مسلمانان از اختلافات درونی جهان اسلام در هنگام یورش چنگیزخان به ایران به خصوص دشمنی و درگیری میان خوارزمشاهیان و خلافت عباسیان که بی‌تأثیر در موفقیت نظامی مهاجمان نبود؛ خصومت و درگیری میان اسماعیلیان مستقر در برخی قلعه‌های مستحکم و نفوذناپذیر ایران با زمامداران و سلسله‌های حکومتی مختلف؛ نگرانی و ترس مسلمانان از گسترش فعالیت‌های تبلیغی پیروان سایر ادیان مانند مسیحیان و بوداییان پس از حمله مغولان به ایران و تلاش برای وارد کردن مغولان به دین اسلام؛ سیاست تساهل و مدارای دینی و مذهبی ایلخانان و سرداران مغول که تمایلی به دامن زدن به اختلافات مذهبی از خود نشان نمی‌دادند.

فعالیت ۳

معماری دوره ایلخانان و تیموریان ویژگی‌های شاخصی دارد که در این فعالیت به چند مورد آن در قالب یک جدول اشاره شده است و از دانش‌آموزان خواسته شده برای هر ویژگی، یک یا چند نمونه از بناها و آثار معماری معروف آن دوره را شناسایی و در جدول درج کنند.

تصاویر بناها و اشیای تاریخی از جمله شواهد و مدارک معتبر در مطالعه گذشته به شمار می‌روند. علاوه بر تصاویر کتاب درسی، تصاویر دیگری از بناهای عظیم و باشکوه عصر مغول – تیموری مانند مسجد جامع ورامین، ارگ علیشاه تبریز، گنبد سلطانیه و ... تهیه و برای دانش‌آموزان به نمایش بگذارید تا فعالیت ۳ را به طور کامل انجام دهند.

تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه

درس
۱۳

منطق و فلسفه طراحی درس

تأسیس حکومت صفوی و رسمیت مذهب تشیع در تاریخ ایران، سرآغاز عصر جدیدی محسوب می‌شود. در زمان‌هایی که تفرقه و پراکندگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گسترش یافته بود و کیان جامعه ایرانی را به شدت تهدید می‌کرد، صفویان تمامی اقوام و سرزمین‌های ایرانی را یکپارچه و تحت لوای حکومت مرکزی قدرتمندی درآوردند و مذهب تشیع را در ایران رسمیت و گسترش دادند. علاوه بر آن، در این دوره مناسبات خارجی با همسایگان و دیگر کشورها به ویژه ممالک اروپایی توسعه یافت و تأثیری بسزا بر وضعیت ایران گذاشت. به دلیل اهمیت و تأثیرگذاری فوق‌العاده رویدادها و تحولات سیاسی و اقتصادی عصر صفوی در روند تاریخ ایران، کاوشگری در خصوص زمینه، علل، آثار و پیامدهای آنها، فرصت‌های یادگیری و تفکر جذاب و ارزشمندی برای فراگیران ایجاد خواهد کرد.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

– دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، زمینه‌ها و پیامدهای شکل‌گیری حکومت صفوی و علل و آثار رویدادها و تحولات مهم و سرنوشت‌ساز سیاسی و اقتصادی دوران زمامداری صفویان را تجزیه و تحلیل خواهند کرد.

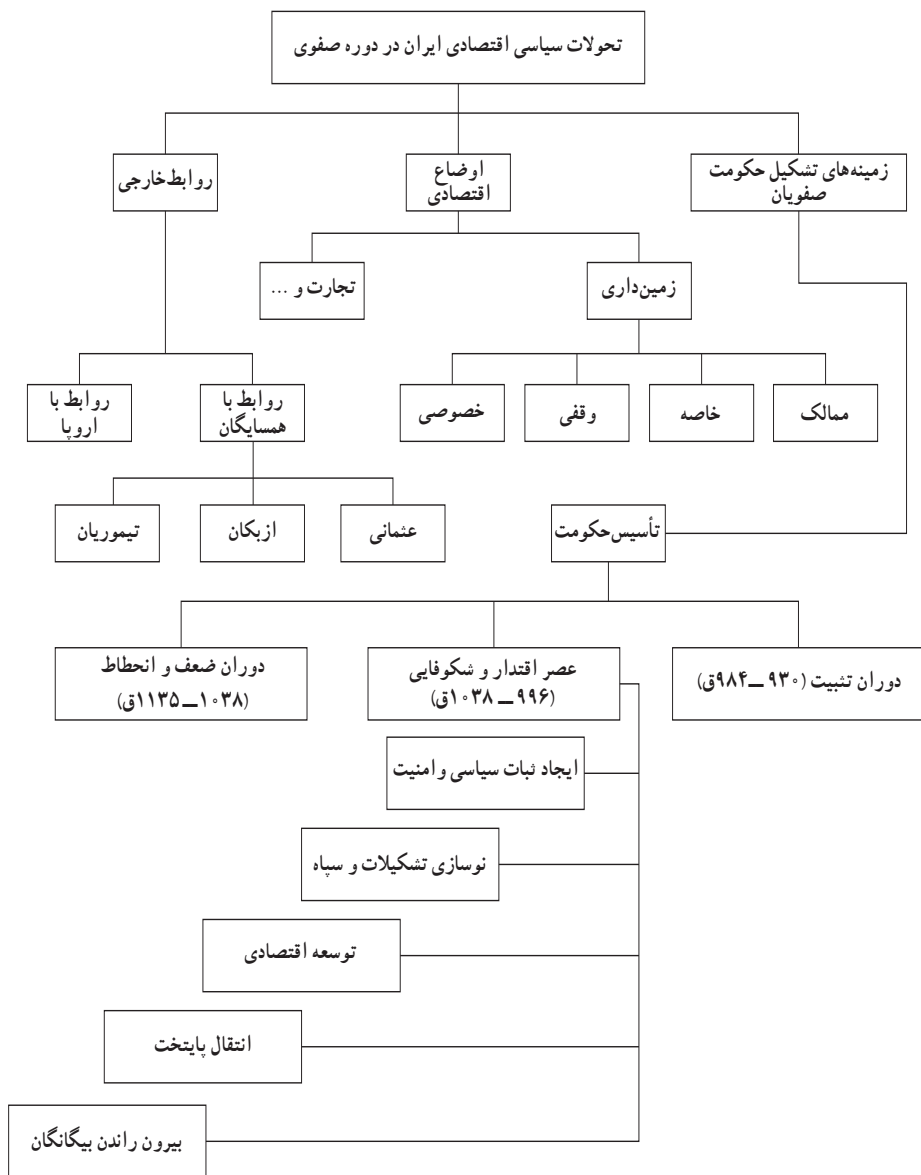
■ هدف‌های جزئی

– شناسایی و ارزیابی زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حکومت صفوی در ایران
– شناخت آثار و پیامدهای مهم سیاسی، اجتماعی و مذهبی تأسیس حکومت صفویان

- ارزیابی اقدامات مهم شاه عباس اول و تحلیل وضعیت حکومت صفوی در عصر اقتدار و شکوفایی
- شناسایی و تجزیه و تحلیل عوامل و دلایل ضعف و سقوط صفویان
- بررسی علل و آثار رشد تجارت در عصر صفوی
- تجزیه و تحلیل روابط خارجی حکومت صفوی با همسایگان و دولت‌های اروپایی
- ارزیابی آثار و نتایج سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مناسبات خارجی ایران در عصر صفوی

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی :
  - زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حکومت صفوی را در ایران بیان کنند.
  - آثار و پیامدهای مهم سیاسی، اجتماعی و مذهبی تأسیس حکومت صفویان را شناسایی و تحلیل کنند.
  - وضعیت حکومت صفوی در عصر اقتدار و شکوفایی را با توجه به اقدامات مهم شاه عباس اول تحلیل و تفسیر کنند.
  - عوامل و دلایل ضعف و سقوط صفویان را استنباط و دسته‌بندی کنند.
  - شکل‌های مختلف زمین‌داری را در عصر صفویه بیان کنند.
  - علل و آثار رشد تجارت در عصر صفوی را توضیح دهند.
  - عوامل مؤثر بر روابط خارجی ایران با همسایگان و دولت‌های اروپایی را دسته‌بندی و شرح دهند.
  - آثار و نتایج سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مناسبات خارجی ایران در عصر صفوی را ارزیابی و قضاوت کنند.
  - با استفاده از نمودار خط زمان، رویدادهای مهم روابط خارجی ایران را در دوران صفویه فهرست کنند.

فعالیت « بحث و گفت‌وگو » صفحه ۱۳۵

روی کار آمدن صفویان در ایران، یک تغییر سیاسی محدود و صرفاً جایگزین شدن زمامدارانی جدید بر جای فرمانروایان گذشته محسوب نمی‌شود؛ بلکه با شکل‌گیری حکومت صفوی، عصری نو در ایران آغاز شد و تغییر و تحولات نسبتاً گسترده و پایداری در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، مذهبی به وقوع پیوست و بر روابط و مناسبات خارجی کشور ما نیز تأثیری بسزا گذاشت؛ بنابراین با توجه به اهمیت و تأثیرگذاری وسیع رویدادی تاریخی همچون تأسیس حکومت صفویان در ایران، منظور از طراحی این فعالیت، مهیا کردن فرصتی برای توجه دادن فراگیران به زمینه‌ها و بسترهای سیاسی، اجتماعی و مهم‌تر از آنها فرهنگی و مذهبی این رویداد مهم از طریق گفت‌وگوی کلاسی است. به عبارت دیگر بایسته است موقعیتی به وجود آورد که فراگیران وسعت دید بیشتری حاصل کنند و روند تأسیس حکومت صفوی را محدود و منحصر به شمشیر قزلباش‌ها و بُعد نظامی نکنند.

دانش‌آموزان را راهنمایی و کمک کنید که مباحثه خود را بر جنبه‌ها و ابعاد زیر متمرکز کنند :

بُعد سیاسی : اوضاع و شرایط خاص داخلی ایران در نیمه دوم سده نهم هجری قمری به ویژه تفرقه و تجزیه سیاسی و سربرآوردن حکومت‌های محلی پراکنده؛ همچنین شرایط سیاسی خارجی، به ویژه قدرت روزافزون امپراتوری عثمانی و گسترش آن در جهات شرق و غرب، تهدیدی جدی برای موجودیت سیاسی و اجتماعی میهن ما محسوب می‌شد.

بعد اجتماعی : پراکندگی و عدم انسجام اجتماعی اقوام ایرانی به دلیل تفرقه و درگیری سیاسی میان حکومت‌های محلی و ملوک‌الطوایفی حاکم.

بُعد فرهنگی و مذهبی : از یک سو گسترش فعالیت تشیع و تصوف در ایران پس از سقوط خلافت عباسیان و از سوی دیگر، حدود دو قرن فعالیت و تجربه خاندان صفوی در قالب تصوف و جذب مریدان پُرشمار از مناطق مختلف و سرانجام گرایش نهایی آنان به سوی مذهب شیعه.

فعالیت ۱

یکی از آثار و نتایج مهم به قدرت رسیدن صفویان، رسمیت و گسترش مذهب تشیع در ایران بود. این تحول مهم و سرنوشت‌ساز نیز متکی به زمینه‌ها و بستری بود که در سده‌های پیش از به قدرت رسیدن

صفویان به تدریج در ایران شکل گرفت. از جمله این زمینه‌ها، تأسیس حکومت‌های کوچک و بزرگ شیعه‌مذهب در گوشه و کنار ایران از سده سوم هجری بود. برای اجرای این فعالیت، دانش‌آموزان را راهنمایی کنید با تمرکز بر مطالبی که در درس‌های ۹، ۱۰ و ۱۲ خوانده‌اند، حکومت‌های شیعه‌مذهبی را که پیش از صفویه در ایران وجود داشتند، فهرست کنند.

فعالیت ۲

جنگ چالدران یکی از جنگ‌های بزرگ و مشهور تاریخ ایران به شمار می‌رود. این جنگ بزرگ، اندکی پس از تأسیس حکومت صفویه، در چالدران میان ارتش صفوی و سپاه قدرتمند امپراتوری عثمانی در گرفت که به شکست تلخ صفویان انجامید.

فعالیت ۲ بدین منظور طراحی شده دانش‌آموزان با بررسی باره‌ای از شواهد و مدارک مربوط به جنگ چالدران، درباره علت شکست صفویان در آن جنگ ارزیابی و تحلیلی انجام دهند.

فعالیت «فکر کنیم و پاسخ دهیم» صفحه ۱۴۰

در این فعالیت از دانش‌آموزان خواسته شده که دو پدیده تاریخی دوره صفوی یعنی ارتش حرفه‌ای و دائمی را که به دستور شاه عباس اول تشکیل شد، با سپاه صفوی قبل از آنکه مرکب از نیروهای جنگاور قزلباش بود، مقایسه کنند و معایب و مزایای هر کدام از این دو نیرو را برشمارند.

برای اینکه دانش‌آموزان بتوانند به خوبی دو پدیده را مقایسه کنند، لازم است اطلاعات و شناخت مناسبی از آنها داشته باشند. از این رو، ضرورت دارد فراگیران را راهنمایی کنید که اطلاعات و شناخت مورد نیاز را برای اجرای این فعالیت کسب کنند.

بخش اصلی و عمده سپاه صفوی، پیش از اینکه شاه عباس اول ارتش حرفه‌ای و دائمی خود را تشکیل دهد، متشکل از جنگاوران پیاده‌نظام و سواره‌نظام ایل‌های مختلف ترک و ترکمانی که به قزلباشان مشهور بودند. در واقع افراد این سپاه، اعضای جنگجوی ایل‌های مختلفی بودند که تحت فرمان رئیس ایل خود به هنگام نیاز حکومت مرکزی و یا پادشاه، گرد هم می‌آمدند و سپاه صفوی را تشکیل می‌دادند. افراد این سپاه که هزینه و مخارجشان به عهده رئیس ایل خود بود، در درجه نخست از رئیس ایل خود فرمان می‌بردند تا

پادشاه. به همین دلیل، در بسیاری مواقع، جاه طلبی‌ها و یا خودسری‌های سران ایل و رقابت ایل‌های مختلف با یکدیگر موجب بروز بی‌انضباطی و اختلاف شدید نه تنها در درون سپاه، بلکه در سازمان مدیریت سیاسی کشور می‌شد و در موارد متعددی حتی کار به جنگ و ستیز داخلی می‌کشید. از سوی دیگر نیز گاهی بعضی از سران ایل به اتکای قدرت جنگاوران ایل خود، نسبت به حکومت مرکزی و یا پادشاه، نافرمانی و عصیان‌گری پیشه می‌کردند.

ویژگی دیگر سپاه قزلباش، به ویژه در اوایل عصر صفوی، جنبه مذهبی آنان بود. قزلباشان در اصل اعضای طریقت صفویان و مریدان مشایخ آن طریقت بودند. رابطه مرید و مرادی یک نوع ارتباط معنوی و عاطفی خاصی میان آنان با مرشد طریقت صفوی که هم‌زمان پادشاه مملکت نیز بود، ایجاد می‌کرد. چنین رابطه‌ای موجب می‌شد که جنگجویان تا سرحد مرگ در رکاب پادشاه بجنگند و جان خود را فدای او کنند. نیروهای قزلباش به لحاظ شجاعت و سلحشوری زبانزد عام و خاص بودند و اسلحه آنها عبارت از شمشیر، نیزه، تیر و گرز بود.

اما سپاه دائمی و حرفه‌ای که شاه عباس اول تأسیس کرد، شامل غلامان گرجی و اسرای جنگی می‌شد که بیشترشان در منطقه گرجستان به اسارت درآمده بودند. همچنین بخشی از این سپاه را عناصر ایرانی غیر ایلاتی تشکیل می‌دادند. این سپاه که تحت فرمان مستقیم شخص شاه بود، توسط غلامان برکنشیده‌ای از میان افراد آن فرماندهی می‌شد. این سپاه متشکل از واحدهای مختلف سواره‌نظام و پیاده‌نظام و مجهز به تفنگ‌های جدید بود. همچنین سپاه دائمی شاه عباس اول را واحدهای توپچی پشتیبانی می‌کردند. حقوق و مواجب این سپاه از خزانه حکومت مرکزی پرداخت می‌شد.

فعالیت ۳

یکی از خصایص رایج سلسله‌های حکومتی ایران، بدگمانی فرمانروا یا پادشاه نسبت به اعضای ذکور خانواده و دودمان خویش بود. در بسیاری از مواقع این بدگمانی‌ها منجر به خشونت و جنایت‌های وحشتناکی می‌شد. توطئه‌ها و دسیسه‌هایی که گهگاه علیه زمامدار صورت می‌گرفت به این سوءظن دامن می‌زد. دربار صفوی قبل از شاه عباس و در زمان او، مملو از بدگمانی و خیال توطئه و خیانت بود. به همین دلیل شاه عباس اول نیز که حکومتش حاصل توطئه علیه پدر بود، دچار بدگمانی شدید نسبت به افراد ذکور خانواده خود شد و دستور کور و محبوس کردن و کشتن برخی از آنان را صادر کرد.

دانش‌آموزان را راهنمایی و کمک کنید که آثار و پیامدهای بی‌اعتمادی و بدگمانی حاکم بر دربار شاهان صفوی به ویژه شاه عباس اول و در نتیجه کور، مقتول و محبوس شدن برخی از شاهزادگان را به لحاظ مدیریت سیاسی کشور در سطوح عالی، ارزیابی و تحلیل کنند.

فعالیت ۴

در دوره صفوی، مناسبات خارجی ایران با همسایگان و به خصوص با کشورهای اروپایی در دو بُعد سیاسی و اقتصادی توسعه یافت. مناسبات عمدتاً خصمانه امپراتوری عثمانی با حکومت صفوی تأثیر چشمگیری بر روابط سیاسی و اقتصادی ایران با سایر همسایگان و نیز با دولت‌های اروپایی گذاشت. شواهد و مدارک تاریخی بیانگر آن است که صفویان، به ویژه شاه عباس اول می‌کوشید که مناسبات خارجی ایران را در چارچوب منافع و مصالح سیاسی و اقتصادی کشور ایران گسترش دهد.

در فعالیت ۴، شواهد و مدارکی ارائه شده تا دانش‌آموزان با بررسی آن، ارزیابی و تحلیل خود را از سیاست و عملکرد حکومت صفوی در برقراری و تنظیم مناسبات با دولت‌های خارجی بیان کنند.

منطق و فلسفه طراحی درس

یکپارچگی سرزمینی، ثبات سیاسی، اقتدار حکومت مرکزی و رونق و رفاه نسبی اقتصادی در عصر صفوی، شرایطی مناسب را برای شکوفایی، گسترش و رشد فعالیت‌های فکری و فرهنگی ایرانیان فراهم آورد و موجب خلق آثار ارزشمند و باشکوهی در عرصه‌های علم، هنر و معماری شد. مطالعه و بررسی این آثار توسط دانش‌آموزان، علاوه بر آنکه آگاهی آنان را نسبت به دستاوردهای تمدن ایرانی و هویت خویش افزایش می‌دهد، موجب ارتقای افتخار ملی و حس اعتماد به نفس آنان می‌شود.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک ارائه شده، دستاوردهای علمی و فرهنگی ایران را در دوره صفوی تجزیه و تحلیل خواهند کرد.

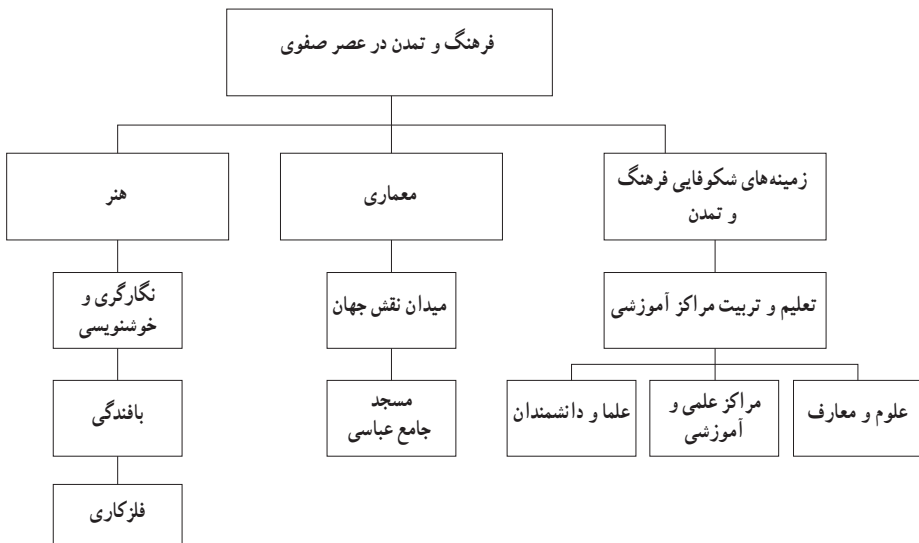
■ هدف‌های جزئی

- شناسایی و تحلیل زمینه‌ها و علل شکوفایی فرهنگ و هنر در عصر صفویه
- ارزیابی وضعیت تعلیم و تربیت و مراکز آموزش عصر صفوی
- شناسایی چهره‌های علمی و اندیشمندان عصر صفوی و شناخت آثار مهم آنان
- شناسایی آثار شاخص نگارگری ایران در عصر صفوی و ارزیابی ویژگی آنها
- شناسایی و ارزیابی دستاوردها و ویژگی‌های معماری ایران در عصر صفوی
- شناخت مهم‌ترین دستاوردهای صنعت بافندگی و فلزکاری ایران در عصر صفوی

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی :
- زمینه‌های شکوفایی فرهنگی و هنر را در عصر صفوی استنباط و تحلیل کنند.
  - نظام تعلیم و تربیت و وضعیت مراکز آموزشی را در دوره صفوی توصیف و ارزیابی کنند.
  - علما و دانشمندان و مشاهیر علمی عصر صفوی را شناسایی و آثار و اقدامات مهم آنان را معرفی کنند.
  - آثار برجسته هنرمندان نگارگر ایرانی در عصر صفوی را شناسایی و ویژگی‌های آنها را توصیف کنند.
  - دستاوردها و ویژگی‌های شاخص معماری ایران را در دوره صفویان شناسایی و توصیف کنند.
  - جایگاه هنر فرش‌بافی و صنایع نساجی ایران را در عصر صفوی ارزیابی و تحلیل کنند.
  - وضعیت هنر فلزکاری ایران در زمان صفویان را با گردآوری نمونه‌هایی از آثار فلزکاری آن دوره توضیح دهند.

شبکه مفهومی

فعالیت «بحث و گفت‌وگو» صفحه ۱۴۸

دوره صفوی یکی از دوره‌های شکوفایی نسبی فرهنگ و هنر ایرانی است. این فعالیت به منظور آماده کردن کلاس برای مشارکت مؤثر در یادگیری درس فرهنگ و تمدن در عصر صفوی، موضوعی کلیدی در این زمینه، یعنی رابطه و نسبت میان ثبات سیاسی، امنیت، رونق و رفاه اقتصادی را با توسعه و شکوفایی فرهنگی و هنری به بحث گذاشته است. دانش‌آموزان را راهنمایی و کمک کنید با رجوع به گذشته و بازخوانی دوره‌هایی از تاریخ ایران که فرهنگ و هنر ایرانی از رونق و شکوفایی مناسبی برخوردار بوده، تأثیر ثبات سیاسی، امنیت و رفاه اقتصادی هر دوره را بر موقعیت و وضعیت فرهنگی و هنری آن دوره تحلیل کنند. مثال‌ها و مصداق‌های برگزیده هم می‌تواند مربوط به دوره فرمانروایی یک سلسله باشد (مثلاً هخامنشیان، اشکانیان، ساسانیان، آل‌بویه، سلجوقیان، تیموریان و...) و هم اینکه مربوط به زمان حکمرانی یک پادشاه، خلیفه، امیر یا سلطان باشد (مثلاً داریوش یکم هخامنشی، شاپور یکم و دوم ساسانی، عضدالدوله دیلمی (آل‌بویه)، ملکشاه سلجوقی، غازان خان، ایلخان مغول و یا شاهرخ تیموری).

فعالیت ۱ و ۲

تکاپوهای علمی و آموزشی به ویژه در حوزه معارف دینی و علوم انسانی در عصر صفوی رونق و گسترش مناسبی داشت. به لحاظ هدف‌های آموزشی، یکی از موضوع‌های برجسته در این زمینه، دلایل و عوامل مربوط به رونق علمی از جمله اهمیت و ارزش علم و آموزش، وضعیت مدارس و مراکز آموزشی، موقعیت عالمان و مدرسان و رشته‌های علمی آن دوره است. در این دو فعالیت، موقعیت‌هایی فراهم آمده که فراگیران با مطالعه و بررسی شواهد و مدارکی که از منابع معتبر آن دوره و به‌طور مشخص سفرنامه گردشگران اروپایی اخذ شده‌اند، وضعیت علم و آموزش در دوره صفوی را تحلیل و عوامل مؤثر بر رونق و توسعه آن را شناسایی کنند.

فعالیت ۳

میدان نقش جهان اصفهان، یکی از شاهکارهای هنر و معماری عصر صفوی محسوب می‌شود. این مجموعه عظیم تاریخی، کارکردهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی (مذهبی) متعددی داشته است که شناخت آنها از منظر آموزش و یادگیری اهمیت فراوانی دارد. در این فعالیت، سطرهایی از نوشته‌های کتاب عالم‌آرای عباسی اثر اسکندر بیک ترکمان – که از منابع معتبر و ارزشمند دوره صفوی به شمار می‌رود – درباره پاره‌ای مراسم، آیین و دیدارهای انعقاد یافته در میدان نقش جهان، انتخاب شده تا دانش‌آموزان با خواندن آن، کارکردهای مختلف این میدان را استنباط و استخراج کنند. این سطرها به روشنی گویای نقش و کارکرد اجتماعی، تفریحی، ورزشی، فرهنگی و سیاسی میدان مذکور است.

فعالیت ۴

صنعت و هنر بافندگی اعم از فرش و پارچه (منسوجات) در دوره صفوی به اوج رونق و شکوفایی رسید. موضوع و مطلبی به این اهمیت و عظمت، نیازمند آن است که به منابع معتبر مستند گردد و شواهد و مدارکی متقن در تأیید آن ذکر شود. به همین منظور در فعالیت ۴، از سفرنامه دلاواله، جهانگرد ایتالیایی که در زمان پادشاهی شاه عباس یکم به ایران سفر کرد، متنی در خصوص وضعیت بافت انواع منسوجات در شهر کاشان انتخاب و در قالب شواهد و مدارک ارائه شده است. این متن به دانش‌آموزان کمک می‌کند وضعیت و کیفیت صنعت نساجی ایران را در دوره صفوی استنباط و تا حدودی با منسوجات اروپایی مقایسه کنند.

فصل چهارم

اروپا در قرون وسطا و عصر جدید

قرون وسطا

درس
۱۵

منطق و فلسفه طراحی درس

ایران در طول تاریخ کهن خود ارتباط و پیوندهای سیاسی، اقتصادی، فکری و فرهنگی گسترده‌ای با کشورها و ملت‌های اروپایی داشته است و بدون مطالعه تاریخ این کشورها، درک تغییر و تحولات تاریخ ایران دشوار و در مقطعی ناممکن خواهد شد. قرون وسطا مقطعی خاص از تاریخ اروپا با ویژگی‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است. مطالعه و بررسی تاریخ این دوره، به خصوص جنگ‌های صلیبی، به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا اهمیت، زمینه‌ها و علل تاریخی بروز تحولی عظیم مانند رنسانس را که وضعیت فکری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی ملل اروپایی را دگرگون ساخت و تمدن جدید غربی را شکل بخشید، به خوبی درک کنند.

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

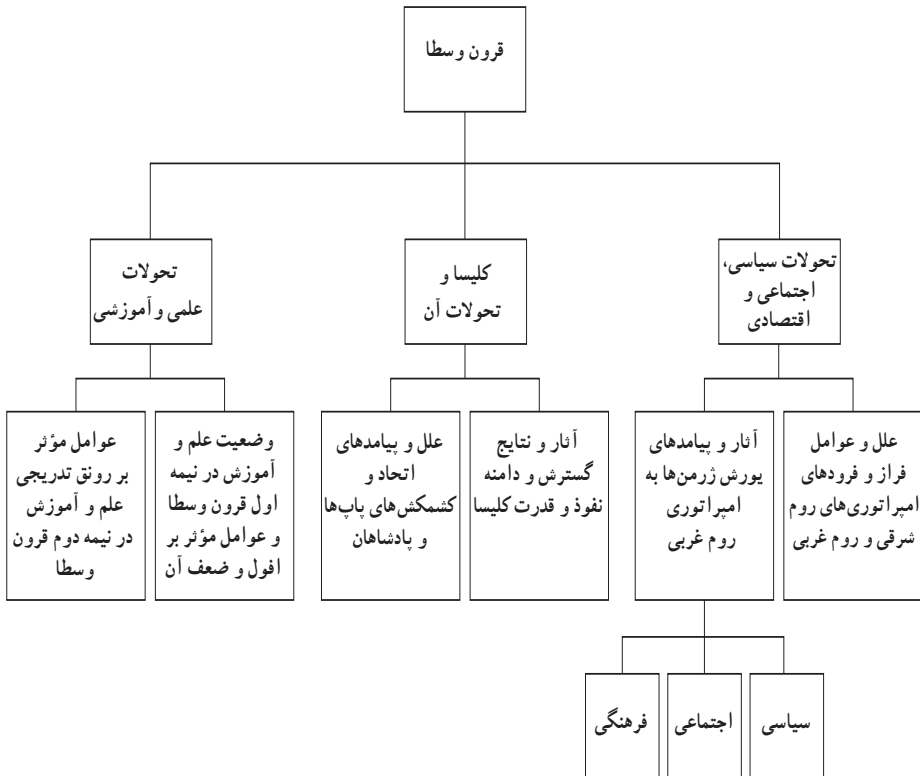
دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، علل، آثار و پیامدهای مهم‌ترین تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اروپا را در دوران قرون وسطا شناسایی و تجزیه و تحلیل کنند.

■ هدف‌های جزئی

- کاوش در موضوع فتح قسطنطنیه توسط سلطان محمد فاتح و تهیه گزارش علمی درباره آثار و پیامدهای سیاسی فتح این شهر
- شناسایی و تحلیل آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی یورش ژرمن‌ها به اروپا
- توصیف و تشریح تأثیر و نقش سیاسی شارلمانی بر تاریخ اروپا
- ارزیابی و تحلیل عوامل و دلایل گسترش و تثبیت نظام فئودالی در اروپا
- تجزیه و تحلیل علل، عوامل و آثار و پیامدهای جنگ‌های صلیبی
- ارزیابی موقعیت کلیسا و شناسایی ابزارهای مورد استفاده کلیسا برای گسترش و تحکیم موقعیت خود
- تشریح عوامل مؤثر بر رونق فعالیت‌های علمی و فرهنگی در نیمه دوم قرون وسطا

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی:
- سرنوشت متفاوت دو امپراتوری روم غربی و روم شرقی را در اوایل قرون وسطا با ذکر دلیل توضیح دهند.
- با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند درباره فتح قسطنطنیه توسط سلطان محمد فاتح عثمانی تحقیق و گزارشی درباره پیامدهای سیاسی آن تهیه کنند.
- پیامدهای سیاسی و اجتماعی یورش ژرمن‌ها را به اروپا و سقوط امپراتوری روم غربی فهرست کنند و تأثیرات شاخص شارلمانی را بر تاریخ اروپای غربی در قرون وسطا شرح دهند.
- عوامل و دلایل گسترش و تحکیم نظام فئودالی را در اروپا در قرون وسطا بیان کنند.
- علل، عوامل، نتایج و پیامدهای اقتصادی و فرهنگی جنگ‌های صلیبی را تجزیه و تحلیل کنند.
- موقعیت دینی، فرهنگی و سیاسی کلیسا و ابزارهایی را که برای گسترش و تحکیم نفوذ خود استفاده می‌کرد، شناسایی و ارزیابی کنند.
- دلایل اتحاد و درگیری پاپ‌ها و پادشاهان را در قرون وسطا استنباط کنند.
- عوامل مؤثر بر رونق فعالیت‌های علمی و فرهنگی اروپاییان را در نیمه دوم قرون وسطا بیان کنند.

فصل چهارم کتاب به موضوع تاریخ اروپا در قرون وسطا و دورهٔ رنسانس و عصر جدید اختصاص دارد. پیش از ورود به تدریس درس ۱۵، ضرورت دارد دوره‌بندی پنج‌گانهٔ تاریخ اروپا (تاریخ جهان) در صورت امکان با استفاده از نمودار خط زمان مرور شود و سپس به اختصار و خیلی کوتاه تصویری روشن از ویژگی‌ها و تغییر و تحولات کلی دوره‌ای از تاریخ که در این فصل به آن پرداخته می‌شود به دانش‌آموزان ارائه شود. این مقدمه، یقیناً تأثیری مثبت بر آمادگی ذهنی فراگیران برای شروع یادگیری فصل دارد.

فعالیت ۱

یکی از هدف‌های شاخص آموزشی برنامهٔ درسی تاریخ، توجه دادن مخاطبان به تغییرات و دگرگونی‌های عمده‌ای است که مبنایی برای تقسیمات زمانی و دوره‌بندی‌های تاریخی شده است. این فعالیت به دانش‌آموزان کمک می‌کند با بازخوانی دستاوردهای برجستهٔ تمدن یونان و روم باستان بر پایهٔ آنچه در کتاب تاریخ ۱ فراگرفته‌اند، بر تغییر و تحولات مهم و اساسی‌ای که در دورهٔ قرون وسطا در کشورهای اروپایی به وقوع پیوست، متمرکز شوند. فراگیران را راهنمایی کنید که دستاوردهای بزرگ تمدن یونان و روم باستان را به صورت طبقه‌بندی شده در ابعاد سیاسی (شیوه و سیستم‌های مدیریت سیاسی در یونان و روم باستان)، علمی و آموزشی (مراکز آموزشی و دانشمندان بزرگ و آثار مشهورشان)، هنر و معماری (آثار و بناهای باشکوه و معروف) بیان کنند.

فعالیت ۲ و ۳

هدف از طراحی این دو فعالیت، ارزیابی تغییر و تحولات سیاسی اروپا در سده‌های نخست قرون وسطا از طریق خوانش نقشه‌های تاریخی است. برای اجرای دقیق و کامل این فعالیت‌ها، نقشهٔ سیاسی یا اطلس جغرافیایی کنونی اروپا را به دانش‌آموزان نشان دهید و از آنان بخواهید با تطبیق آنها با نقشه‌های تاریخی مندرج در صفحه‌های ۱۶۲ و ۱۶۳، به پرسش‌های فعالیت‌ها پاسخ مناسب دهند.

فعالیت ۴

محتوای این فعالیت مربوط به وضعیت و شرایط اجتماعی و اقتصادی حاکم بر سرزمین‌های اروپایی تحت حاکمیت نظام فتودالیسم در دوره قرون وسطا است. یقیناً دانش‌آموزان با خواندن متن فعالیت، ارزیابی و شناختی دقیق‌تر و کامل‌تر از وضعیت اجتماعی اروپاییان در دوران حاکمیت نظام فتودالی پیدا خواهند کرد. نکته محوری این متن، مسئله به رسمیت شناختن حقوق افراد در چارچوب‌های قانونی در تاریخ اروپا است. این مسئله از جمله تفاوت‌های شاخص تاریخ اروپا با تاریخ شرق از جمله تاریخ میهن ما ایران به شمار می‌رود. در سرزمین‌ها و کشورهای اروپایی حتی در عصر تاریک قرون وسطا نیز مناسبات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی همواره به واسطه قانون، تنظیم می‌شد. قانون ممکن بود تبعیض‌آمیز و ناعادلانه باشد، اما در هر صورت مبنایی مشخص و مکتوب برای حل و فصل امور به حساب می‌آمد و عموماً مانع رفتارهای دل‌بخواهی افراد و نهادها می‌شد. بر اساس همین قانون بود که اگر یک سرف از ملک اربابی فرار می‌کرد، ارباب حق داشت او را مجبور به بازگشت به ملک خود سازد، اما اگر سرف فراری یک سال و یک روز در شهر می‌ماند و ارباب در پی او نمی‌رفت، قانوناً فرد آزادی محسوب می‌شد و ارباب دیگر نمی‌توانست او را مجبور به کار در ملک خود کند.

فعالیت ۵

یکی از ویژگی‌های دوره قرون وسطا، تلاش بی‌وقفه کلیسای کاتولیک برای گسترش نفوذ خود و تسلط بر ابعاد مختلف زندگی اروپاییان بود. کوشش پاپ‌ها برای گسترش حوزه نفوذ و قدرت خود به عرصه سیاست و حکومت، موجب رقابت و درگیری‌هایی دنباله‌دار میان کلیسا و برخی از شاهان و فرمانروایان اروپایی شد. از جمله این نزاع‌ها می‌توان به منازعه شدید پاپ بونیفاس هشتم با فیلیپ چهارم پادشاه فرانسه در اواخر قرن ۱۳م اشاره کرد. بیانیه پاپ مذکور در توجیه اینکه چرا نهاد سیاست باید تابع کلیسا باشد و چرا زمامداران باید از پاپ فرمانبری کنند، ارزش و اعتبار فراوانی در تاریخ اندیشه سیاسی قرون وسطا دارد و سندی ارزشمند در موضوع اختلاف و درگیری میان کلیسا و نهاد سیاست محسوب می‌شود.

بخش‌هایی از این بیانیه در این فعالیت درج شده تا دانش‌آموزان با مطالعه و بررسی آن، ارزیابی و تحلیلی منطقی از دلایل و علل منازعه درازمدت پاپ‌ها و پادشاهان اروپایی ارائه کنند.

منطق و فلسفه طراحی درس

رسانس به معنای تجدید حیات است و منظور از آن، تولد دوباره تمدن کهن یونانی - رومی است که در دوران هزار ساله قرون وسطا (۵۰۰ - ۱۵۰۰م) مورد غفلت و فراموشی قرار گرفته بود. این تجدید حیات، نخست از اواسط سده ۱۴م، در میان طبقات فرهیخته دولت شهرهای ایتالیایی به شکل روحیه و تفکری تازه بر پایه نگرش انسان گرایانه (اومانسیم) و دنیادوستی ظهور کرد و سپس در مناطق شمال اروپا به ویژه پروس (آلمان بعدی) به صورت گرایش به اصلاحات دینی گسترش یافت. رسانس موجب تغییرات مهم فکری، هنری، اقتصادی، سیاسی و مذهبی عمیقی در میان جوامع و ملت های اروپایی شد و زمینه ظهور تمدن جدید غربی را فراهم آورد. از منظر آموزشی و برنامه درسی، مطالعه ابعاد، جنبه ها و آثار مختلف تغییر و تحولات عصر رسانس، به دانش آموزان کمک می کند زمینه ها و علل تاریخی شکل گیری استعمار اروپایی و بروز انقلاب های بزرگ سیاسی و صنعتی سده های ۱۷ و ۱۸م، که اروپا و جهان را متحول کرد، بشناسند. به عبارت دیگر مطالعه و کاوش در خصوص رسانس، فرصتی ایجاد خواهد کرد تا فراگیران درباره چگونگی و روند بروز و ظهور تمدن جدید غربی تأمل و تفکر کنند.

هدفها و انتظارات

هدف کلی

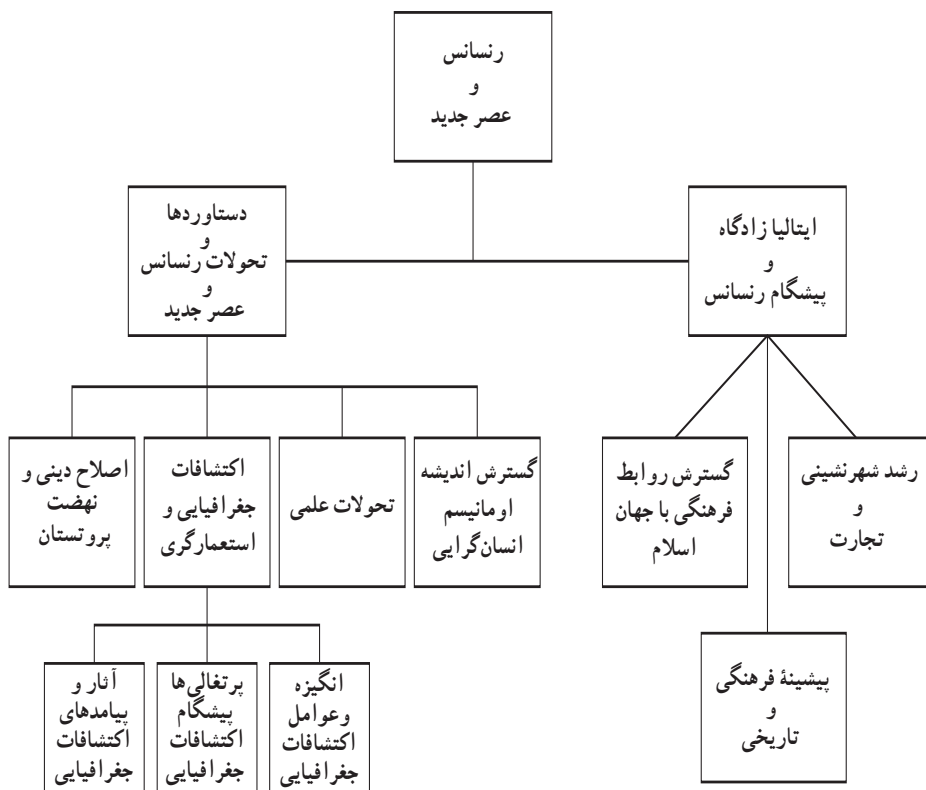
دانش آموزان با جست و جو و بررسی شواهد و مدارک، چگونگی شکل گیری رسانس و تحولات و نتایج آن را، تجزیه و تحلیل خواهند کرد.

■ هدف‌های جزئی

- شناسایی و تحلیل زمینه‌ها و علل بروز رنسانس در ایتالیا
- شناسایی و تجزیه و تحلیل عوامل ظهور رنسانس
- ارزیابی و تحلیل نقش رشد شهرنشینی و تأثیرات آن بر رنسانس
- شناسایی علل و تأثیرهای گسترش روابط فرهنگی با جهان اسلام بر رنسانس
- توصیف مهم‌ترین آثار و نتایج دستاوردها و تحولات رنسانس و عصر جدید
- تجزیه و تحلیل علل، آثار و نتایج اکتشافات جغرافیایی
- ارزیابی و تحلیل آثار و نتایج نهضت اصلاحات دینی (پروتستان)

■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی:
- زمینه‌ها و عوامل ظهور رنسانس را بیان کنند.
  - آثار و نتایج رشد شهرنشینی و تجارت را در ظهور رنسانس تجزیه و تحلیل کنند.
  - نقش جهان اسلام را در ظهور تحولات رنسانس ارزیابی و قضاوت کنند.
  - دستاوردها و تحولات مهم عصر رنسانس را ارزیابی و تجزیه و تحلیل کنند.
  - انگیزه و عوامل اکتشافات جغرافیایی را شرح و توضیح دهند.
  - علل و آثار و نتایج نهضت پروتستان را تحلیل و تفسیر کنند.

فعالیت «بحث و گفت‌وگو» صفحه ۱۷۳

دگرگونی‌های فکری و فرهنگی نشئت یافته از رنسانس – اندیشه نوزایی و تجدید حیات فرهنگ و تمدن یونان و روم باستان – زمینه گذار جامعه اروپایی از قرون وسطا به عصر جدید را فراهم آورد و باعث ایجاد تغییر و تحولاتی اساسی در جنبه‌های مختلف زندگی اروپاییان شد و در نهایت تمدن جدید مغرب‌زمین را بنیان نهاد.

آثار و نشانه‌های بروز رنسانس را به شکل‌های مختلف در نیمه دوم قرون وسطا می‌توان مشاهده کرد. در بُعد اجتماعی، گسترش شهرنشینی و فرار کشاورزان از ملک‌های فئودال‌ها؛ در بُعد سیاسی، پیدایش پادشاهی‌های قدرتمند و ایستادگی آنان در مقابل تلاش کلیسا و پاپ برای نظارت و تسلط بر نهاد سیاست؛ در بُعد اقتصادی، توسعه تجارت داخلی و بین‌المللی که ملازم گسترش شهرنشینی بود؛ و در بُعد علم و آموزش، گسترش مدارس و دانشگاه‌ها در سرتاسر اروپا و توجه به رشته‌ها و علوم تجربی و ریاضی.

فعالیت ۱

زمینه‌ها و علل پدیده‌های مهم و بسیار تأثیرگذار تاریخی، همچون رنسانس از جمله هدف‌های آموزشی ارزشمند کتاب درسی به شمار می‌روند. با توجه به اینکه اساس تفکر رنسانس بر اندیشه تجدید حیات فرهنگ و ارزش‌های یونان و روم باستان استوار بود، پرسش کلیدی این است: اروپاییانی که طی سده‌های متمادی در قرون وسطا، فرهنگ مذکور را به فراموشی سپرده بودند، چگونه دوباره به آن دسترسی یافتند و در پی تجدید حیاتش برآمدند؟

فعالیت ۱ بدین منظور طراحی شده که دانش‌آموزان درباره این پرسش کلیدی، مطالعه و کاوش کنند. آنان را تشویق کنید دو متن مرتبط با این فعالیت را به دقت بخوانند و پس از همفکری به پرسش‌های آن پاسخ درخور دهند. انتظار می‌رود فراگیران با انجام این فعالیت بتوانند ارزیابی مستدل و منطقی از نقش عالمان و دانشمندان مسلمان در آشنایی اروپاییان با فرهنگ یونان و روم باستان ارائه کنند.

فعالیت ۲

آموزش و پرورش یکی از عرصه‌هایی بود که تحت تأثیر تفکر رنسانس و اندیشهٔ انسان‌گرایی برآمده از آن، قرار گرفت. پیشگامان و اندیشمندان عصر رنسانس آرا و نظریات جدیدی در خصوص رسالت و هدف‌های تعلیم و تربیت، روش‌های آموزش، رشته و مواد آموزشی عرضه کردند و زمینه‌ساز دگرگونی چشمگیری در این حوزه شدند. این آرا حتی برای تحلیل و نقد وضعیت کنونی آموزش و پرورش در کشور ما نیز می‌تواند سودمند باشد.

در این فعالیت، دو متن، یکی دربارهٔ دیدگاه یکی از پیشگامان تعلیم و تربیت در عصر رنسانس، و دیگری در خصوص موضوع و مواد آموزشی آن عصر، انتخاب و درج شده تا دانش‌آموزان با مطالعه و بررسی آنها، هدف‌ها و مواد درسی تعلیم و تربیت در دورهٔ رنسانس و جایگاه درس تاریخ در مجموعهٔ محتوای آموزشی آن دوره را استنباط و تحلیل کنند.

فعالیت ۳

شیوهٔ برخورد و رفتار اروپاییان با ساکنان سرزمین‌های کشف شده و تحت استعمار در دورهٔ جدید، موضوعی مهم و درخور تأمل و توجه جدی است. در فعالیت ۳، بخشی از خاطرات (اعترافات) یکی از اروپاییان دربارهٔ رفتار ظالمانه و خشونت‌آمیز هموطنانش با مردمان بومی یکی از سرزمین‌های مستعمره نقل شده تا فراگیران ضمن کسب اطلاعات جدید و دانش‌افزایی، در خصوص منشأ و علت چنین رفتارهایی تأمل و تفکری کرده باشند.

فعالیت ۴

نهضت اصلاح دینی (پروتستان) آثار و پیامدهایی گسترده و عظیم، نه تنها برای اروپا و جهان مسیحیت، بلکه فراتر از آن داشت. کشیش مارتین لوتر آلمانی، از پیشگامان و رهبران نهضت پروتستان به شمار می‌رود. نظریات او که در ۹۵ اصل تنظیم شده بود، به شدت پایه‌های کلیسای کاتولیک و مبانی فکری و اعتقادی آن را به لرزش درآورد، یکی از اسناد مهم تاریخی محسوب می‌شود و ارزش و اهمیت مطالعات فوق‌العاده‌ای دارد.

در این فعالیت، چند اصل از اصول بیانیهٔ لوتر نقل شده تا دانش‌آموزان با راهنمایی و هدایت دبیر، ابعاد تأثیر آن را بر موقعیت کلیسای کاتولیک، شخص پاپ و به‌طور کلی جامعهٔ اروپایی ارزیابی و تحلیل کنند.

بخش سوم

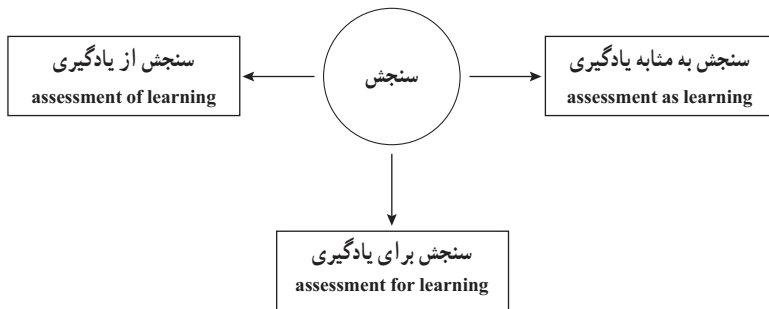
سنجش و ارزشیابی

ارزشیابی و سنجش

سنجش^۱ و ارزشیابی^۲، یکی از اجزا و عناصر مهم و کلیدی برنامه‌دستی به شمار می‌رود. وضعیت سنجش و ارزشیابی درس تاریخ در شرایط کنونی با مسائل و چالش‌هایی بزرگ روبه‌رو شده و روند یاددهی-یادگیری این درس را به شدت تحت تأثیر قرار داده است. یکی از این مسائل و چالش‌ها، تمرکز بر فرآورده ارزشیابی و اهمیت دادن به حجم و میزان انباشت ذهنی یادگیرنده است. در حالی که در یک ارزشیابی معتبر، فرآورده و فرایند هر دو دارای اهمیت هستند و به جای تمرکز بر میزان محفوظات ذهنی دانش‌آموزان، بایسته است شایستگی‌ها و توانمندی‌های آنان را در یادگیری مورد توجه قرار داد.

انواع سنجش

در ارزشیابی معتبر، مریبان نیازمند آن هستند که از سه نوع سنجش بهره گیرند.

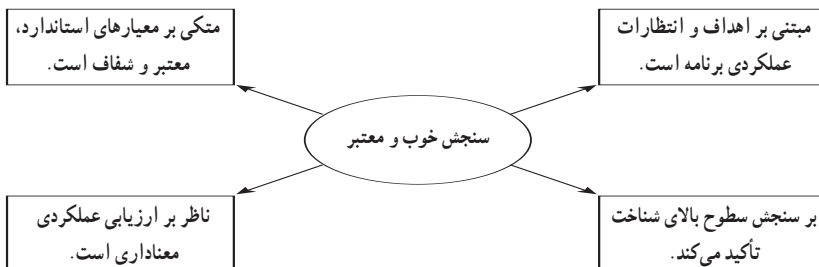
۱- سنجش از آزمون و اندازه‌گیری، مفهومی وسیع‌تر دارد و به فرایندی از گردآوری اطلاعات مورد نیاز برای تصمیم‌گیری درباره سیاست‌های آموزشی و برنامه‌های درسی اطلاق می‌شود. در واقع تفاوت میان سنجش، اندازه‌گیری و آزمون این است که اندازه‌گیری و آزمون عموماً با کمیت سروکار دارند، اما سنجش لزوماً به کمیت منحصر نمی‌شود. به سخن دیگر، زمانی که اندازه‌گیری و آزمون صورت می‌پذیرد، نتیجه به صورت اعداد و ارقام (کمیت) نشان داده می‌شود، اما نتیجه سنجش می‌تواند به صورت غیرکمی (توصیفی) گزارش شود.

۲- ارزشیابی عبارت است از فرایند سنجش عملکرد یادگیرندگان و مقایسه نتایج حاصل با هدف‌های از پیش تعیین شده، به منظور تصمیم‌گیری درباره فعالیت‌های آموزشی. به عبارت دیگر، ارزشیابی، فرایندی است که از طریق آن برای چیزی ارزش قائل می‌شود و کم و زیاد، خوب و بد و جلو و عقب بودن آن چیز، تعیین و تفسیر می‌شود.

جدول زیر، ارتباط سه نوع سنجش را نشان می‌دهد.

سنجش از یادگیری	سنجش برای یادگیری	سنجش به مثابه یادگیری	
برای آگاهی مدرسه، والدین و دانش‌آموزان و سایر افراد و نهادهای مرتبط از میزان تسلط دانش‌آموز بر شایستگی‌های مورد انتظار در نظام آموزشی.	با هدف کسب اطلاعات لازم توسط مربی جهت برداشتن گام بعدی در راستای آموزش اثربخش متناسب با سطح شایستگی هر دانش‌آموز.	به منظور ایجاد فرصتی برای همه دانش‌آموزان تا هر یک یادگیری خود را زیر نظر بگیرد و نقد کند و گام مناسب بعدی را بردارد (تأکید بر فراشناخت).	برای سنجش می‌کنیم؟
سطح شایستگی‌های کسب شده و توانایی دانش‌آموزان در به‌کارگیری این شایستگی‌ها در موقعیت‌های جدید.	شناخت نسبت به دامنه شایستگی‌های کسب‌شده توسط دانش‌آموزان با توجه به شایستگی‌های پیش‌بینی شده.	روند تفکر دانش‌آموز در درک موقعیت فعلی، چگونگی حرکت به سوی موقعیت بهینه بعدی و تشخیص شیوه‌هایی که در طی این مسیر به او به‌عنوان یک یادگیرنده کمک می‌کند.	چه چیزی را سنجش می‌کنیم؟
روش‌هایی که هم فراورده و هم فرایند کسب شایستگی‌ها و سطوح آن را بسنجند.	روش‌های مختلفی که بتواند میزان موفقیت فرصت‌های یادگیری تدارک دیده شده را در درک و بهبود موقعیت هر یک از دانش‌آموزان، برای معلم شفاف سازد.	روش‌های متنوعی که انعکاس‌دهنده فرایند طی شده از سوی یادگیرنده در درک و بهبود موقعیت (شناخت و فراشناخت و سطح شایستگی کسب شده) است.	با چه روشی سنجش می‌کنیم؟

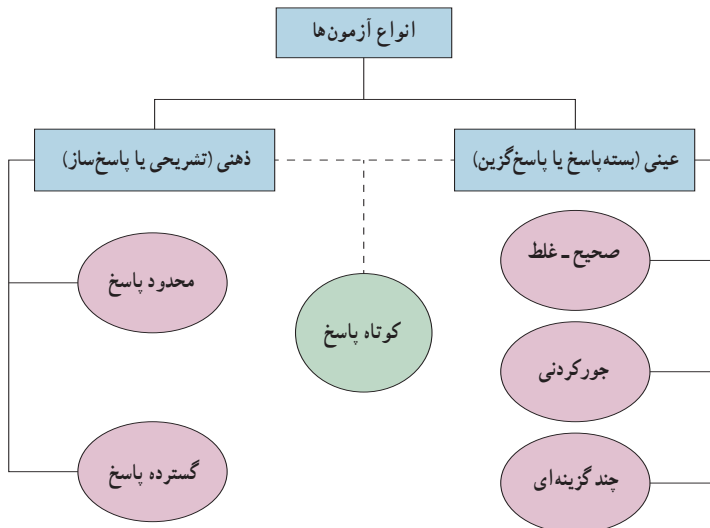
ویژگی‌های یک سنجش خوب و معتبر

نکته‌های مهم در طراحی آزمون استاندارد و معتبر

آزمونی طراحی کنید که :

- منعکس کنندهٔ تمامی هدف‌های آموزشی و محتوای برنامه باشد.
- روایی و پایایی لازم را داشته باشد.
- روایی : دقیقاً همان چیزی ارزشیابی شود که مورد نظر آموزش بوده است.
- پایایی : اجرای آن در دفعات مختلف با گروه‌های مخاطب نتایج بسیار متفاوت نداشته باشد.
- از انواع آزمون‌های عینی و ذهنی استفاده شود.
- از مطالب و مباحث پرسش ممنوع، پرسشی طرح نشود.
- پرسش‌هایش به زبان ساده و قابل درک باشد.
- پرسش‌هایش از ساده به مشکل تنظیم شوند.
- بعضی پرسش‌هایش، راهنمای پاسخ پرسش‌های دیگر نباشد.
- پرسش‌ها ویرایش شده و پیراسته از حشو و زوائد باشد.
- علائم و نشانه‌های ویرایشی مانند ویرگول، نقطه، علامت پرسش و ... درست و بجا به کار روند.
- شکل ظاهری آن زیبا و خوانا باشد و بارم هر پرسش مشخص باشد.

وجوه تمایز آزمون‌های عینی از آزمون‌های ذهنی

در تمامی آزمون‌های عینی، آزمون‌شونده پاسخ را از میان پاسخ‌های ارائه شده برمی‌گزیند و تصحیح پاسخ آنها به صورت کاملاً دقیق و عینی انجام می‌شود و نظر مصحح هیچ‌گونه دخالتی در آن ندارد؛ اما در آزمون‌های ذهنی، آزمون‌شونده ناگزیر از پاسخ‌سازی است و در تصحیح جواب آنها، ممکن است نظر مصحح دخالت کند. آزمون‌های عینی، توانایی بازشناسی یا تشخیص را می‌سنجند، در حالی که آزمون‌های ذهنی، توانایی بازخوانی و یادآوری را مورد سنجش قرار می‌دهند.

الف) آزمون‌های عینی (پاسخ‌گزین)

۱. آزمون صحیح – غلط: در این آزمون، تعدادی سؤال یا جمله در اختیار آزمون‌شونده قرار می‌گیرد و او باید درستی یا نادرستی آنها را مشخص کند. این نوع آزمون‌ها که اغلب برای سنجش هدف‌های سطح پایین به کار می‌روند، به سه دسته صحیح – غلط؛ بله یا نه؛ و اصلاحی، تقسیم می‌شوند.

قواعد طراحی آزمون صحیح – غلط

۱ سعی کنید هر پرسش، یک هدف آموزشی مهم را بسنجد و از گنجاندن مطالب بی‌اهمیت یا کم‌اهمیت در سؤال بپرهیزد.

نمونه‌هایی از پرسش‌های نامنتطب با هدف‌های آموزشی

- ۱ کتاب جامع التواریخ در حدود سال ۷۱۰ق در عهد ایلخانان نگارش یافت. ص غ
- ۲ کتاب فتوحات شاهی را امینی هروی درباره شاه تهماسب اول صفوی نوشت. ص غ
- ۳ بنی‌هاشم برای کاهش آثار مخرب محاصره اجتماعی و اقتصادی قریش به شعب ابی‌طالب در نزدیکی مدینه پناه بردند. ص غ
- ۴ خلیفه اول (ابوبکر) اندکی بیش از دو سال خلافت کرد. ص غ
- ۵ پس از شهادت حضرت علی علیه السلام، معاویه در مدینه خود را خلیفه خواند. ص غ

نمونه‌هایی از پرسش‌های استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

- ۱ تاریخ‌های محلی حاوی گنجینه‌ای ارزشمند از اطلاعات گوناگون و متنوع دربارهٔ مناطق و شهرهای مختلف ایران است.
 ص غ
- ۲ مورخان بدون تشخیص و تعیین اصالت و اعتبار اخبار و اسناد (شواهد و مدارک) نیز می‌توانند فهمی دقیق و کامل از رویدادهای گذشته ارائه کنند.
 ص غ
- ۳ بسیاری از اشراف مکه و سران قریش برای حفظ موقعیت و منافع تجاری خویش در برابر دعوت پیامبر به اسلام، مخالفت و دشمنی کردند.
 ص غ
- ۴ انعقاد پیمان‌نامهٔ عمومی مدینه، نقطهٔ عطفی در تأسیس امت و حکومت نبوی به شمار می‌رود.
 ص غ
- ۵ در دوران خلفای نخستین (راشدین) تغییری محسوس در وضعیت اقتصادی جامعهٔ اسلامی صورت نگرفت.
 ص غ

۲ از جمله‌های پیچیده و چند قسمتی استفاده نکنید.

نمونه‌هایی از پرسش‌های پیچیده و غیراستاندارد

- ۱ در مراسم حج سال ۱۳ بعثت، ۷۳ مرد و دوزن از اهالی یثرب در عقبه با پیامبر بیعت کردند که به پیمان عقبهٔ دوم مشهور است.
 ص غ
- ۲ هارون الرشید، چهارمین خلیفهٔ عباسی (حک ۱۷۰ - ۱۹۳ق) مقام و جانش را مدیون دبیر و مربی خویش، یحیی بن خالد برمکی بود.
 ص غ
- ۳ سلسلهٔ آل بویه را پسران ابوشجاع بویه (علی، حسن و احمد) از اهالی دیلم تأسیس کردند.
 ص غ
- ۴ محمد زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق) پزشک، شیمی‌دان و جغرافی‌دان ایرانی، آثاری ماندگار در زمینهٔ پزشکی، شیمی و جغرافیا نوشته و به عنوان کاشف الکحل و جوهر گوگرد مشهور شده است.
 ص غ

پرسش‌های صفحه قبل علاوه بر آنکه با هدف‌های آموزشی انطباق مناسبی ندارند، در هر کدام چندین گزاره تاریخی وجود دارد که آزمون‌شونده ممکن است نسبت به درستی یا نادرستی هر یک از آنها شک کند.

۳ سعی کنید پرسش‌های صحیح - غلط عین جمله یا عبارت کتاب درسی نباشد.

۴ از جمله یا عبارت‌هایی استفاده کنید که به طور آشکار درست یا غلط باشند و از کاربرد جمله‌ها یا عبارت‌های مبهم و نامفهوم بپرهیزید.

نمونه‌هایی از پرسش‌های مبهم و نامفهوم

۱ شهرهایی که مرکز یک ناحیه محسوب می‌شدند، بیش از دیگر شهرها از نظر جغرافیایی، جمعیت و عناصر شهری توسعه یافتند (صفحه ۱۰۷).

ص غ

۲ هنر کاشی‌کاری در کنار توسعه معماری در این دوره به اوج خود رسید و استفاده از نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و هندسی برای تزئین بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاربرد فراوانی یافت (صفحه ۱۱۳).

ص غ

۳ دولت برای اداره امور، از کشاورزان مالیاتی تحت عنوان چوپان‌بیگی می‌گرفت (صفحه ۱۴۴).

ص غ

پرسش‌های مذکور که عین جمله‌های مندرج کتاب درسی هستند، در اینجا مبهم و نامفهوم هستند؛ زیرا مشخص نیست به چه زمان و دوره‌ای تعلق دارند. در حالی که در کتاب درسی، به واسطه سطرها و پاراگراف‌های پیش از آن گویا و قابل فهم شده‌اند.

۵ واژه یا فعل منفی را با قلم سیاه و یا ترسیم خط زیر آن، برجسته کنید.

۶ سعی کنید طول و اندازه پرسش‌های صحیح و غلط اختلاف معناداری نداشته باشند.

۲. آزمون جورکردنی یا خوشه‌ای

آزمون جورکردنی از دو بخش فهرست پرسش‌ها و فهرست پاسخ‌ها تشکیل می‌شود و آزمون‌شونده با توجه به توضیحات راهنما، فهرست پاسخ‌ها را با فهرست پرسش‌ها جور می‌کند.

قواعد طراحی آزمون جورکردنی

- ۱ سعی کنید فهرست پاسخ‌ها و پرسش‌ها را به گونه‌ای طراحی کنید که مفهوم و موضوع‌های مهم و مرتبط با هدف‌های آموزشی را بسنجد.
- ۲ پرسش‌ها و پاسخ‌های متجانس و همگون انتخاب کنید. منظور از تجانس این است که مجموعه پرسش‌ها و پاسخ‌ها به یک مفهوم، موضوع یا زمینه واحد مربوط باشند.
- ۳ هریک از پاسخ‌ها باید برای تمام پرسش‌ها درست جلوه کند.
- ۴ جمله و عبارت‌های پرسش‌ها و پاسخ‌ها نباید از نظر دستوری و جمله‌بندی راهنما و مکمل هم باشند.
- ۵ توضیحات مفصل در فهرست پرسش‌ها قرار گیرد و مطالب کوتاه در فهرست پاسخ‌ها درج شود.
- ۶ پرسش‌ها با شماره و پاسخ‌ها با حرف مشخص شوند و کمتر از ۵ پرسش طراحی نشود.
- ۷ همه پرسش‌ها و پاسخ‌ها در یک صفحه و روبه‌روی هم قرار گیرند.
- ۸ اطلاعات کامل درباره چگونگی جورکردن پرسش‌ها و پاسخ‌ها در راهنمای سؤال درج شود.

نمونه‌هایی از روابط متجانس پرسش‌ها و پاسخ‌ها در آزمون‌های جورکردنی

۱ اشخاص	← آثار، اقدامات و دستاوردهای مهم و مؤثر
۲ تاریخ‌ها	← رویدادها و جریان‌های مهم تاریخی
۳ اصطلاحات	← تعاریف
۴ نمادها	← مفاهیم
۵ حوادث مهم تاریخی	← نتایج و پیامدهای تاریخی
۶ رخدادهای مهم تاریخی	← علل و عوامل اصلی تاریخی

نمونه‌ای از آزمون جورکردنی نامنطبق با هدف‌های آموزشی

پاسخ‌ها	پرسش‌ها
الف) مسالک و ممالک ب) صورة الارض پ) روضة الصفا ت) عجائب المقدر فی نوابث تیمور ث) تاریخ رویان ج) جامع التواریخ چ) احسن التواریخ فی معرفة الاقالیم	۱ خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی ۲ میرخواند ۳ اولیاءالله آملی ۴ ابن عرشاه ۵ ابن حوقل ۶ مقدسی
از آنجایی که حفظ کردن نام کتاب‌ها و نویسندگان آنها و یا به خاطر سپردن سطر سطر مطالب کتاب درسی جزو هدف‌های آموزشی درس محسوب نمی‌شود، این پرسش مطلوب و مناسب نیست.	

نمونه‌ای از آزمون جورکردنی نامتجانس و غیراستاندارد

پاسخ‌ها	پرسش‌ها
الف) پیمان نامه عمومی ب) تشکیل نیروی دفاعی پ) پیمان عقبه دوم ت) صلح حدیبیه ث) اسلام آوردن قبایل ج) اهل صفة چ) اتمام رسالت خود	۱ بیانگر نفوذ و گسترش چشمگیر اسلام ۲ ساکنان مهاجر بی بضاعت در مسجد ۳ به تعبیری قانون اساسی امروزی ۴ به دنبال نزول آیات جهاد به پیامبر ۵ مهم‌ترین وصیت پیامبر در حجة الوداع ۶ فتح و پیروزی آشکار از دید قرآن
این پرسش از این جهت نامتجانس است که فهرست پرسش‌ها و پاسخ‌ها به یک مفهوم، موضوع یا زمینه واحد مربوط نیستند و با توجه به آن، هر یک از پاسخ‌ها برای تمامی پرسش‌ها درست جلوه نمی‌کند. به عنوان مثال مفهوم و ساختار جمله‌ای پرسش ردیف ۲ به وضوح نشان می‌دهد که فقط پاسخ ردیف ج درست است.	

نمونه‌ای از آزمون جورکردنی استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

پاسخ‌ها	پرسش‌ها
الف) پیمان صلح حدیبیه	۱ امت تلقی شدن همهٔ مسلمانان در برابر دیگر مردمان
ب) پیمان‌نامهٔ عمومی مدینه	۲ بیعت بیش از ۷۰ نفر از اهالی یثرب با پیامبر برای دفاع از آن حضرت
پ) پیمان عقبهٔ اول	۳ متارکهٔ جنگ میان قریش مکه و یاران حضرت محمد ﷺ
ت) پیمان عقبهٔ دوم	به مدت ده سال
ث) پیمان برادری	۴ بیعت ۱۲ نفر از مردم یثرب با پیامبر برای شرک نوزیدن و نکشتن فرزندان خود
ج) عهدنامهٔ تحریم اقتصادی و اجتماعی مسلمانان	۵ برگزیدن حضرت علی <small>علیه السلام</small> به عنوان برادر از سوی رسول خدا

آزمون‌های جورکردنی را می‌توان به گونه‌ای دیگر نیز طراحی کرد تا به خوبی توانایی آزمون‌شونده را در تشخیص، بازشناسی و طبقه‌بندی ویژگی‌های پدیده‌های تاریخی مورد سنجش قرار داد. در این نوع از آزمون جورکردنی، ویژگی‌ها و خصوصیات دو یا چند دورهٔ تاریخی فهرست می‌شود و از آزمون‌شونده خواسته می‌شود مشخص کند که هر ویژگی یا خصوصیت مربوط به کدام دورهٔ تاریخی است. نمونه‌ای از این نوع آزمون جورکردنی را در جدول صفحه بعد ملاحظه فرمایید.

■ مشخص کنید هر کدام از گزاره‌های زیر مربوط به کدام دوره تاریخی است؟

رسمیت مذهب تشیع؛ گسترش روزافزون تصوف و طریقت‌های صوفیانه؛ کاهش اختلاف و درگیری پیروان فرق و مذاهب اسلامی؛ وحدت سیاسی و جغرافیایی سرزمین‌های ایرانی؛ ساخت بناهای عظیم با گنبد‌ها و مناره‌های بلند؛ توسعه آموزش معارف شیعی؛ خصومت سیاسی و مذهبی با امپراتوری عثمانی؛ اتخاذ سیاست تسامح و تساهل دینی و مدارای اعتقادی؛ شکوفایی و رونق علمی، ادبی و هنری شهرهای هرات و سمرقند؛ برقراری روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی گسترده با کشورهای اروپایی.

دوره مغول — تیموری	دوره صفوی
۱	۱
۲	۲
۳	۳
۴	۴
۵	۵

۳. آزمون چندگزینه‌ای

آزمون چندگزینه‌ای متداول‌ترین نوع آزمون‌های عینی به شمار می‌رود و برای تشخیص توانایی‌های مختلف و سنجش انواع ارزشیابی کاربرد دارد. این آزمون قابلیت آن را دارد که در یک زمان محدود، تعداد فراوانی از هدف‌های آموزشی را مورد سنجش قرار دهد.

آزمون‌های چندگزینه‌ای انواع مختلفی دارد که متداول‌ترین آنها، تنها گزینه درست و مناسب‌ترین (بهترین) گزینه است.

ساختن آزمون‌های چندگزینه‌ای که هم استاندارد و هم منطبق بر هدف‌های آموزشی و سطوح بالای شناختی باشد، بسیار دشوار و مستلزم صرف وقت بسیار است. طراحی آزمون چندگزینه‌ای که زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای رویدادهای تاریخی و توانایی قدرت درک و فهم آزمون‌شونده را مورد سنجش قرار دهد، نیازمند مهارت فراوان و اشراف وسیع بر موضوع‌های تاریخی است. در واقع برای طراحی آزمون چندگزینه‌ای معتبر، دانش مریب باید به مراتب بیشتر از اطلاعات کتاب درسی باشد.

قواعد طراحی آزمون چندگزینه‌ای

۱ هر پرسش، یک موضوع مهم یا یک هدف آموزشی را اندازه بگیرد.

نمونه‌هایی از پرسش‌های چندگزینه‌ای نامنطبق با هدف‌های آموزشی

۱ نویسنده کتاب تاریخ عالم‌آرای عباسی کیست؟

- (الف) ابن بلخی
(ب) اسکندر بیک ترکمان
(پ) حمدالله مستوفی
(ت) امینی هروی

۲ حضرت محمد ﷺ ... در سال ..... شش نفر از مردم یثرب را به اسلام دعوت کرد.

- (الف) ۱۱ هجری قمری
(ب) ۱۲ بعثت
(پ) ۱۱ بعثت
(ت) ۱۳ بعثت

۳ عمر بن عبدالعزیز چندمین خلیفه اموی بود؟

- (الف) هشتمین
(ب) هفتمین
(پ) ششمین
(ت) آخرین

۴ شاه اسماعیل اول صفوی در جنگ مرو، کدام یک از فرمانروایان زیر را شکست داد؟

- (الف) سلطان سلیم عثمانی
(ب) ظهیرالدین محمد بابر گورکانی
(پ) سلطان حسین بایقرا تیموری
(ت) شیبیک خان ازبک

۵ مدرسه چهارباغ یا مادرشاه در کدام شهر تأسیس شد؟

- (الف) اصفهان
(ب) قزوین
(پ) تبریز
(ت) مشهد

۶ جنگ‌های صلیبی چه مدت به طول انجامید؟

- (الف) سه قرن
(ب) ۲۰۰ سال
(پ) ۱۵۰ سال
(ت) کمتر از یک قرن

نمونه‌هایی از پرسش‌های استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

۱ کدام دسته از آثار زیر حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره تاریخ اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران در دوره اسلامی هستند؟

- (الف) تاریخ‌های سلسله‌ای
(ب) تک‌نگاری‌ها
(پ) سفرنامه‌ها
(ت) موارد الف و ب

۲ پژوهشگران در سنجش اعتبار و نقد روایت‌کننده، به چه موضوعی توجه می‌کنند؟

- (الف) مطابقت اصل خبر با عقل
(ب) ویژگی هویتی و گرایش فکری راوی
(پ) مطابقت با نتایج تحقیقات باستان‌شناسی
(ت) سنجش اخبار بر اساس مکان و زمان

۳ کدام گزینه از ویژگی‌های خلافت امویان است؟

- (الف) کسب و حفظ قدرت با زور و تغلب
(ب) رعایت عدالت و مساوات میان تمام مسلمانان
(پ) گسترش قومیت‌گرایی و تعصبات قبیله‌ای
(ت) الف و ب

۴ جایگاه و نقش ایرانیان در دستگاه خلافت عباسیان نسبت به دوره حکومت امویان، چگونه بود؟

- (الف) تفاوت محسوسی نداشت.
(ب) اهمیت و ارتقای فراوانی یافت.
(پ) ضعیف و متزلزل شد.
(ت) موقعیت اقتصادی ارتقا و جایگاه سیاسی تنزل یافت.

۵ دلیل اصلی دشمنی و ستیز خلافت عباسیان با خلفای فاطمی چه بود؟

- (الف) اختلاف مذهبی و رقابت سیاسی
(ب) مشکلات اقتصادی و تجاری
(پ) تحریک‌های امپراتوری روم شرقی
(ت) اختلافات مرزی در منطقه شام

۶ کدام گزینه در خصوص نحوه مسلمان شدن ایرانیان بعد از فتح ایران توسط اعراب مسلمان، درست‌تر است؟

- (الف) الزام و اجبار گسترده به قبول اسلام توسط فاتحان
(ب) پذیرش داوطلبانه اسلام بیشتر مردم هم‌زمان با فتوحات

(پ) پذیرش تدریجی و اختیاری اسلام
(ت) پذیرش اسلام به واسطه امتیازات مادی

۷ سلسله‌های طاهریان، صفاریان، سامانیان و علویان طبرستان چگونه به قدرت رسیدند؟

- (الف) همگی با زور شمشیر و بدون اجازه و تأیید خلیفه

(ب) همگی با فرمان و تأیید خلیفه

(پ) طاهریان و صفاریان با تأیید خلیفه و سامانیان و علویان با زور شمشیر

(ت) طاهریان و سامانیان با فرمان و تأیید خلیفه و صفاریان و علویان با زور شمشیر

۲ بیشتر از یک هدف یا یک مطلب در هر سؤال قرار ندهید.

۳ گزینه‌های انحرافی به گونه‌ای طراحی شوند که فقط یک گزینه صحیح باشد.

نمونه‌هایی از پرسش‌های غیراستاندارد با چند گزینه درست

۱ هنر کاشی‌کاری نیز در کنار توسعه معماری در دوره ..... به اوج خود رسید.

الف) سلجوقیان (ب) غزنویان

ب) تیموریان (ت) صفویان

۲ در عصر کدام حکومت‌ها کشاورزی مهم‌ترین و اصلی‌ترین فعالیت اقتصادی مردم ایران به شمار می‌رفت؟

الف) غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی (ب) طاهریان و سامانیان

ب) ایلخانان و تیموریان (ت) تیموریان و صفویان

.....

در پرسش ۱، دو گزینه الف و ت و حتی پ و در پرسش ۲، تمامی گزینه‌ها درست هستند.

۴ گزینه‌های انحرافی باید ظاهری منطقی و متجانس داشته باشند و نباید آشکارا غلط یا صحیح باشند.

نمونه‌هایی از پرسش‌های با گزینه‌های نامتجانس و یا آشکارا صحیح یا غلط

۱ منصور خلیفه عباسی دستور قتل ..... از دبیران و مترجمان کتاب‌های پهلوی به عربی را صادر کرد.

الف) اسحاق بن حنین (ب) ابن مقفع

ب) بنو موسی (برادران خوارزمی) (ت) خاندان بختیشوع

۲ اصطلاح «اهل شمشیر» در دوره اسلامی تاریخ ایران، برای چه کسانی به کار می‌رفت؟

الف) نظامیان (ب) دیوان‌سالاران (پ) روحانیان (ت) بازرگانان

.....

در پرسش ۱، گزینه‌های الف و ب با گزینه‌های پ و ت ظاهری منطقی و متجانس ندارند و بر اساس صورت سؤال روشن است که فقط یکی از دو گزینه الف و ب می‌توانند، پاسخ درست باشند. در پرسش ۲ نیز صحیح بودن گزینه الف و غلط بودن دیگر گزینه‌ها، آشکار است و آزمون‌شونده نیازی به کمترین تأمل نیز ندارد.

- ۵ پرسش‌ها و گزینه‌ها روشن، و به دور از هر گونه ابهام و اشکالی نگارش شوند.
- ۶ فعل‌های منفی را در پرسش‌ها و گزینه‌ها به نحوی برجسته کنید تا توجه و دقت آزمون‌شونده را جلب کند.
- ۷ گزینه‌های هر پرسش را طوری بنویسید که از نظر دستوری و جمله‌بندی به نحو درست، مکمل متن پرسش باشد.
- ۸ تا آنجا که ممکن است از کاربرد گزینه‌های «تمامی موارد» و «هیچ یک از موارد» بپرهیزید.
- ۹ برای هر سؤال بین ۳ تا ۵ گزینه در نظر بگیرید.

ب) آزمون‌های ذهنی (پاسخ‌ساز یا تشریحی)

آزمون‌های تشریحی برای اندازه‌گیری توانایی یادگیرندگان در سطوح فهمیدن، به کار بستن، تحلیل، ترکیب و قضاوت مناسب هستند. شاخص‌ترین امتیاز این نوع آزمون‌ها این است که آزمون‌شونده را وامی‌دارد تا اندیشه و یافته‌های خود را به طور منطقی، منسجم و سازمان‌یافته ارائه کند.

قواعد آزمون تشریحی

- ۱ صورت پرسش‌ها را با کلمه‌ها و جمله‌های واضح بنویسید و از کلی‌گویی و عبارت‌های مبهم خودداری کنید.

نمونه‌هایی از پرسش‌های تشریحی مبهم و دوپهلوی

- ۱ شاه عباس اول صفوی، چگونه پادشاهی بود؟
- ۲ دربارهٔ امپراتوری روم شرقی چه می‌دانید؟
- ۳ رنسانس چیست؟

- ۲ حدود و دامنهٔ پاسخ‌ها به طور دقیق مشخص شود.

نمونه‌هایی از پرسش‌های غیراستاندارد با حدود و دامنهٔ نامشخص

- ۱ حملهٔ اعراب مسلمان را به ایران، توضیح دهید.
- ۲ دربارهٔ هنر نگارگری در دورهٔ صفویه هر چه می‌دانید، بنویسید.
- ۳ جنگ‌های صلیبی را توضیح دهید.

۳ در طراحی پرسش‌های تشریحی از گونه‌های مختلف بازگویی، پردازش و کاربست اطلاعات و دانسته‌ها، در قالب افعال مختلفی از قبیل: فهرست کردن، مقایسه کردن، دلیل آوردن، تجزیه و تحلیل کردن، طبقه‌بندی کردن، پیش‌بینی کردن، قضاوت و اظهار نظر کردن، خلاصه کردن، به کار بستن، توضیح و شرح دادن، استفاده شود.

نمونه‌هایی از پرسش‌های تشریحی استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

- ۱ ویژگی‌های برجسته تاریخ‌های عمومی و تاریخ‌های محلی را در دوره اسلامی تاریخ ایران، مقایسه کنید و برای هر کدام از این تاریخ‌ها یک مثال بنویسید. (۱/۵ نمره)
- ۲ وضعیت نظام اجتماعی شبه‌جزیره عربستان را با توجه به مفهوم عصبیت قبیله‌ای در حداکثر ۵ سطر توضیح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۳ مهم‌ترین دلایل مخالفت و دشمنی سران مشرک قریش را با دعوت حضرت محمد ﷺ به اسلام، تجزیه و تحلیل کنید. (۲ نمره)
- ۴ برجسته‌ترین پیامدهای سیاسی و فرهنگی فتح مکه در سال هشتم هجرت چه بود؟ (۱ نمره)
- ۵ تحولات اقتصادی جامعه اسلامی را در دوران خلافت عمر بن خطاب و عثمان بن عفان به اختصار شرح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۶ جایگاه اجتماعی و اقتصادی موالی (مسلمانان غیرعرب) را در دوره امویان با ذکر پیامدهای سیاسی آن بیان کنید. (۲ نمره)
- ۷ نقش پرفراز و نشیب ایرانیان را در تحولات خلافت عباسیان در زمان مأمون شرح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۸ مهم‌ترین پیامدهای سیاسی و اجتماعی شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی در فاصله سده‌های سوم تا پنجم هجری، چه بود؟ (۱/۵ نمره)
- ۹ نقش و تأثیر خواجه نظام‌الملک توسی را در نظام اداری و سیاسی ایران در دوره سلجوقیان توضیح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۱۰ روابط صفویان با امپراتوری عثمانی، چه تأثیری بر مناسبات ایران با کشورهای اروپایی داشت؟ (۱ نمره)

آزمون‌های کوتاه پاسخ

در این نوع آزمون‌ها که حد وسط آزمون‌های عینی و آزمون‌های تشریحی محسوب می‌شوند، از آزمون‌شونده خواسته می‌شود تا کلمه، اصطلاح، عبارت، عدد و علامتی را در پاسخ به سؤال یا تکمیل جمله بنویسد. از این آزمون‌ها اغلب برای سنجش هدف‌های آموزشی سطح پایین استفاده می‌شود.

انواع آزمون‌های کوتاه پاسخ

۱ پرسشی

مثال: فرماندهی قیام سیاه‌جامگان علیه امویان را چه کسی بر عهده داشت؟

۲ تشخیصی یا تداعی

مثال: نام بنیان‌گذار سلسله‌های زیر را بنویسید.

(الف) طاهریان: (ب) صفاریان:

(پ) سلجوقیان: (ت) صفویان:

۳ تکمیل کردنی

مثال: نهضت اصلاح دینی اروپا (پروتستان) در سده ۱۶م، تحت تأثیر افکار و مبارزات کشیش آلمانی به نام ..... قرار گرفت.

قواعد طراحی آزمون تکمیلی

۱ هر سؤال باید موضوع و هدفی مهم را شامل شود و به هیچ وجه روا نیست که طراح، هر جمله یا عبارتی از کتاب درسی را به عنوان پرسش تکمیل کردنی برگزیند و واژه یا واژه‌هایی از آن را حذف کند.

نمونه‌هایی از پرسش‌های منطبق با هدف‌های آموزشی کتاب و درس

۱ به نظام اجتماعی، اقتصادی و سیاسی حاکم بر بخش وسیعی از اروپا در دوران قرون وسطا که مبتنی بر سلسله مراتبی از اربابان یا واسال‌ها بود، ..... گفته می‌شود.

۲ ادبیات، هنر، معماری و تعلیم و تربیت در عصر رنسانس، به شدت متأثر از اندیشه ..... بود.

۳ جنبش اصلاح دینی اروپا در ابتدای عصر جدید، موسوم به نهضت ..... با انتقاد و اعتراض به نظریات و عملکرد کلیسا و پاپ آغاز شد.

۲ پرسش‌هایی طرح شود که فقط پاسخی واحد و مشخص را از آزمون‌شونده بطلبد و پاسخ‌های درست دیگری نداشته باشد.

نمونه‌هایی از پرسش‌های تکمیل‌کردنی با بیش از یک پاسخ صحیح

۱ بافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی دوره ..... را عمدتاً اهل تسنن تشکیل می‌دادند. این جمله در کتاب درسی در خصوص دوره سلجوقی بیان شده و منظور طراح آزمون نیز همان است، اما معنایش این نیست که در دوران دیگر سلسله‌ها وضعیت بدین گونه نبوده است. بافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی ایران تا پیش از صفویه را عمدتاً اهل تسنن تشکیل می‌دادند؛ بنابراین اگر دانش‌آموز در جای خالی هر کدام از واژه‌های صفاریان، سامانیان، غزنویان، ایلخانان، تیموریان و ... را بنویسد، پاسخ درست نوشته است.

۲ اندرزنانه‌ها بیشتر به ..... و ..... فرمانروا و مردم می‌پردازند. براساس مندرجات کتاب درسی (صفحه ۱۱) پاسخ مورد نظر طراح عبارات‌های اخلاق‌کشورداری و مناسبات اخلاقی است. اولاً آزمون‌شونده ممکن است عبارت و واژه‌های مترادف دیگری را مانند سیاست و اخلاق یا حکومت‌داری و اخلاقیات و ... را بنویسد که درست باشند. ثانیاً با توجه به بارم بیست و پنج صدمی هر جای خالی، اگر دانش‌آموزی یک واژه از هریک از دو عبارت فوق را نوشت، آیا نمره‌ای به او تعلق می‌گیرد یا خیر؟!

۳ درآمدهای حاصله از سرزمین‌های فتح شده به عنوان عطایا در دوره خلافت ..... میان مسلمانان توزیع می‌شد.

بر اساس مندرجات کتاب درسی (صفحه ۴۷)، پاسخ مورد نظر طراح محترم، خلیفه دوم یا عمر بن خطاب است، اما این اقدام در زمان عثمان، خلیفه سوم، دوران خلافت امام علی علیه السلام و حتی خلفای اموی نیز انجام می‌شد و بنابراین می‌تواند پاسخ‌های درست متعددی داشته باشد.

۴ برخی از مورخان برای بررسی درستی یا نادرستی خبر یا گزارش تاریخی مانند ..... به مسافرت می‌رفتند تا از نزدیک مکان رویداد را مورد مطالعه قرار دهند.

در کتاب درسی از مسعودی نام برده شده (صفحه ۱۴)، اما مورخان دیگری نیز بوده‌اند که برای تکمیل اطلاعات خویش به سیر و سفر پرداخته‌اند.

یادآوری می‌شود که رویکرد و هدف‌های آموزشی برنامه درسی تاریخ، بر فهم پدیده‌های تاریخی و درک روابط منطقی آنها توجه و تأکید می‌کند و نه بر به خاطر سپردن تمامی اطلاعات و جزئیات و حفظ کردن سطر سطر کتاب درسی.

۳ پرسش‌ها نباید مبهم و نامفهوم باشند.

نمونه‌هایی از پرسش‌های مبهم و نامفهوم

۱ سرآغاز تغییر اوضاع سیاسی ایران، هنگام منصوب شدن ..... به حکومت خراسان بود.

مطابق مندرجات کتاب درسی (صفحه ۸۹)، پاسخ درست طاهرین حسین (ذوالیمینین) است، اما این پرسش نامفهوم است؛ زیرا جمله‌ای از متن کتاب درسی، بدون توجه به توضیحات پیش از آن، انتخاب شده و مشخص نیست مربوط به چه زمان و دوره‌ای است. زمان و مکان دو رکن تاریخ‌اند و بدون توجه به آنها، گزاره‌ها بی‌معنا خواهند بود.

۲ مرکز اصلی بازرگانی در شبه‌جزیرهٔ عربستان در شهر ..... قرار داشت.

این پرسش نیز به دلیل مشخص نبودن زمان آن، مبهم و نامفهوم است. پرسش مذکور تقریباً عین جمله‌ای از کتاب درسی (صفحه ۲۲) است، اما در متن درس با توجه به جمله‌های قبل و بعد آن معنادار و قابل فهم است.

۴ از قرار دادن جای خالی در ابتدای جمله خودداری شود.

نمونه‌ای از پرسش‌های غیراستاندارد با جای خالی در ابتدای جمله

..... و ..... نقش تعیین‌کننده‌ای در تحولات خلافت در زمان مأمون داشتند.

۵ بهتر است فقط یک جای خالی در جمله قرار داده شود.

نمونه‌هایی از پرسش‌های تکمیل‌کردنی غیراستاندارد و نامنطبق با هدف‌های آموزشی

۱ دانشمندانی چون ..... و فرزندش ..... از مشهورترین فقیهان و محدثان عصر صفوی به شمار می‌روند.

۲ در دورهٔ صفویه به زمین‌های متعلق به شاه، اراضی ..... و به زمین‌هایی که در اختیار و تملک والیان ایالت‌ها بود، اراضی ..... گفته می‌شد.

طرح پرسش از فعالیت‌ها

همان گونه که در مقدمه کتاب درسی تاریخ ۲ (سخنی با دبیران ارجمند) تصریح شده است، طرح پرسش‌های دانشی و حافظه‌محور از بخش فعالیت‌ها، نمودارهای خط زمان و نقشه‌های تاریخی، خواه در ارزشیابی مستمر و خواه آزمون‌های کتبی و پایانی مطلقاً ممنوع است. اما با توجه به تأکید رویکرد برنامه و تصریح اصول طراحی آموزشی کتاب درسی بر مهارت‌های سواد تاریخی، به ویژه کاربست شواهد و مدارک برای استنباط و تحلیل علمی رویدادهایی که در گذشته رخ داده‌اند، طرح پرسش‌های مفهومی و تحلیلی از بخش فعالیت‌ها، نقشه‌های تاریخی و نمودارهای خط زمان، نه تنها مجاز و رواست، بلکه تشویق و تصریح هم می‌شود. اشاعه و گسترش این شکل از سنجش و ارزشیابی در درس تاریخ، فرایند یاددهی - یادگیری را از حافظه‌محوری و انباشت ذهنی بی‌ثمر یا کم‌فایده، به سمت درک و تحلیل و ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی سوق می‌دهد و دانش‌آموزان را به درس تاریخ علاقه‌مندتر می‌کند.

برای طراحی چنین سؤال‌هایی، قسمتی از شواهد و مدارک تاریخی از قبیل متن (منابع)، نمودار خط زمان، نقشه، جدول رویدادهای مربوط به یک سلسله یا زمامدار و یا یک اتفاق مهم مانند گروش ایرانیان به اسلام یا تأسیس حکومت صفوی را در برگه آزمون ارائه و ذیل آن پرسش‌های استنباطی و تحلیلی طرح کنید. شواهد و مدارکی که مورد سنجش قرار می‌دهید، می‌تواند عین مطالب و مباحث مندرج در کتاب درسی باشد، اما چنانچه از شواهد و مدارکی فراتر از کتاب درسی استفاده کردید، حتماً دقت فرمایید که محتوای آن با مطالب مندرج در کتاب درسی و هدف‌های آموزشی آن ارتباطی آشکار و روشن داشته باشد. مقایسه نقشه‌های تاریخی، مثلاً نقشه قلمرو خلفای راشدین، اموی، عباسی و فاطمیان و یا نقشه قلمرو سلسله‌های حاکم بر ایران در قرون نخستین و میانه اسلامی، موقعیتی مناسب برای سنجش و ارزشیابی از مهارت‌های سواد تاریخی به وجود می‌آورد. علاوه بر آن، به جای متمرکز کردن اهتمام و توجه دانش‌آموزان بر به‌خاطر سپردن جزئیات حوادث مربوط به یک رخداد مهم تاریخی مانند قیام و جنبش‌های سیاسی - مذهبی و اجتماعی که به لحاظ آموزشی و تربیتی چندان مفید هم نخواهد بود، بهتر است جدولی از این قیام، همانند جدول مندرج در صفحه ۶۱ کتاب درسی، را در برگه آزمون قرار دهید و ذیل آن سؤال‌های مفهومی و استنباطی همچون جغرافیای این قیام‌ها، رهبران و گرایش مذهبی و سیاسی و اجتماعی آنان و آثار و نتایج مختلف آنها، طرح کنید.

نمونه سؤال از شواهد و مدارک تاریخی

بندهایی از پیمان‌نامهٔ عمومی مدینه را بخوانید و به پرسش‌های ذیل آن پاسخ دهید. (۱ نمره)

۱ آشتی همهٔ مؤمنان یکی است و به هنگام پیکار در راه خدا، هیچ مؤمنی نباید جدا از مؤمن دیگر، با دشمن آشتی کند.

۲ هرگاه شما مسلمانان در کاری گرفتار اختلاف شدید، داوری آن را به خدا و محمد ﷺ واگذار کنید.

۳ هر کس از یهود با ما هم‌پیمان شود، بی‌هیچ ستم و تبعیض، از یاری و برابری برخوردار خواهد شد؛ دین یهود از آن ایشان و دین مسلمانان از آن مسلمانان است؛ مگر کسی که با پیمان‌شکنی ستم کند.

۴ در پیکار با دشمنان، هزینهٔ یهود بر عهدهٔ خود آنان و هزینهٔ مسلمانان بر عهدهٔ خودشان خواهد بود.

۵ هم‌پیمانان باید علیه کسی که به شهر یترب بتازد، به یاری هم بشتابند.

۶ هیچ کس نباید به قریش و یاران ایشان پناه دهد.

۷ درون مدینه برای پذیرندگان این پیمان‌نامه، منطقه امن و حرم است.

۸ هرگاه میان متعهدان این پیمان‌نامه، اختلافی ناگوار و یا درگیری‌ای که خطر تباهی داشته باشد رخ دهد، بی‌گمان برای حل و فصل آن باید به خدا و پیامبر روی آورید.

***

الف) حقوق و مسئولیت‌هایی که این پیمان‌نامه برای غیرمسلمانان به رسمیت شناخته است، بر چه اصولی استوار بود؟

ب) جایگاه رسول خدا از نظر حق حاکمیت و قدرت سیاسی و قضایی در این پیمان‌نامه، چگونه تعریف شده است؟

مآخذ کاوشگری دانش آموز

■ درس ۱ و ۲

- خسروی، سجاد، حکایت‌هایی از تاریخ بیهقی، تهران، آریان، ۱۳۹۵.
- طلوعی، وحید، جریر طبری، تهران، مدرسه، ۱۳۸۹.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۹، مدخل: تاریخ‌نگاری، [پدیدآورنده] شورای کتاب کودک، تهران، شرکت تهیه و نشر فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۳.
- نادری‌فر، عبدالرضا، حکایت‌هایی از تاریخ جهانگشای جوینی، تهران، آریان، ۱۳۹۵.
- ولایتی، علی‌اکبر، حمدالله مستوفی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۲.
- ولایتی، علی‌اکبر، ابوحنیفه دینوری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.

■ درس ۳ و ۴

- اسلامی، سیدحسن، محمد پیامبر رحمت، قم، نشر خرم، ۱۳۷۵.
- زریاب‌خوئی، عباس، سیره رسول الله، بخش اول از آغاز تا هجرت، تهران، سروش، ۱۳۷۰.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۲، مدخل: اسلام، [پدیدآورنده] شورای کتاب کودک، تهران، شرکت تهیه و نشر فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ۱۳۷۳.

■ درس ۵

- امین، محسن، زندگانی معصومان: امام علی علیه السلام، بخش اول و دوم، تهران، پنجره، ۱۳۹۱.
- سلیمی، حشمت‌الله، ایران از اسلام تا آل بویه، تهران، قدیانی، ۱۳۹۳.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۳، مدخل: امام علی بن ابیطالب علیه السلام، ۱۳۷۶.
- ماسینیون، لویی، جغرافیای تاریخی کوفه، ترجمه عبدالرحیم قنوت، تهران، سمت، ۱۳۸۸.

■ درس ۶ و ۷

- امین، محسن، زندگانی معصومان: امام باقر علیه السلام، امام صادق علیه السلام، امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام، امام هادی علیه السلام، امام حسن عسکری علیه السلام، تهران، پنجره، ۱۳۸۸.
- امین، محسن، زندگانی معصومان: امام مهدی (عج)، تهران، پنجره، ۱۳۹۱.
- امین، محسن، زندگانی معصومان: فاطمه زهرا علیها السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، تهران، پنجره، ۱۳۸۸.

- بایرامی، محمدرضا، غروب خورشید در سامرا: زندگینامه امام حسن عسکری علیه السلام، تهران، مدرسه، ۱۳۸۸.
- شاه‌آبادی، حمیدرضا، اعترافات غلامان، داستان دوران ولایتعهدی امام رضا علیه السلام، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۷.
- صارمی، شهربانو، فرزندگان: ابن رشد، تهران، مدرسه، ۱۳۸۸.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۴، مدخل: اندلس، ۱۳۷۷ش؛ ج ۶، مدخل‌های: برمکیان و بغداد، ۱۳۸۰.
- کرکی، وحید، فرزندگان: ابوسهل مسیحی، تهران، مدرسه، ۱۳۸۹.
- مدیرشانه‌چی، کاظم، چهل حدیث امام رضا علیه السلام، به نشر، ۱۳۹۵.
- معتمدی، اسفندیار، تاریخ علم در ایران، ۳ جلد، تهران، مهاجر، ۱۳۸۸.

■ درس ۸ و ۹

- آیشاخان، ابن سینا، شهریار پزشکان، ترجمه حسن سالاری، تهران، فاطمی، ۱۳۸۸.
- برزینا، کارونا، خوارزمی بنیانگذار جبر، ترجمه حسن سالاری، تهران، فاطمی، ۱۳۸۸.
- بیشور، جرج، تاریخ علم برای نوجوانان، علم در اسلام، ترجمه حسن سالاری، تهران، محراب قلم، ۱۳۸۷.
- جوادیان، مسعود و دیگران، چراهای تاریخ ایران از عصر باستان تا پیروزی انقلاب اسلامی، تهران، قدیانی، ۱۳۹۴.
- الحسنی، سلیم، ۱۰۰۱ اختراع؛ میراث مسلمانان در جهان ما، ترجمه افسانه حجتی و دیگران، تهران، طلایی، ۱۳۹۰.
- حیدری ملک‌میان، فریدون، فرزندگان: سید رضی، تهران، مدرسه، ۱۳۸۸.
- رضایی مقدم، شهرزاد، تاریخ فرقه اسماعیلیه، انتشارات آژنگ، ۱۳۹۴.
- رمضانی، احسان و علیرضا رمضانی، ابوریحان بیرونی، انتشارات کتاب تارا، ۱۳۹۶.
- رمضانی، احسان و علیرضا رمضانی، زکریای رازی، انتشارات کتاب تارا، ۱۳۹۶.
- سالاری، حسن، تاریخ علم برای نوجوانان، (ترجمه و تألیف)، تهران، محراب قلم، ۱۳۹۰.
- سیدآبادی، علی اصغر، داستان فکر ایرانی، (ج ۳)، تولد دوباره: ورود اسلام به ایران، تهران، نشر افق، ۱۳۹۰.
- شپلر، بیل، ابوریحان بیرونی استاد اخترشناسی و جغرافیا، ترجمه حسن سالاری، تهران، فاطمی، ۱۳۸۸.

- شیخ‌رضایی، حسین، داستان فکر ایرانی، (ج ۴)، دوران طلایی: از آغاز سلسله صفاریان تا تشکیل امپراتوری سلجوقیان، تهران، نشر افق، ۱۳۹۰.
- شیخی، مژگان، داستان زندگی ابوریحان بیرونی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طه‌پوری، مهروش، آشنایی با ابوریحان بیرونی، تهران، ذکر و کتاب‌های قاصدک، ۱۳۹۱.
- طه‌پوری، مهروش، آشنایی با زکریای رازی، تهران، انتشارات ذکر، کتاب‌های قاصدک، ۱۳۹۱.
- فتاحی، حسین، داستان زندگی ابوعلی سینا، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴.
- گیاهی‌یزدی، حمیدرضا، تاریخ نجوم در ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۸.
- معتمدی، اسفندیار، حکیم رازی، تهران، مدرسه، ۱۳۹۲.
- ناجی، محمدرضا، از ایران چه می‌دانم: طاهریان، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۸.

■ درس ۱۰

- بکایی، حسین، داستان فکر ایرانی (ج ۵)، فرار از عقل: از تشکیل امپراتوری سلجوقی تا حمله مغول، تهران، نشر افق، ۱۳۸۸.
- سیدی، حسین، تمدن‌های بزرگ جهان، تمدن اسلامی، مؤسسه فرهنگی برهان و مدرسه، ۱۳۸۹.
- فتحی، کوروش، ایران در عصر غزنویان و سلجوقیان، تهران، قدیانی، ۱۳۹۳.
- نظری، اصغر، پویایی نظام شهری ایران، تهران، مبتکران، ۱۳۸۸.

■ درس ۱۱ و ۱۲

- احمدپناهی، محمد، تیمور گورکان، تهران، باد، ۱۳۹۳.
- احمدپناهی، محمد، چنگیزخان مغول، تهران، باد، ۱۳۹۳.
- استریسگارث، تامس، امپراتوری چنگیزخان، ترجمه منوچهر بزشک، تهران، ققنوس، ۱۳۸۸.
- دادفر، سجاد، تاریخ بخوانیم: حمله مغولان به ایران، تهران، مدرسه، ۱۳۸۸.
- رجب‌زاده، هاشم، از ایران چه می‌دانم: خواجه رشید الدین فضل‌الله همدانی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۹۲.
- رضوی خراسانی، سید حسین، ایران در عصر تیموریه، تهران، قدیانی، ۱۳۹۳.
- رمضان‌نای، احسان و علیرضا رمضان‌نای، خواجه نصیرالدین، انتشارات کتاب تارا، ۱۳۹۶.
- سحاب، غلامرضا، مسجد کبود (فیروزه اسلام)، تهران، دنیای جغرافیای سحاب، ۱۳۹۱.
- سلمانی‌نصر، کوروش، تاریخ ایران پس از ورود اسلام، انتشارات آریان، ۱۳۹۵.
- فروغ‌بخش، احمد، ایران در عصر مغولان و ایلخانان، تهران، قدیانی، ۱۳۹۳.

- فروغ بخش، احمد، تاریخ بخوانیم: شاه منصور (آل مظفر)، تهران، مدرسه، ۱۳۹۰.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۴، مدخل: ایلخانان، ۱۳۷۷.
- کیانپور، حسین، داستان زندگی خواجه نصیرالدین توسی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴.
- کشاورز قاسمی، زهرا، ایران در عصر تیموری، تهران، مدرسه، ۱۳۹۲.
- گیاهی یزدی، حمیدرضا، تاریخ نجوم در ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۸.
- ولایتی، علی اکبر، خواجه نصیرالدین طوسی، ۲ جلد، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۲.
- هالوب، جون، مارکوپولو چه کسی بود؟، ترجمه بهار اشراق، تهران، فاطمی، ۱۳۹۳.
- هجری، محسن، داستان فکر ایرانی (ج ۶)، مغول‌ها: از حمله مغول تا آغاز صفویه، تهران، افق، ۱۳۹۱.
- هونکه، زیگرید، هدایایی برای مغرب زمین، ترجمه علی رضوانی، انتشارات آشنایی، ۱۳۹۴.
- یونگمان اشتادلر، فرانسیسکا، پول و نظام پولی، ترجمه کمال بهروز کیا، تهران، قدیانی، ۱۳۹۵.

■ درس ۱۳ و ۱۴

- اینجالیق، خلیل، امپراتوری عثمانی، ترجمه عبدالعلی اسعدی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
- بکایی، حسین، داستان فکر ایرانی (ج ۷)، دوباره ایران: دوره صفویه، تهران، افق، ۱۳۹۱.
- پارسی نژاد، کامران، زندگینامه شیخ بهایی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴.
- توزنده جانی، جعفر، الله وردی خان، تهران، مدرسه، ۱۳۹۰.
- نوروزی، جمشید، تمدن‌های بزرگ جهان: تمدن ایران در دوره صفویه، تهران، مدرسه، ۱۳۸۷.

■ درس ۱۵ و ۱۶

- داک، رابین سانتس، کریستف کلمب کاشف دنیای جدید، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- روزینسکی، ناتالی مایرا، اسحاق نیوتن، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- گریین، جان و مری گریین، آشنایی با نیوتن، ترجمه پریسا همایون روز، تهران، ذکر، ۱۳۹۱.
- گریین، جان و مری گریین، آشنایی با گالیله، ترجمه پریسا همایون روز، تهران، ذکر، ۱۳۹۱.
- گریین، جان، آشنایی با گالیله، ترجمه پریسا همایون روز، تهران، ذکر و کتاب‌های قاصدک، ۱۳۹۱.
- گلنفلد، دیل او، شارلمانی، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- لنگلی، اندرو، اروپا در قرون وسطی، ترجمه معصومه زارع، تهران، سبزان، ۱۳۹۰.
- هربرت، جانیس، مارکوپولو و سفر شگفت انگیز به چین، ترجمه مینا علا، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.

مآخذ دانش افزایی دبیر و دانش آموز

علاوه بر فهرست مآخذ مندرج در پایان کتاب درسی، مآخذ زیر نیز برای مطالعه و دانش افزایی دبیران محترم معرفی

می شوند :

- آدلر، فیلیپ جی، تمدن های عالم، ج ۱، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- آذرنوش، آذرتاش، چالش میان فارسی و عربی (سده های نخست)، تهران، نشر نی، ۱۳۸۵.
- اجتهادی، ابوالقاسم، بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوران اموی، تهران، سروش، ۱۳۶۲.
- اشبولر، برتولد و دیگران، تاریخ نگاری در ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳۸۸.
- اطلس غزوات رسول خدا ﷺ، [تدوین: جمعی از پژوهشگران]، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۹۱.
- باسورث، کلیفورد ادmond، سلسله های اسلامی، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱.
- بولت، ریچارد. و، گروهش به اسلام در قرون میانه، پژوهشی نوین در تاریخ اجتماعی اسلام، ترجمه محمدحسین وقار، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۴.
- تاریخ علم در اسلام و نقش دانشمندان ایرانی (مجموع مقالات سمینار)، به کوشش محمدعلی شعاعی و محسن حیدرنیا، [تهیه کننده] مرکز فرهنگی - بین المللی، تهران، الهدی، ۱۳۷۸.
- جعفریان، رسول، تاریخ خلفا از رحلت پیامبر تا زوال امویان، ج ۱ و ۲، قم، دلیل ما، ۱۳۸۰.
- جوده، جمال، اوضاع اجتماعی - اقتصادی موالی در صدر اسلام، ترجمه مصطفی جباری و مسلم زمانی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲.
- چوکسی، جمشید کرشاسب، ستیز و سازش، زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده های هجری، ترجمه زنده یاد دکتر نادر میرسعیدی، تهران، ققنوس، ۱۳۹۳.
- خطیب، عبدالله مهدی، ایران در روزگار اموی، ترجمه محمودرضا افتخارزاده، تهران، رسالت قلم، ۱۳۷۸.
- دانشنامه امام علی (علیه السلام)، ج ۹ (تاریخ)، زیر نظر علی اکبر رشاد، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۱.
- دانشنامه جهان اسلام، ج ۶، مدخل: تاریخ/ تاریخ نگاری؛ ج ۱۰، مدخل: جزیه؛ ج ۱۵، مدخل: خراج، ۱۳۹۰؛ ج ۱۶، مدخل: خیام، ۱۳۹۰.

- دانیل، التون، تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در زمان حکومت عباسیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، مدخل: ابومسلم خراسانی، تهران، ۱۳۷۳؛ ج ۹، مدخل: اقطاع، ۱۳۷۹؛
- دنت، دانیل، مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام، ترجمه محمد علی موحد، تهران، خوارزمی، ۱۳۸۵.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ در ترازو، درباره تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۵.
- سجادی، سیدصادق و هادی عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، تهران، سمت، ۱۳۹۵.
- طقوش، محمد سهیل، دولت امویان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶.
- طقوش، محمد سهیل، دولت عباسیان، ترجمه حجت‌الله جودکی، با افزوده‌هایی از رسول جعفریان، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.
- فرای، ریچارد، عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش، ۱۳۸۸.
- فیرحی، داود، تاریخ تحول دولت در اسلام، قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۶.
- قانع‌راد، محمدامین، جامعه‌شناسی رشد و افول علم در ایران (دوره اسلامی)، تهران، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور، ۱۳۸۴.
- گیب، هامیلتون و دیگران، تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه و تدوین: یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۹۴.
- لین‌پول، استانلی، طبقات سلاطین اسلام با جداول تاریخی و نسب‌های ایشان، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- مفتخری، حسین و حسین زمانی، تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان، تهران، سمت، ۱۳۹۵.
- مفتخری، حسین، خوارج در ایران (تا اواخر قرن سوم هجری)، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۷۹.
- مفتخری، حسین، مبانی علم تاریخ، تهران، سمت، ۱۳۹۲.
- مناظر احسن، محمد، زندگی اجتماعی در حکومت عباسیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- نفیسی، سعید، زندگی و کار و اندیشه و روزگار پورسینا، [ناشر: دانش]، ۱۳۳۳.
- ولایتی، علی‌اکبر، تاریخ علم در تمدن اسلامی، ۳ جلد، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۳.

